

Barcode - 99999990810281
Title - Vaishnav Dharmano Sankshipt Itihas
Subject -
Author -
Language - gujarati
Pages - 200
Publication Year - 0
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૧૮૩

ત્રીમાસિક

પુસ્તકનું નામ પૈશ્વિકાધિકારનો સંક્ષિપ્ત
ઉલ્લેખ

વિષય ૫૨૨૩૩૫

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(એના બિન્ન બિન્ન મતોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોના
તથા ગુજરાતમાં પ્રચારના નિરૂપણ સાથે).

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા.

ગીતા. અ. ૮ શ્લો. ૨૨.

લેખક.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

મુદ્રાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૩

ઈ. સ. ૧૯૧૭.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૭૫૬

સર્વ હક્ક સ્વાધીન.

આ પુસ્તક મુંબઈ નં. ૬૩, ચીંચપોકલી પરેલ રોડ પર લેડી નૉર્થકોટ હિન્દુ
ઓફીસેન કે. એન. સેલર પ્રેસમાં ઘોંડીયા નારાયણ વનારસેએ છાપ્યું છે
અને મુંબઈ નં. ૧૩ એલફીન્સ્ટન રોડ પર અંહુ ફાર્મસીમાં દુર્ગાશંકર
કેવળરામ શાસ્ત્રીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

પ્રસ્તાવના.

મૂકં કરોતિ વાચાલં પક્ષું લક્ષ્યતે ગિરિમ્
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્

શ્રી ગુજરાતી ક્ષાર્જસ સભાની જાહેર માયાણીથી આ નિબન્ધ લખવાની પ્રવૃત્તિ થઇ છે. અને એ સભાના પારિતોષિકથીજ આ નિબન્ધ છપાયો છે. આ રીતે મારા ઐતિહાસિક અભ્યાસને ગુજરાત આગળ મૂકવાની અનુકુળતા કરી આપવા માટે હું શ્રી ગુજરાતી ક્ષાર્જસ સભાનો અંતઃકરણથી હિપકાર માનું છું.

સનાતન સર્વગ્રાહી હિન્દુધર્મના કર્મ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ચાર માર્ગો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ અને શૈવ એમ બે રૂપે વહે છે. ગુજરાતમાં બેય માર્ગો પ્રચલિત છે; પણ વૈષ્ણવ ધર્મનું જોર કંઈક વધારે છે. વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર લોકોને ઘણી શ્રદ્ધા છે. એ ધર્મનાં હજારો મંદિરો ગુજરાતમાં છે. છતાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં શેનો શેનો સમાવેશ થાય છે? જુદા જુદા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં ક્યાં ક્યાં તરવો સામાન્ય છે? અને શેમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયો જુદા પડે છે? શ્રીમદ્ભલભાચાર્ય તો ૪૦૦ વર્ષ ઉપર થયા; તે પહેલાં વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ ચાલતો હતો કે નહિ? ચાલતો હતો તો કેટલા કાળથી અને કેવે રૂપે? વગેરે વાતો વૈષ્ણવ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ સાધારણ રીતે જાણતા નથી. કારણ કે એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ સમગ્ર ભારત વર્ષનું એકય સાધવાની જે વૃત્તિ અત્યારે આપણાં હૃદયોને હલમલાવી રહે છે, તે વૃત્તિના સન્તોષ માટે આપણી ધાર્મિક એકતા—અનેકતામાં અન્તર્યામી રૂપે રહેલી એકતા સમજવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ કાર્ય કાંઈ એકદમ કે એક માણસથી થાય એવું નથી કારણ કે આપણો ધર્મ બ્રહ્મ જેવો અસંખ્ય શાખા પ્રશાખા યુક્ત છે. માટે આ દિશામાં એક પગથિયાં તરિકે વૈષ્ણવ ધર્મનો ટુંકો ઇતિહાસ ગુજરાત આગળ રજૂ કર્યો છે.

કર્તવ્ય બુદ્ધિથી વૈષ્ણવ ધર્મનો ટુંકો ઇતિહાસ લખવાનું મેં માથે લીધું ખરું પણ એ કાર્ય સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવાની આશાને બદલે માત્ર એ દિશામાં અંગુલિનિર્દેશ કરવાની આશાથી લીધું હતું. કારણ કે વૈષ્ણવ ધર્મમાં, મૂળ પાગ-ચરાત્ર, પછી રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, વલ્લભ અને ચૈતન્ય એ સંપ્રદાયો તથા સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં એક પછી એક અનેક સમર્થ વિદ્વાનો થયા છે. જેઓએ પોતપોતાના સંપ્રદાયના સાહિત્યને બહુ પુષ્ટ કર્યું છે. વળી આ સંપ્રદાયોએ સીધી અને આડકતરી રીતે આ દેશના સાંસારિક તેમજ રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર ઘણી અસર કરી છે. ટુંકામાં દરેક સંપ્રદાય પોતપોતાના ખાસ ઇતિહાસની અપેક્ષા રાખે છે અને પ્રત્યેક સંપ્રદાયનો જુદો જુદો સ્વિસ્તર ઇતિહાસ પ્રગટ થયા પછીજ સમસ્ત વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ બરાબર લખી શકાય એવી વસ્તુસ્થિતિ છે. દરેક સંપ્રદાયના ઇતિહાસની ગેરહાજરીમાં મને જે મુશ્કેલી પડી છે તે આ જાતનું કાર્ય કરનારજ જાણી શકે.

આ નિબંધ લખવામાં એક બીજી પણ મુશ્કેલી પડી છે. નિબંધ અમુક મુદ્દતની અંદર તથા અમુક મર્યાદિત કદમાં પૂરો કરવાનો હોવાથી સમય સંકેત તથા સ્થળસંકેત બહુ લાગ્યો છે. સમય સંકેતને લીધે જ્યાં વધારે અભ્યાસની જરૂર હતી ત્યાં ઉપર ઉપરથી જોઈને ચલાવી લેવું પડ્યું છે. અને સ્થળ સંકેતને લીધે જે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે સેંકડો ગ્રંથો લખાયા છે; તે સંપ્રદાયનો સાર માત્ર ૫-૭ પાનામાં કહેવો પડ્યો છે. અને સંપ્રદાય સ્થાપક આચાર્ય સિવાય કોઈનો નામ નિર્દેશ પણ થઈ શક્યો નથી. તેમજ વૈષ્ણવધર્મે આ દેશની સામાજિક તથા રાજકીય સ્થિતિ તેમજ સ્થાપત્ય કળા તથા શિલ્પ કળા ઉપર કરેલી અસર વિષે તો કંઈજ ઉલ્લેખ થઈ શક્યો નથી. વળી થોડા વૈદિક ઉતારા સિવાય બાકીના સર્વ ઉતારાઓ ભાષાન્તર રૂપેજ આપી શકાયા છે. મૂળ આપતાં કદ બહુ વધી જવાનું ભય હતું. આટલો સંકેત કર્યા છતાં નિબંધ ધાર્યા કરતાં મોટો થયો છે. ટુંકામાં કહું તો, મારાથી વધારે યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનો આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાય એ આશાથી આ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ નિબન્ધ લખવામાં પરમમાન્ય વિદ્વદ્વ્રણી ડા૦સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંઠારકરે અંગ્રેજીમાં લખેલો “વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવધર્મ અને બીજા ન્હાના ધર્મો” એ નામનો ‘એન્સાઇક્લોપીડીયા ઓફ ઇન્ડિયા આયન રીસર્ચ’ની અન્થમાળામાં ૧૯૧૩ માં છપાયેલો અન્થ મને સૌથી વિશેષ ઉપયોગી થયો છે. જોકે ઘણી બાબતમાં, આ નિબન્ધ એ અન્થનો ઋણી છે છતાં એનું ભાષાન્તર કે અનુવાદ નથી. આમાં દર્શાવેલા વિચારો મોટે ભાગે મૂળ સાધનો ઉપરથી બાંધેલા છે. બની શક્યું ત્યાં સુધી ઉતારાઓ પણ અન્થોમાંથી જ કર્યા છે.

વારંવાર સૂચનાઓ કરવા માટે તથા જ્યારે જોઈએ ત્યારે જે જોઈએ તે અન્થ પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી વાંચવા આપવા માટે રા. રા. તનસુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાઠીનો આ પ્રસંગે અન્તઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું. સદ્ગત રણજીતરામ વાવાલાઈએ પણ પ્રસંગે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે. એમના અઠાળ અવસાનથી ગુજરાતને જે ખોટ પડી છે તે થોડા વખતમાં ભૂલાય કે પૂરાય એવી નથી.

આ નિબન્ધ લખાયા પછી લાંબે વખતે છપાયો. એ અરસામાં આ વિષયનું જે નવું સાહિત્ય બહાર પડ્યું (દાખલા તરિકે અઘારના વસન્ત પ્રેસમાંથી અહિર્બુદ્ધ્ય સંહિતા ૧૯૧૬ ના ઑગસ્ટમાં બહાર પડી છે) એનો લાભ લઈને છપાતાં સુધીમાં મૂળ નિબન્ધમાં કેટલાક સુધારા વધારા કર્યા છે.

મુંબાઈ નં. ૧૩
વિક્રમ સં. ૧૯૭૩
શ્રાવણ પૂર્ણિમા.

}

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

વિષયાનુક્રમણીકા.

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયેનાં મૂળ ...	૩	વિષ્ણુના અવતારો ...	૮૫
વેદમાં ભક્તિવૃત્તિ ...	૪	રામપૂજા ...	૮૭
ઋગ્વેદ પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં ભક્તિવૃત્તિનો વિકાસ	૭	સંપ્રદાયો ...	૮૯
ઉપાસના ...	૧૦	દ્રાવિડ વૈષ્ણવ ધર્મ ...	૯૨
ભક્તિ શબ્દ ...	૧૨	રામાનુજ ...	૯૪
ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ ...	૧૩	નિમ્બાર્ક ...	૧૦૪
વાસુદેવપૂજા ...	૧૬	મધ્વાચાર્ય ...	૧૧૨
વાસુદેવ પૂજાની ઉત્પત્તિ અને		વલ્લભાચાર્ય ...	૧૨૦
ગીતાનો સમય ...	૨૨	ચૈતન્ય ...	૧૨૬
ગીતાનું પ્રાચીન સાહિત્યમાં		સન્તો ...	૧૩૮
સ્થાન ...	૨૭	રામાનન્દ ...	૧૩૯
ભગવાન વાસુદેવ ...	૩૨	નામદેવ ...	૧૪૦
ભગવદ્ગીતા ...	૩૮	કબીર ...	૧૪૬
નારાયણ અને વાસુદેવ ...	૫૨	તુલસીદાસ ...	૧૫૧
વિષ્ણુ અને વાસુદેવ ...	૫૬	તુકારામ ...	૧૫૫
પાંચરાત્ર અથવા ભાગવત		વૈષ્ણવ ધર્મનો ગુજરાતમાં	
સંપ્રદાય ...	૫૯	પ્રચાર ...	૧૬૨
પાંચરાત્ર સંહિતાઓ ...	૬૫	દ્વારકાં ...	૧૭૩
પુરાણો ...	૭૦	ડાકોરજી ...	૧૭૪
ભાગવતનો સમય ...	૭૧	નરસિંહ મહેતા ...	૧૭૬
ભાગવતનો ભક્તિમાર્ગ ...	૭૨	સંપ્રદાયોની ગુજરાત ઉપર	
વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ...	૭૬	અસર ...	૧૮૩
		સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય ...	૧૮૬
		ઉપસંહાર ...	૧૯૨

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

તદસ્ય પ્રિયમભિપાથોઽઅશ્યાં નરો યત્ર દેવયવો મદન્તિ ।

ઉરુક્રમસ્ય સ હિ વન્ધુરિત્થા વિષ્ણોઃ પદે પરમે મધ્વઽઉત્સઃ ॥

ક્ર. મં. ૧ સૂ. ૧૫૪ ક્ર. ૫

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું મૂળ.

ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે વૈષ્ણવ એટલે શ્રી વલ્લભમતાનુયાયી એમ મનાયછે. કારણ કે અહિં શ્રી વલ્લભમતનો પ્રચાર વધારે છે. પણ વસ્તુતઃ રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, ચૈતન્ય વગેરેના સંપ્રદાયો પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોજ છે. જો કે ગુજરાતમાં આ બીજા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ છૂટા છવાયાજ હશે; પણ ભારતવર્ષના જુદા જુદા ભાગોમાં રામાનુજ વગેરેના મતો બહુ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત છે. હાખલા તરિકે જેમ ગુજરાતમાં વલ્લભ મતનું જોર છે; તેમ મદ્રાસ તરફ રામાનુજમતનું અને બંગાળામાં ચૈતન્યમતનું વિશેષ પ્રાબલ્ય છે. વળી આ વિશાળ દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના કેટલાક સિદ્ધાન્તો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે ખરા; પણ એ સર્વ સંપ્રદાયોના અમુક મૂળ સિદ્ધાન્તો અન્યોન્ય અત્યન્ત મળતા છે. એ મળતાપણાને લીધેજ એ સર્વ વૈષ્ણવ કહેવાય છે. નીચેના બે સિદ્ધાન્તો તો સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વ્યાપક છે:—

૧. વૈષ્ણવ માત્ર જુદાં જુદાં નામ રૂપમાં ભગવાન વાસુદેવ કૃષ્ણ-
નેજ ઉપાસ્ય દેવ માનેછે.

૨. સર્વ વૈષ્ણવો એકાન્ત, અવ્યભિચારી ભક્તિને પરમ પુરુષાર્થ—
પ્રભુપ્રાપ્તિનું સાધન—માનેછે. હાલમાં ચાલતા સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં
આ બે તર્વો સામાન્ય છે. વૈષ્ણવ સાહિત્ય જોતાં આ તર્વો પ્રાચીનતર
ભાગવત અથવા પાગ્ન્યરાત્ર સંપ્રદાયમાંથી ઉતરી આવેલાં સ્પષ્ટ દેખા-
યછે. ચાલતા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં જૂનામાં જૂનો રામાનુજ સંપ્રદાય
છે. એ સંપ્રદાય, પોતે પાગ્ન્યરાત્રનો ઋણી હોવાનું સ્વીકારેછે.

આ પાગ્ન્યરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય અતિ પ્રાચીન છે. એના
સિદ્ધાન્તો વૈષ્ણવ પુરાણોમાં તથા એથીયે જૂના મહાભારતના શાન્તિ-
પર્વમાં વર્ણવેલા છે. પુરાણો અને મહાભારતના ભક્તિવિષયક વિચા-
રોનો વિકાસક્રમ તપાસવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાયછે કે આ ભાગવત
સંપ્રદાયનું મૂળ ભગવદ્ગીતા છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનાં ઉપર ઠહેલાં બે
સામાન્ય તર્વો ભગવદ્ગીતામાં પ્રાચીનતમ રૂપમાં છે. ભૂતકાળમાં આથી
ઊંડા ઊતરતાં ભગવાન વાસુદેવનું દર્શન બન્ધ થઇ જાય છે, અને
ભક્તિ પણ જે જ્વલન્ત રૂપમાં ગીતામાં દેખાયછે, તે રૂપમાં દેખાતી
નથી. છતાં ભગવાન વાસુદેવે ભક્તિમાર્ગનો અપૂર્વ ઉપદેશ કરી
આ લોકનો ઉદ્ધાર કર્યો; તે ખેડેલાં ભક્તિવૃત્તિ આર્યોમાં ન હોતીજ
એમ ઠહેવાતું નથી. ગીતાથી પ્રાચીનતર એટલે વૈદિક સાહિત્ય જોઈએ
તો શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે ઇશ્વરાનુરક્તિના
અર્થમાં ભક્તિ શબ્દ વપરાયો હોય એમ દેખાતું નથી; પણ ભક્તિ-
વૃત્તિ છેક ઋગ્વેદના ઋષિઓના હૃદયમાં પણ દેખાયછે. માટે સર્વ
વૈષ્ણવ માર્ગોના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ ભગવદ્ગીતાનું અવલોકન કર્યા ખેડેલાં,
ભક્તિવૃત્તિનો, વૈદિક કાળમાં, થયેલો વિકાસ જોઈ જવાથી ઠીક પડશે.

વેદમાં ભક્તિવૃત્તિ.

ઇન્દ્ર, અગ્નિ, મિત્ર, વરુણ વગેરે દેવોની મહત્તાનાં ગાનોથી ઋક્સં-
હિતાના મન્ત્રો ઉભરાય છે. જુદાં જુદાં સૂકતોમાં એજ દેવનાં ભિન્ન ભિન્ન
પરાક્રમોનાં સુંદર રસિક વર્ણનો મળેછે. વળી જે દેવતાનો પ્રસંગ

આલતો હોય તે દેવતાની અન્ય દેવોથી અધિક પ્રશંસા કરેલી હોય છે. આ રીતે દેવના માહાત્મ્યના દર્શનરૂપ ભક્તિનું ખેલું પગથિયું તો વેદમાં વ્યાપક છે. પણ કેટલાંક સૂક્તોમાં મન્ત્ર દૃષ્ટા ઋષિનું હૃદય દેવના માહાત્મ્ય-દર્શનને લીધે માનથી દ્રવતું જોઈ શકાય છે. એ માનવૃત્તિના ન્યૂનાધિક બળથી પ્રેરાઈને ઋષિ દેવને પ્રણામ કરે છે;^૧ વન્દન કરે છે;^૨ તથા એની સ્તુતિ કરે છે.^૩ એ માનવૃત્તિનાજ પરિશીલનથી એ કરતાં સૂક્ષ્મ ભાવ હૃદયમાં જાગૃત થતાં દેવ તરફ આકર્ષાતા ઋષિઓ દેવનું ધ્યાન ધરે છે.^૪

આ રીતે દેવને મહાન જોનારી સ્થૂળ ભક્તિજ વેદમાં છે, એમ નથી; પણ સ્નેહભાવવાળી કોમળ વૃત્તિઓ પણ કેટલાક મન્ત્રોમાં દેખાય છે. દેવ તરફ સ્નિગ્ધ ભાવથી આકર્ષાતા ઋષિ દેવને વખતે પિતા કહે છે.^૫ વળી પુત્ર ઉપર પિતા જેવી દૃષ્ટિ રાખે તેવી દૃષ્ટિ પોતા તરફ રાખવાનું સૂચવે છે.^૬ તો ઈવચિત્ત દેવને સખા તરિકે સંબોધે છે.^૭ તથા પોતે દેવના પ્રીતિપાત્ર મિત્ર થવા ઇચ્છે છે.^૮ વખતે એક દેવમાં માતૃભાવ અને બીજામાં પિતૃભાવ કરીને ઇશ્વરને માતાપિતા રૂપે જીએ છે.^૯ કોઈ વખત હૃદયમાં ભાવનું પૂર વધી જતાં ભાવ શાળદ્ય પણ પ્રગટ થાય છે; એક મન્ત્રમાં દેવને સખા, પિતા, અને પિતૃતમ કહેલ છે.^{૧૦} તો બીજે સ્થળે એકજ દેવને પિતા માતા અને પુત્ર કહેલ છે.^{૧૧}

^૧ અભિનોનુમઃ ઋ. મં. ૪ અ. ૩ સૂ. ૧ ઋ. ૪. ^૨ તત્ત્વા યામિ બ્રહ્મણા વન્દમાનઃ

ઋ. મં. ૩ અ. ૬ સૂ. ૨૪. ^૩ સુષ્ટુતિમીરયામિ ઋ. મં. ૨ અ. ૪ સૂ. ૧ ઋ. ૭.

^૪ સ્તવામ ત્વા સ્વાધ્યઃ ઋ. મં. ૧, અ. ૪, સૂ. ૧૬, ઋ. ૯, મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ (ગાથત્રી

મંત્ર) તથા ઋ. મં. ૧ અ. ૯ સૂ. ૧ ઋ. ૧૧; ઋ. મં. ૨, અ. ૩, સૂ. ૧, ઋ. ૧૦,

વગેરેમાં ધીમહિ જીએ. ^૫ ત્વં પિતાસિ ઋ. મં. ૧, સૂ. ૩૧, ઋ. ૧૦; પિતા

દ્યૌઃ ઋ. મં. ૧ અ. ૧૪, સૂ. ૫, ઋ. ૪. ઋ. મં. ૧ સૂ. ૧૬૪, ઋ. ૩૩.

^૬ સ નઃપિતેવ સૂનવે ઋ. મં. ૧ અ. ૧ સૂ. ૧ ઋ. ૯. ^૭ સલ્લે વજ્રિન્ સલ્લિનામ્ ઋ.

મં. ૧ અ. ૬ સૂ. ૭ ઋ. ૧૧. ^૮ અસ્ય પ્રિયાસઃ સલ્લ્યે સ્યામ ઋ. મં. ૪, અ. ૨ સૂ. ૭

^૯ ધૌર્મે પિતા.....મે માતા પૃથિવી મહીયં ઋ. મં. ૧ સૂ. ૧૬૪ ઋ. ૩૪ ^{૧૦} સલ્લા

પિતા પિતૃતમઃ ઋ. મં. ૪ અ. ૨ સૂ. ૭ ^{૧૧} અદિતિર્માતા સ પિતા સ પુત્રઃ ઋ. મં. ૧

અ. ૧૪ સૂ. ૫ ઋ. ૧૦.

ઉપરોક્ત પિતા, માતા, સખા, પુત્ર વગેરે સંબોધનોમાં રહેલી, ભક્તની વૃત્તિ માટે ભક્તિ જેવો કેાઇ શબ્દ, જે કે એ વખતે, પ્રત્યારમાં આવ્યો ન હતો; પણ ઋષિઓએ કેટલાક મન્ત્રોમાં ઉપમાઓ દ્વારા એ સ્નેહવૃત્તિને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરીછે. એક ઋષિ પોતાની વૃત્તિ માટે કહેછે કે “ સર્વજ્ઞને ઇચ્છતી મારી વૃત્તિઓ, ગાયો જેમ પોતાના ધણુ (ગાયોનો સમૂહ) ની પછવાડે જાય તેમ, (પ્રભુ તરફ) જાયછે.”^૧

બીજા એક મન્ત્રમાં એક ઋષિ કહે છે “ હે બળવાન (પ્રભુ), પોતાને ચાહનારા પતિનો તેને ચાહતી પત્નીઓ જેવી રીતે સ્પર્શ કરે તેવી રીતે મારી વૃત્તિઓ તને સ્પર્શેછે.”^૨

દેવ તરફની પોતાની વૃત્તિને માટે ઉપલી ઉપમા આપનાર ઋષિના હૃદયમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ ન હોતી એમ કેાણુ કહી શકશે? એક મન્ત્રમાં જીવ ઇશ્વરને પરસ્પર મિત્રો કહ્યાછે. આ મન્ત્ર જીવ ઇશ્વરના સંબન્ધ માટે એવો સૂચક છે કે ઋગ્વેદમાંથી એ મન્ત્ર મુણ્ડકોપનિષદમાં ઉતરી આવ્યોછે. તથા એ ઉપર બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ ચર્ચા કરેલીછે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે “ જીવ ઇશ્વર એ બે સહચારી પક્ષીઓ મિત્ર છે અને એકજ વૃક્ષ ઉપર વાળગી રહેલાં છે. તેમાંથી એક પક્ષી એ વૃક્ષનું સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે; અને બીજું ખાતું નથી પણ જોયા કરે છે.”^૩

ઇશ્વરને, પિતા, માતા, સખા, પતિ, અને પુત્ર તરફની સ્નિગ્ધ વૃત્તિથી જોનાર તથા ઉપરની સુન્દર કવિતાઓથી એ વૃત્તિને વ્યક્ત કરનાર

^૧ પરા મે યાન્તિ ધીતયો ગાવો ન ગવ્યૂતિરનુ ઇચ્છન્તીરુચક્ષુસં.

ઋ. મં. ૧. અ. ૬ સૂ. ૨ મં. ઋ. ૧૯

^૨ પતિં ન પત્નીરુશતીરુશન્તં સ્પૃશન્તિ ત્વા શવસાવન્ મનીષા

ઋ. મં. ૧, અ. ૧૧. સૂ. ૫. ઋ. ૧૧.

^૩ ઇા સુપર્ણા સયુજા સસ્નાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વાસિ
અનશ્વન્નન્યો અભિચાકશીતિ. ઋ. મં. ૧. સૂ. ૧૬૪, ઋ. ૨૧.

ઋષિઓના હૃદયમાં ભક્તિ-ગાઠ ભક્તિનો સંચાર થયો હતો એ તો નિઃશંક છે. .

માનુષ હૃદય દેવની મહત્તા જોતાં જોતાં કેવી રીતે એની પાસે જતું જાય છે અને છેવટ કેમ પ્રેમી બની જાય છે એટલું ઋગ્વેદમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, ઋગ્વેદમાંથી મળેલો આ પ્રકાશ ભક્તિમાર્ગના અર્થાત્ સમસ્ત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં ખુબુ ઉપયોગી થશે.

ઋગ્વેદ પંછીના વૈદિક સાહિત્યમાં ભક્તિ- વૃત્તિનો વિકાસ.

ઋગ્વેદના ઉપર આપેલા મંત્રોમાં દેખાતી ભક્તિવૃત્તિ પાછળના કમ કાણડના વખતમાં કાંઈક તિરોહિત થઈ ગઈ. દેવોના યજ્ઞન વખતે શ્રદ્ધા, ભક્તિ વગેરે આંતર વૃત્તિઓનો વિકાસ થવાને બદલે દૃષ્ટિ, ખડારનાં અંગો ઉપર વધારે રહેવાથી, યજ્ઞની સ્થૂળ ક્રિયાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. પણ કેમળ વૃત્તિ સર્વથા ગપ્ટ થાય એ સંભવિત નથી. ‘અદિતિ માતા, અદિતિ પિતા, અદિતિ પુત્ર’ એ મંત્ર ઈર્મમય શુકલ યજુર્વેદમાં પણ છે. તેમજ શુકલ યજુર્વેદના ૨૩ મા અધ્યાયમાં દેવને “પ્રિયોનો પ્રિયપતિ” (અર્થાત્ પ્રિયતમ) કહેલ છે. આ પ્રમાણે સદૃષ્ટિમાં રહેલા આંતરબળથી જીવતી રહેલી એ વૃત્તિ ઉપનિષદ ઠાળમાં અવકાશ મળતાં ફરી દેખાવા લાગી. યજ્ઞોથી અસન્તુષ્ટ હૃદયો અન્યત્ર પ્રકાશ શોધવા લાગ્યાં; અને એવાં હૃદયોમાં જ્ઞાનના સૂર્ય સાથે ભક્તિનો પણ અરૂણોદય થયો.

જીવ ઇશ્વરનું, જે મિત્ર પક્ષી રૂપે વર્ણન કરનારો ઋગ્વેદનો જે મંત્ર ઉપર લખ્યો છે, તે મંત્ર શબ્દશઃ મુણ્ડકોપનિષદમાં ઉતારેલો છે અને એ સાથે, એ મંત્રના અનુસન્ધાનમાંજ બીજા જે નવા શ્લોકો આપ્યા છે. જેમાં “ ઇશ પક્ષીને અને તેના મહિમાને જોઈને, રહેલાં શોક કરતું અનીશ પક્ષી ઇશના સામ્યને પામે છે ” એટલી વાત મૂળની મૈત્રીની ભાવનામાં ખુબુ સુંદર ભાષામાં ઉમેરી દીધી છે. ખુદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં

એવાજ ભક્તિના આવેશમાં એક સ્થળે કહેલું છે કે ‘ જે આ અન્તરતર આત્મા છે તે પુત્રથી, વિત્તથી અને બીજી સર્વ વસ્તુથી પ્રિય છે. ’^૧

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં પણ, ઉપરોક્ત યજુર્વેદના મન્ત્રમાં અને આ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તેમ પ્રભુ સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વથી વધારે બહાલા-પ્રિયતમ-મનાય, ત્યારેજ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ એમ ગણાય છે. એજ ઉપનિષદમાં અન્યત્ર, અન્તર્યામી આત્માનું સુંદર વર્ણન છે. “ જે પૃથિવીમાં ઉભો છે, જે પૃથિવીની અંદર છે, જેને પૃથિવી જાણતી નથી, જેનું પૃથિવી શરીર છે અને જે પૃથિવીને અંદરથી નિયમમાં રાખે છે; તે અમર અન્તર્યામી તારો આત્મા છે. ^૨ ” આ રીતે પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન વગેરેના અન્તર્યામી તરિકે પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું છે. પરમાત્માના અન્તર્યામીપણાની આ ભાવનામાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ સાથે ઊંડી ભક્તિ-વૃત્તિ પણ હોય એમ લાગે છે. પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં પણ ઇશ્વરના અન્તર્યામીપણા ઉપર ઘણો ભાર દેવામાં આવ્યો છે. વળી ભક્તિમાર્ગમાં પરમેશ્વર મુખ્યત્વે આનન્દરૂપ છે; અને જીવને જે આનન્દનો ચર્ચિત્વ અનુભવ આવે છે તે અન્તર્યામી ઇશ્વરના આનન્દનો અંશ માત્ર છે એમ મનાય છે. આ મત પણ ઉપનિષદમાં મળી આવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “ તે રસરૂપ છે. અને એ રસને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દી થાય છે. ^૩ ” તેમજ “ જે આ આનન્દરૂપ આકાશ (પરમાત્મા) ન હોય તો કોણ શ્વાસ લઈ શકે કે કોણ જીવી શકે. ” ^૪ તથા “ બ્રહ્મનો આનન્દ અનુભવનાર કશાથી ખીટો નથી. ” ^૫

^૧ તદેતત્પ્રેયઃ પુત્રાત્પ્રેયો વિત્તાત્પ્રેયોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદન્તરતરં યદયમાત્મા

(બૃ. ૧-૪-૮.)

^૨ યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં
યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ એષ તે આત્મા અન્તર્યામ્યમૃતઃ (બૃ. ૩-૭-૩.)

^૩ રસો વૈ સઃ રસં જ્યેવાયં લબ્ધ્વા આનન્દી ભવતિ (તૈ. ૩.)

^૪ કો જ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ (તૈ. ૩.)

^૫ આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચન (તૈ. ૩.)

વળી બૃહદાશ્વલ્યક ઉપનિષદ્માં એક સ્થળે અદ્વૈત બ્રહ્મને પરમ આનન્દ રૂપ કહીને પછી કહેછે કે “એ આનન્દના અંશ ઉપર બીજાં પ્રાણી માત્ર ઉપજીવે છે.”^૧ આ પરમ આનન્દને અનુભવનારની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં એજ શ્રુતિ કહેછે કે “જેવી રીતે પ્રિય સ્ત્રીથી આલિંગિત પુરૂષ ખડારનું કે અંદરનું કાંઈ જાણતો નથી; તેમ પ્રાણ આત્મા (પરમાત્મા) થી આલિંગિત પુરૂષ ખડારનું કે અંદરનું કાંઈ જાણતો નથી; તે આનું (જીવનું) આત્મકામ આત્મકામ અને નિષ્કામ શોકરહિત રૂપ છે.”^૨ આ વાક્યમાં આપેલી પ્રિય સ્ત્રીના આલિંગનની ઉપમા પ્રેમભક્તિ સૂચક છે. અને પરમાત્માનું જીવને આલિંગન, એ તો ભક્તિનું, ભક્તિ-માગમાં, પરમ પ્રાપ્ત્ય ગણાયછે. એ આલિંગનની સ્થિતિમાં જીવ આત્મકામ, શોકરહિત, નિષ્કામ અને માત્ર આત્માનીજ ઠામનાવાળો હોયછે; એવું ઉપલી શ્રુતિનું કથન પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. છેવટ ભક્તિમાર્ગની અનુગ્રહની માન્યતા—એટલે જ્યારે ઇશ્વર અનુગ્રહ કરેછે, ત્યારેજ જીવ ભક્તિ તરફ જાયછે એ—નો પણ ઉપનિષદ્માં એક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. નીચેનો મન્ત્ર કહ અને મુણ્ડક બેયમાં છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી, મેધાથી, કે બહુ વેદ જાણવાથી મળે એવો નથી; પણ જેને એ પોતે વરેછે (પસંદ કરેછે) તેનેજ મળે એવો છે; તેની આગળ, આ આત્મા, પોતાનું શરીર ઉઘાડું કરેછે.”^૩

રૂપદ શબ્દોમાં હૃદયની ભક્તિવૃત્તિને સૂચવનારાં ઉપરનાં વાક્યો ઉપરાંત, ઉપનિષદોમાં સર્વત્ર, ગંભીર રમણીય ભાષામાં બ્રહ્મનું જે

^૧ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति (बृ. ४-३-३२)

^૨ तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्म-काममकामं रूपं शोकान्तरम् ॥ (बृ. ४-३-२१)

^૩ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नू स्वाम् ॥ (कठ અને મુણ્ડક.)

ઉજ્જવલ હૃદયસ્પર્શી વર્ણન કરેલું છે તે વર્ણનના ગલ માં દેવ તરફ હૃદયની આર્દ્રવૃત્તિ નથી સ્ફુરતી એમ કોણ કહી શકશે ?

ઉપાસના.

ઉપનિષદ કાળની ભક્તિવૃત્તિનો વિચાર કરતાં ઉપનિષદોમાં વ્યાપી રહેલી ઉપાસનાને ભૂલવી ન જોઈએ; કારણ કે એ પણ એક જાતની ભક્તિ જ છે. ઉપાસના શબ્દ અથર્વવેદમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ પડે છે. “હે ઇન્દ્ર તું શયીનો પતિ છે; અમે તને વિભૂ અને પ્રભૂ તરીકે ઉપાસીએ છીએ.”^૧ વગેરે મન્ત્રોમાં કહેલી ઉપાસના પ્રતીકોપાસના કહેવાય છે. આ પ્રતીકોપાસના ઉપનિષદના સમયમાં બહુ પ્રચારમાં હતી. સર્વ ઉપનિષદો આ પ્રકારની ઉપાસનાઓથી ભરેલાં છે. પણ એ વખતે વેદકાળના અગ્નિ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે સર્વ દેવો એક બ્રહ્મમાં ગળી ગયા હતા. અને પ્રાચીન ક્રિયાત્મક યજ્ઞો ભાવનાત્મક ઉપાસનામાં ગળી ગયા; એટલે જેઓ ‘વાણી અને મનથી અપ્રાપ્ય’ બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા અસમર્થ હતા; તેઓ મન, આદિત્ય, આકાશ, વાયુ, અન્ન, પ્રાણ વગેરે આધ્યાત્મિક અને આધિ-ભૌતિક પદાર્થોમાં બ્રહ્મની ભાવના કરીને ઉપાસના કરવા લાગ્યા.^૨ આ રીતની બ્રહ્મની ભાવનાત્મક પ્રતીકોપાસના એ કાળમાં બહુ પ્રચલિત હતી. પણ ઉપાસનાનો પ્રવાહ એટલેથી અટક્યો નથી. કોઈ પણ એક પદાર્થમાં બ્રહ્મની ભાવના કરવાને બદલે “આ સર્વ બ્રહ્મજ છે, માટે બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, એથીજ જીવતા અને એમાંજ ક્ષય પામતા આ સર્વ (વિશ્વ)માં, (મનુષ્યે) શાન્ત થઈને બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી.” એમ તૈત્તિરીય શ્રુતિ કહે છે.^૩ અને મુણ્ડકોપનિષદની એક શ્રુતિ કહે છે કે—“જે

^૧ શચ્યઃ પતિસ્ત્વમિન્દ્રાસિ વિભૂઃ પ્રભૂરિતિ ત્વોપાસ્મહે વયં (અ. ૧૯-૯) તથા અમ્મો અમો મહઃ સહ ઇતિ ત્વોપાસ્મહે વયં; ઉરઃ પૃથુઃ સુર્ભૂર્ભુવ ઇતિત્વોપાસ્મહે વયં

(અ. ૧૩-૪)

^૨ મનો બ્રહ્મેત્યુપાસીત આદિત્યો બ્રહ્મેતિ.....(બૃ. ઉ.)

^૩ સર્વં સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત (તૈ. ઉ.)

નિષ્કામ મનુષ્યે પુરૂષની ઉપાસના કરે છે; તે ધીર માણસો આ શુકની પાર જાય છે.”^૧

આ છેલ્લી શ્રુતિમાં તો પ્રતીકોપાસનાજ નથી; સંક્ષાત્ ઉપાસના દેખાય છે. આ પુરૂષની ઉપાસના અને ભગવદ્ગીતાની પુરૂષોત્તમની ઉપાસના એ બે વચ્ચે ઝાઝું અન્તર નથી. તેમ મુણ્ડકોપનિષદ્ અને ભગવદ્ગીતાપનિષદ્ વચ્ચે પણ ઠાળનું વિશેષ અન્તર નથી એમ લાગે છે. પણ ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં અને મુણ્ડકના મન્ત્રોમાં ગૂઢરૂપે સ્ફુરતી દેવ તરફની સ્નેહવૃત્તિ અને આ ઉપાસના એ બેમાં એક મોટો તફાવત છે. ઋગ્મન્ત્રોની ભક્તિવૃત્તિમાં દેવના માહાત્મ્યના દર્શનથીજ ઋષિનું હૃદય જાતેજ, પ્રયત્ન વગર ‘ગાયો જેમ ધણુ પાછળ જાય છે’ તેમ દેવ તરફ આકર્ષાતું દેખાય છે. એજ સ્નેહતત્ત્વ મુણ્ડકમાં બીજી રીતે—‘દેવ-ભક્તને વરે છે’ એ રીતે—કહેલું છે. પણ મૂળ વાત એજ છે કે ભક્ત દેવ તરફ માત્ર અકૃત્રિમ સ્વતઃ ઉર્જીત સ્નેહથીજ આકર્ષાય છે; એમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિનો કે પ્રયત્નનો અંશ પણ નથી. આથી જુદી રીતે ઉપરોક્ત ઉપાસનામાં પ્રયત્ન સ્પષ્ટ દેખાય છે. અમુક ભાવના કરીને ધ્યાન કરવા બેસવું એમ શ્રુતિ વિધાન કરે છે. આ વિધાનમાંજ વિહિત કર્મની પ્રયત્નસાધ્યતા બીજરૂપ છે. જે પ્રયત્ન સાધ્ય ન હોય તેમાં વિધાન સંભવેજ નહિ. ઉપાસનાઓમાં હૃદય જાતે આકર્ષાતું નથી. પણ ઉપાસક અમુક ભાવના કરે છે; અને પછી એ ભાવનામાં ચિત્તને જોડી રાખવાનો યત્ન કરે છે. પણ સાક્ષાત્ ઉપાસનાના પ્રકારમાં આ ભેદ ઝાંખો થઈ જતો દેખાય છે. અને ભગવદ્ગીતામાં તથા એથી આગળ ભક્તિમાર્ગમાં પણ ઉપાસના અને ભક્તિનો આ ભેદ નહિ જેવો થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ ભક્તિ શબ્દમાંજ ઉપાસનાની અને સ્નેહની ભાવનાઓ ઓતપ્રોત થઈને એકાકાર થઈ ગઈ છે. છતાં વૈષ્ણવમતના કેાઈ આચાર્યનું, ધ્યાન પ્રધાન ભક્તિ તરફ, તો કેાઈનું સ્નેહપ્રધાન ભક્તિ તરફ વધારે વલણ દેખાય છે; એટલે અંશે જૂનો ભેદ ચિરંજીવ રહ્યો છે.

લક્ષિત શબ્દ.

ઇશ્વરાનુરક્તિના અર્થમાં લક્ષિત શબ્દ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્ સિવાય વૈદિક સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય વપરાયે હોય એમ જણાતું નથી. લક્ષિત શબ્દનો ધાત્વર્થ જોઇએ તો કોઇનો આશ્રય લેવો એટલો મૂળ અર્થ છે. પણ પાણિનિના મક્ષિ ૪-૩-૬૫ સૂત્રમાં, કોઇનો આશ્રય લેવો અને પછી તેને ચાહવું એવો અર્થ હોય એમ લાગે છે. એટલે લક્ષિત શબ્દમાં મૂળથીજ આશ્રય સાથે ચાહવાનો કાંઇક ભાવ તો રહેલો હશે. ચારકે ઇન્દ્રમક્ષીનિ અમિમક્ષીનિ વગેરે શબ્દોનો અર્થ, ‘ઇન્દ્રને આશ્રયે રહેલા પદાર્થો’ અને ‘અગ્નિને આશ્રયે રહેલા પદાર્થો’; એવો ક્યોંછે અને પાણિનિના ટીકાકારો પણ ઉપરનાં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં લક્ષિત શબ્દનો અર્થ ચારકને અનુસરી સ્નેહ પાત્ર વાચક પણ કરે છે. ભગવાન પાણિનિ ના પોતાનાજ નિયમો પ્રમાણે તો ‘તિ’ પ્રત્યય ભાવવાચક છે એટલે લક્ષિત શબ્દનો અર્થ ભાવવાચક થવો જોઇએ. આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે મૂળ મજ્ઞ ધાતુનો અર્થ કોઇનો આશ્રય લેવો અને તેને ચાહવું; તથા લક્ષિત શબ્દનો અર્થ આશ્રયસ્થાન-સ્નેહપાત્ર એવો હશે. પછી ધીમેધીમે લક્ષિત શબ્દ સ્નેહના અર્થમાં પણ વપરાવા લાગ્યો હશે. પાણિનિના સમયમાં સ્નેહપાત્ર અને સ્નેહ એ બેય અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો હશે; પણ ધીમે ધીમે ખુલેલો અર્થ દુષ્ટ થઇ ગયો અને માત્ર સ્નેહનો અર્થ રૂઢ થઇ ગયો. લક્ષિત શબ્દ ગમે તે રીતે પ્રચારમાં આવ્યો હોય પણ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના શ્રદ્ધામક્ષિધ્યાનયોગાદવેદિ એ વાક્યમાં તો એ શબ્દનો ઇશ્વરાનુરક્તિ અર્થ સુસ્પષ્ટ છે. જૂના ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ લક્ષિત (લક્ષિ) શબ્દ મળી આવે છે.

લક્ષિતમાર્ગનો ઉદ્ભવ.

વેદ કાળમાં અને ઉપનિષદ કાળમાં લક્ષિત સંબન્ધી વિચારો થયા હતા અને તેમાં કુમશઃ વિકાસ થતો ગયો હતો; એ આપણે જોયું. એવટ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં લક્ષિત શબ્દનો વ્યવહાર પણ જોયો.

પરન્તુ ભક્તિ સંબન્ધી જેટલા વિચારો વૈદિક સાહિત્યમાં જળવાઈ રહ્યા છે; એટલાજ તે કાળે થયા હશે, એથી વધારે નહિંજ થયા હોય એમ કહેવાતું નથી. ભક્તિ તરફ ઢળી ગયેલાં ચિત્તોએ એજ વિષયનો વધારે વિચાર કર્યો હોય એ વિશેષ સંભવિત છે. એ વખતે વેદ પ્રાદ્ધાન્ય વગેરે સાહિત્યની જે મર્યાદાઓ બંધાઈ ગઈ હતી તેમાં જે વિચારોનો સમાવેશ ન થઈ શકે તેવા વિચારોનું એક તરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આ જાતનું ઘણું સાહિત્ય જેને વેદમાં પ્રવેશ ન મળ્યો તે પાછળથી મહાભારતમાં સંગ્રહાયું; એમાંની ઘણી વાતો એ ગ્રન્થ રચાયા પૂર્વેની છેક પ્રાદ્ધાન્ય કાળની અને કવચિત્ તેથી જૂની છે. છતાં એનો સંગ્રહ પ્રાદ્ધાન્યોમાં નહિં પણ મહાભારતમાં થયો છે. આ જાતના તરતાં સાહિત્યમાં ભક્તિ સંબન્ધી પણ કાંઈ વિચારો હોય એ બનવા જોગ છે. પછી જ્યારે ભગવાન વાસુદેવે વેદ, ઉપનિષદ્, સાંખ્ય, યોગ વગેરે તત્કાલિન સાહિત્યમાંથી ઉત્તમ તત્ત્વોનું દોહન કરી, પોતાની અસાધારણ પ્રતિભાથી એને નવું રૂપ આપી તથા જુદા જુદા વિચારોની ઊનતાઓ પૂરી નવા ધર્મનો ગીતાદ્વારા ઉપદેશ કર્યો; ત્યારે એમણે ભક્તિ વિષે જે વિચારો વૈદિક અથવા તરતા સાહિત્યમાં જોયા તેનો નિષ્કર્ષ કાઢી લઈ તેમાં ખૂટતા અંશે ઉમેરી સર્વાંગપૂર્ણ ભક્તિયોગને સ્પષ્ટ રૂપે પ્રગટ કર્યો અને ત્યાંથી ભક્તિમાર્ગ ચાલ્યો.

ભક્તિમાર્ગના ઉદ્ભવની આ કલ્પના કાંઈ નિર્મૂળ નથી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં આ કલ્પનાને ટેકો મળે એવી કેટલીક વાતો છે. શાન્તિપર્વના નારાયણીય પર્વમાં નીચેની આખ્યાયિકા છે જે ભક્તિમાર્ગના ઉદ્ભવ ઉપર ખાસ પ્રકાશ નાખે છે. પાંચરાત્ર સંગ્રહાયેલી ઉત્પત્તિ સમજાવતાં ભીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે “ પૂર્વે ઉપરિચર નામે ચક્રવર્તી રાજા હતો, તે ઇન્દ્રનો મિત્ર અને નારાયણ હરિનો ભક્ત હતો. તે રાજા પૂર્વે સૂર્યના મુખમાંથી નીકળેલા પાંચરાત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે વિષ્ણુનું પૂજન કરતો હતો. તથા યજ્ઞની સર્વ ક્રિયાઓ સાર્વત (પાંચરાત્રોક્ત) વિધિને અનુસરીને કરતો હતો. તે રાજા જે પાંચરાત્ર

નામના શાસ્ત્રનું અનુવર્તન કરતો હોતો તે ઉત્તમ શાસ્ત્ર સાત ઋષિઓએ એકઠા થઈને કહેલું છે. તે સાત મુનિઓએ ચાર વેદ વડે પ્રમાણભૂત અને જેમાં સર્વોત્તમ લોકધર્મ છે એવું તે શાસ્ત્ર કહેલું છે. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને મોટા તેજવાળા વશિષ્ઠ એ સાતને ચિત્રશિખણ્ડી કહે છે. તે સર્વ ઋષિઓએ તપ કરીને હરિનારાયણ દેવને પ્રસન્ન કર્યા, ત્યારે નારાયણે સરસ્વતી દેવીને એ ઋષિઓનાં મુખમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પછી તે તપસ્વી ઋષિઓએ સરસ્વતીની પ્રવૃત્તિ શબ્દમાં, અર્થમાં અને હેતુમાં કરી, અને તે શાસ્ત્ર દયાળુ ભગવાન જ્યાં રહે છે ત્યાં જઈને તેને સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને અદૃશ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાને સર્વ ઋષિઓને કહ્યું કે ‘ જેથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય એવા સમગ્ર લોકતન્ત્રમાં તમે જે આ એક લાખ શ્લોક ક્યાં છે તે ઉત્તમ છે. એ તન્ત્ર પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયમાં પ્રમાણરૂપ થશે. જેમ મેં બ્રહ્મની કૃપાથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ ક્યાં છે. તે જેમ પ્રમાણ છે તેમ આ ઉત્તમ શાસ્ત્ર પ્રમાણ થશે. એ શાસ્ત્ર ઉપરથી પ્રથમ સ્વયંભૂ મનુ એ ધર્મનું કથન કરશે પછી શુક એ શાસ્ત્રનું કથન કરશે અને પછી બૃહસ્પતિ મતને લોકમાં પ્રચાર થશે. પછી પ્રજાપાલ વસુ ઉપરિચર આ તમારા ઠરેલા ધર્મશાસ્ત્રને બૃહસ્પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરશે. જ્યારે તે રાજા મૃત્યુ પામશે ત્યારે આ સનાતન શાસ્ત્ર અન્તર્ધાન પામશે ’ એ પ્રમાણે કહીને પુરુષોત્તમ ભગવાન કોઈક દિશામાં ચાલ્યા ગયા. મ. શાં મો અ. ૧૬૩

આથી આગળ ચાલતાં એજ પ્રકરણના ૧૭૬ માં અધ્યાયમાં જનમેજય વૈશંપાયનને પૂછે છે કે “ એ ધર્મ કોણે કહ્યો ? કોઈ ઋષિએ કે કોઈ દેવે ? તેમજ એકાન્તિક ભક્તોનો આચાર કેવો હોય છે અને તે ક્યારે ઉત્પન્ન થયો ? ” આ પ્રશ્નના જવાબમાં વૈશંપાયન, નારાયણના મુખમાંથી બ્રહ્મનો જીલો જન્મ માનસ થયો, ત્યારે નારાયણ પાસેથી કોણે કોણે એ ધર્મ શીખ્યું એ કહે છે; અને એજ રીતે બ્રહ્માના આકુષ, વાચિક, કાર્ણિક, નાસિક્ય અને અણ્ડજ એ છ જન્મોમાં નારાયણ પાસેથી

કેણુ એ ધર્મ શીખ્યું અને પછી ક્યારે એ ધર્મ અન્તર્ધાન થઈ ગયો તે કહે છે. છેવટ સાતમા જન્મની વાત કરતાં કહે છે કે “ હવે બ્રહ્માનો સાતમો જન્મ પદ્મમાંથી થયો છે. આ વખતે પણ નારાયણે એ ધર્મ યુગના આરંભમાં પિતામહને કહેલો છે; પિતામહે દક્ષને કહ્યો હતો; દક્ષે પોતાના મોટા દૌહિત્ર સૂર્યને એ ધર્મ આપ્યો, સૂર્યની પાસેથી એ ધર્મ વિવસ્વાનને પ્રાપ્ત થયો, ત્રેતાયુગના આદિમાં વિવસ્વાન પાસેથી મનુને મળ્યો, મનુએ લોક કલ્યાણ માટે પોતાના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુને આપ્યો, અને ઇક્ષ્વાકુની પાસેથી એ ધર્મ લોકમાં પ્રસર્યો અને સ્થિર થઈ રહ્યો છે. જ્યારે તે ધર્મ ક્ષય પામશે ત્યારે ફરી નારાયણ પાસે જશે. આ યોગનો આ સાતમો પ્રકાર અન્તર્યામીની ઉપાસનાનો છે એ વિષે ગીતામાં કહેલું છે. હે નૃપોત્તમ, પૂર્વે મેં તને યતિઓનો ધર્મ પણ ભગવદ્ગીતામાં સંક્ષેપથી કહેલો છે. ” વળી આ વિષયની શરૂઆતમાં જ વૈશંપાયન કહે છે કે “ જ્યારે કૌરવ અને પાંડવના સંગ્રામમાં બંને તરફનાં સૈન્યો યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયાં, અને અર્જુન યુદ્ધ કરવામાં ઉદ્ઘાસ થયો; ત્યારે ભગવાને ગીતાનું કથન કર્યું હતું; તેમાં જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના માર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું; તે મેં તને પૂર્વે કહેલું છે. એ ધર્મ ગહન છે.”

પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયની પરંપરાનાં અહિં આપેલાં વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ ભક્તિમાર્ગની પરંપરા ઘણી પ્રાચીન છે. પણ એનું સાહિત્ય જૂના કાળમાં ઉત્પન્ન થયું હશે તો એ અંતર્ધાન થઈ ગયું હતું; અને આ સમયમાં તો એ ધર્મ ભગવદ્ગીતામાં કહેલો મળે છે; ગીતામાં એ ધર્મ કહેલો છે, એમ વારંવાર નારાયણીય પર્વ કહે છે, તથા સાતમા-ચાલતા-યુગની જે પરંપરા અહિં આપી છે તેજ પરંપરા ગીતામાં કહી છે; એ પણ બહુ સૂચક છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જૂના કાળમાં ભક્તો હતા; એ ભક્તો કેઈક રીતે ભક્તિ પણ કરતા હશે. પણ મહાભારતનું ઉપલું પ્રકરણ લખાયું ત્યાં સુધી ભક્તિ-માર્ગનો ભગવદ્ગીતા સિવાય બીજો અન્ય વિદ્યમાન ન હતો. આપણે

વૈદિક સાહિત્યના અવકોચનથી જે કલ્પના કરી છે; તેને મહાભારતના ઉપરોક્ત આખ્યાનથી પુષ્ટિ મળે છે. આ આખ્યાનનો સાર એટલોજ છે કે વેદના સમયમાં ભક્તિભાવવાળાં હૃદયો હતાં; તે વખતથીજ ભક્તિના વિચારો થતા; પણ એનું સાહિત્ય વેદમાં ન સંપ્રદાતાં કાંઈક તરતું રહ્યું હશે. પછી ભગવાન વાસુદેવે ગીતા કહી અને ત્યારથી ભક્તિમાર્ગને ચોક્કસ રૂપ મળ્યું. ભક્તોને દોરવા માટે એક અન્ય થયો; એટલે ભક્તિમાર્ગે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી; અને ધીમે ધીમે એનો વિકાસ, વિસ્તાર અને પ્રચાર વધતાં ગયાં.

વાસુદેવપૂજા.

હવે આ ભક્તિમાર્ગમાં વૈષ્ણવધર્મનાં બીજાં મુખ્ય અંગ રૂપ વાસુદેવ પૂજા ક્યારે અને શી રીતે ભળી એ જોઈએ. સર્વ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં કાંઈક રૂપે વાસુદેવ પૂજા છે. જૂનામાં જૂના રામાનુજ સંપ્રદાયમાં વાસુદેવ પૂજા છે. રામાનુજ પ્હેલાંના યામુનાચાર્ય વગેરે દ્રાવિડ વૈષ્ણવ આચાર્યો જેના તરફ ખડુ માનથી જુએછે, એ પાગ્ગચરાત્ર સંહિતાઓમાં વાસુદેવપૂજા છે અને પુરાણોમાં પણ છે. સંહિતાઓ અને પુરાણો ઇ. સ. ૮૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એ વખતમાં થઈ ગયેલા શંકરાચાર્ય પણ ગીતા ભાષ્યના ઉપોદ્ધાતમાં વાસુદેવ, વિષ્ણુ અને નારાયણને એક ગણે છે તથા વાસુદેવને 'પરબ્રહ્મનું' નામજ ગણે છે. આ ઉપરથી ઇ. સ. ૮૦૦ પ્હેલાં વાસુદેવ પૂજા ખડુ માન્ય થઈ ગઈ હતી એમ જણાયછે. ઇ. સ. ૪૦૦ થી ઇ. ૮૦૦ સુધીના સમય માટે વાસુદેવ-પૂજાનો પ્રચાર સિદ્ધ કરનારાં ગ્રાચીન લેખોનાં પ્રમાણો છે, જે આગળ જોશું; પણ ભૂતકાળના સાહિત્યમાં એથી ઊંડા ઊતરતાં, નારાયણીય પર્વ સિવાયના પણ મહાભારતના ઘણા ભાગમાં વાસુદેવ પૂજા દેખાયછે. એક લાખ શ્લોકનું મહાભારત ઇ. સ. ૩૫૦ પ્હેલાં પૂરું થઈ ગયું હશે એમ માનવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણો છે. હવે

વાસુદેવપૂજા સંબન્ધી મહાભારતના ઉલ્લેખોનો સમય જાણવા માટે વાસુદેવપૂજાનો એટલા જૂના કાળમાં પ્રચાર જતાવનારાં ચોક્કસ અને નિઃસંદેહ ઐતિહાસિક પ્રમાણો, હોય તો, તપાસીએ, ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રી. ૫૦૦ અને બીજા શતકના તો શિલાલેખો મળ્યા છે, અને તે ખ્રી. ૫૦૦નાં બે શતકો માટે પણ એવાંજ ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો છે. ૧

નાનાઘાટની નં. ૧ ની ગુફામાં ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રી. ૫૦૦ શતકનો એક શિલાલેખ છે. જેમાં મંગલાચરણમાં બીજા દેવો સાથે સંઘર્ષણ અને વાસુદેવનો દ્વંદ્વ સમાસમાં ઉલ્લેખ છે. ૨

ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મધ્ય ભાગમાં વિદ્યમાન મનાતા વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલીના મહાભાષ્યમાં અનેક સ્થળે જુદી જુદી રીતે વાસુદેવ પૂજાનો પ્રચાર દેખાડનારા ઉલ્લેખો મળે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના પ્રથમ ભાગના એક લેખ ઉપરથી પણ એ વખતમાં વાસુદેવ પૂજા પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. આ લેખ વિદિશા (બીસનગર) પાસે ૧૯૦૯ માં મળી આવ્યો છે. લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

“તક્ષશિલાના રહેવાશી, અને રક્ષક (રાજા) કૌત્સીપુત્ર ભાગભદ્ર પાસે યવન મહારાજા ‘એન્તેલીક’ ના દૂત તરીકે આવેલા, તથા મધ્ય દેશમાં નંદ (??) રાજ્યમાં વસતા ‘દીયોનના પુત્ર ભાગવત ‘હેલીઓદોરસે’ નવા ધર્મના અનુશાસન માટે દેવદેવ વાસુદેવનો આ ગરુડધ્વજ ઉભો કરાવ્યો છે.”

આ લેખમાંથી બે નિશ્ચયો સ્ફુરે છે. (૧) ભગવાન વાસુદેવની ભક્તિનો માર્ગ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતો અને તે એટલો લોકપ્રિય હતો કે પરદેશથી આવેલા યવન (ગ્રીક) દૂતે અંગિકાર કર્યો; અને એ ધર્મના અનુશાસન માટે ગરુડધ્વજ ઉભો કર્યો. બીજું આ હેલીઓદોરસ પોતાને ભાગવત કહે છે. એ ઉપરથી વાસુદેવના ભક્તો એ વખતે પણ ભાગવત કહેવાતા એમ નિશ્ચય થાય છે. આ રીતે

૧ જુઓ Encyclopaedia of Indo-Aryan Research III 6 pp. 4 to 13

૨ Lüdders list of Brahmi Inscriptions NO. 1112

વૈષ્ણવ સાહિત્યના ભાગવત સંપ્રદાય સાથે આ લેખનો સંબંધ એ માર્ગના ઇતિહાસ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ નાખે છે. આ^૧ લેખનો ‘એન્ટેલીકીન’ એ ‘એક્ટ્રોગ્રીફ’ સીક્રાઓનો ‘એન્ટેલીકેડીસ’. એ રાજના સમય ઉપરથી તથા એ લેખના અક્ષરો ઉપરથી, એ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના પ્રથમ ભાગનો લેખ છે એમ નિઃશંક સિદ્ધ થયું છે.

રજપૂતાનામાં ઘોસંડી પાસે મળી આવેલા લેખમાં ભગવાન સંકર્ષણ અને વાસુદેવનો પૂજા શિલા પ્રાકાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખ દુર્ભાગ્યે ત્રુટિત સ્થિતિમાંજ મળી આવ્યો છે. અક્ષરો ઉપરથી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ નો આ લેખ મનાય છે.^૨

ઉપરોક્ત વિદિશાના ગરુડધ્વજવાળો લેખ જે ધ્વજસ્તંભ ઉપર મળી આવ્યો છે; તેની આસપાસ ખોદકામ કરીને શોધ કરતાં, રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરને, એ સ્થળે વાસુદેવનાં મંદિરની, દિવાલના પાયા વગેરે, નિશાનીઓ મળી છે. ઉપરોક્ત લેખ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ ની આસપાસનો છે અને મંદિર તેથી જૂના કાળનું અર્થાત્ લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ નું દે. રા. ભાંડારકરને જણાય છે.^૩

૧ આ લેખ વૈષ્ણવ માર્ગના ઇતિહાસમાં એટલો ઉપયોગી છે કે એ લેખ જે ભાષામાં જેવી રીતે છે; તેવીજ રીતે દેવનાગરી લિપિમાં અહિં આપવાનું યોગ્ય જણાય છે:—

(૧) દેવદેવસ વા (સુદે) વસ ગરુડધ્વજે અયં (૨) કારિતે દ્વ (ઓ) હેલીઓદોરેણ ભાગ (૩) વતેન દીયસ પુત્રેણ તક્ષશીલાદેન (૪) યોનદૂતેન આગતેન મહારાજસ (૫) આન્ટલીકીટસ્ય ઉપ (મ્) તા સકાસં રાણો (૬) કોશીપુત્રસ ભાગમદ્રસ ત્રાતારસ (૭) વાસિના (મદ્) દેશે નૈરાજેન (નવ્) વધ (મ્) માન (ઉ) સા (સનાય).

ત્રીણિ અમુતપદાનિ, સુઅનુત્થિતાનિ
નયન્તિ સ્વગ દમ ત્રાગ અપ્રમાદ:

Lüdders list of Brhami Inscriptions No. 669.

૨ Lüdders list of Brahmi Inscriptions No. 6.

૩ જુઓ Archaeological Survey of India Annual Report.

ચીતોડગઢથી આઠ મૈલ દૂર આવેલા નગરી (જૂનું માધ્યમિકા) ગામના ખંડેરમાં હાથીવાડા નામની જે જૂની જગ્યા છે તે, ઉપર ઘોસંડીના લેખમાં કહેલો વાસુદેવ અને સંકર્ષણનો પૂજાશિલાપ્રાકાર છે. અને ઘોસંડીના લેખની શિલા આ સ્થળે મૂળ હતી માટે અહિં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦-૨૫૦ માં વાસુદેવ અને સંકર્ષણનું મંદિર હતું એમ રા. રા. દેવ-દત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહે છે.^૧

આ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા અને ત્રીજા શતકમાં વાસુદેવનાં મંદિરો હોઇને એની પૂજાનો ખડોગો પ્રચાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભૂતકાળમાં આથી ઊંડા ઊતરતાં ભક્તિમાર્ગ સંબન્ધી કોઈ લેખ મળી આવેલો દેખાતો નથી. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક માટે એ શતકમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હતી એમ સિદ્ધ કરે એવાં તત્કાલિન સાહિત્યનાં ચોક્કસ પ્રમાણો છે. પ્રખ્યાત ચન્દ્રગુપ્ત મૈયર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦ માં રાજ્ય કરતો હતો. એના દરબારમાં એલચી તરિકે ઘણા વર્ષ સુધી રહી ગયેલા યવન (ગ્રીક) લેખક મેગેસ્થીનસે એ વખતમાં આ દેશમાં પ્રચલિત ધર્મો વિષે બોલતાં કહ્યું છે કે “ હિન્દી શૌરસેની પ્રજામાં ‘ હીરેકલીસ ’ પૂજાય છે. આ શૌરસેની પ્રજાના દેશમાં બે મોટાં શહેરો છે—‘ મેથેરા ’ અને ‘ કલીસોબેરા ’ અને એ પ્રદેશમાં જાંબેરસ નદી વહે છે.” મેગેસ્થીનીસની આ જાંબેરસ નદી એ જમના, એનું મેથેરા એ આપણું મથુરા અને શૌરસેની પ્રજા એ શૂરસેન ક્ષત્રિયો. મથુરાના શૂરસેન ક્ષત્રિયો પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બધું આમ મળી રહેતું હોય તો મેગેસ્થીનીસના હીરેકલીસ તે મથુરાના કૃષ્ણજ હોવા જોઈએ. અને વિદ્વાનો એ અર્થમાં સંમત છે.

લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું ગણાય એવું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. જૈન ધર્મના જૂના ગ્રંથ પાલીનિદેશમાં એ વખતે આ દેશમાં કયા કયા ધર્મો પ્રચલિત હતા એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે—
“ આજીવકના અનુયાયીનો દેવ આજીવક છે, નિગ્ગથોનો નિગ્ગથ

છે, જટિલના અનુયાયીનો જટિલ છે, પારિલાજકના અનુયાયીનો પારિ-
લાજક છે, અવરુદ્ધકના અનુયાયીનો અવરુદ્ધક છે, અને હાથી, ઘોડો, ગાય,
કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ, બલદેવ, મણિભદ્ર, અગ્નીનાગ, સુવર્ણ, યક્ષ,
અસુર, ગન્ધર્વ, મહારજસૂ, છન્દ, સૂર્ય, ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, દિશા વગેરેના
અનુયાયીઓનો અનુક્રમે હાથી, અશ્વ, ગાય, કાગડો, શ્વાન, વાસુદેવ,
બલદેવ, વગેરે તે તે દેવ છે.” ૧

ઐદ્ધો વાસુદેવ મતનાં વિરોધી હોવાથી, ઉપલા ઉત્તરમાં,
વાસુદેવ પૂજા અને બલદેવ પૂજાને હાથી, શ્વાન અને કાગડાની પૂજા સાથે
ગણાવે છે. તે ગમે તેમ હોય પણ ઐદ્ધોને ગણાવ્યા વગર ન ચાલે
એટલો એ ધર્મ એ વખતે પ્રચલિત હતો. બાકી આ નિદેશના લેખકને
એ વખતે સ્વપ્ન પણ ક્યાંથી હોય કે જેનો પોતે આજ તિરસ્કાર કરે છે
તેજ વાસુદેવપૂજનો ધર્મ પોતાના પ્રિયધર્મને તથા બીજા માર્ગોને દબા-
વીને એક કાળે આ દેશમાં વ્યાપક થઈ રહેશે.

હવે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું એક ચોક્કસ પ્રમાણ જોઈએ.
ભગવાન પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં વાસુદેવાર્જુનાભ્યાંવુન્ ૪-૩-૯૮ એ
સૂત્રમાં વાસુદેવ અને અર્જુન બેયનો ઉલ્લેખ છે. આ સૂત્રમાંના વાસુ-
દેવ શબ્દના અર્થ ઉપર પ્રાચીન કાળમાં તથા આધુનિક કાળમાં બહુ
વિચાર થયો છે. આ ચર્ચાની શરૂઆત પતંજલીએ કરી છે. મહાભાષ્યમાં
આ સૂત્રનું ભાષ્ય કરતાં પતંજલી પૂર્વ પક્ષ કરે છે કે ઉપલાં સૂત્રની શી
જરૂર છે? ગોત્રક્ષત્રિયાચ્ચેભ્યો વહુલં વુજ ૪-૩-૯૯ એ સૂત્રથીજ વાસુ-
દેવક રૂપ બરાબર સિદ્ધ થઈ શકે છે કારણ કે વાસુદેવ ક્ષત્રિયનું
નામ છે. અને પછી સમાધાન કરતાં કહે છે કે “વાસુદેવનું નામ ખેલાં
મૂકવું જોઈએ એમ બતાવવા આ સૂત્ર હશે, અથવા આ (વાસુદેવ)
નામ ક્ષત્રિયનું નથી ‘પણ દેવતાવિશેષનું છે’ (સંજ્ઞા તત્રમવતઃ)”
અહિં તત્ર ભવાન્ શબ્દનો શું અર્થ? સાધારણ રીતે એ શબ્દ માન-
પૂજ્યભાવ દર્શાવવા વપરાય છે. અને પૂજ્યતમ તો ઇશ્વરજ હોવાથી
ઇશ્વર માટે પણ વાપરી શકાય. વળી મહાભાષ્યના તથા અષ્ટાધ્યાયીના
સર્વ ટીકાકારોએ અહિં વાસુદેવ શબ્દનો તથા ભગવાન પતંજલીના

તત્ર લવાન્ શબ્દનો અર્થ દેવતા વિશેષ કયો છે, લગવાન પતંજલીએ પોતે (૪-૨-૨૫ સૂત્રના લાખ્યમાં) પ્રજ્ઞપતિ માટે આવીજ રીતે (સંજ્ઞા તત્રભવતઃ) તત્રલવાન્ શબ્દ વાપર્યો છે. આ સર્વ ઉપરથી ઘણા વિદ્વાનો કહે છે કે આ સૂત્ર અને આ લાખ્ય જોતાં પતંજલીના વખતમાં તથા પાણિનિના પોતાના વખતમાં પણ વાસુદેવ પૂજા પ્રચલિત હતી, એમ ચોક્કસ જણાય છે. કારણ કે પતંજલી જે કહે છે તે પોતાના ધરનું નથી કહેતા પણ પાણિનિનો શું આશય છે તે કહે છે. અને પાણિનિનો એવો આશય હતો એ એણે પંરપરાથી જાણ્યું હશે. વળી પતંજલી કહે છે તેમ જ પાણિનિના મનમાં વાસુદેવ શબ્દની દેવતાવિશેષવાચકતા ન હોય તો એ સૂત્રજ નકામું થઈ જાય છે, અને લગવાન પાણિનિ નકામું સૂત્ર લખે એ તો માનીજ ન શકાય. માટે પાણિનિના વખતમાં વાસુદેવ દેવ મનાતા હતા એ નિઃસંશય. પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના મધ્ય ભાગથી અર્વાચીન નથી એમ વિદ્વાનોને સર્વાનુમતે મનાય છે. એથી પ્રાચીન હોય તો ભલે.

આ રીતે શિલાલેખો, પતંજલી, પાણિનિ, મેગેસ્થેનીસ અને નિદેશ એ બધાં તદ્દન જુદી જુદી જાતનાં પરસ્પર સ્વતન્ત્ર અને નિઃશંક પ્રમાણોથી ચોક્કસ સાબિત થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ખેડેલા, ખીજા, ત્રીજા અને ચોથા શતકમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હતી.

વાસુદેવપૂજા વૈદિક સાહિત્યમાં દેખાતી નથી. ભક્તિવૃત્તિ વેદમાં છે અને શ્વેતાશ્વતરમાં તો ગીતા જેવો સાંખ્યયોગના મિશ્રણવાળો ભક્તિ માર્ગજ છે પણ વાસુદેવપૂજા નથી. મહાભારતમાંજ એનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. નારાયણીય પર્વમાં વાસુદેવપૂજાનો માર્ગ સવિસ્તર વર્ણવેલો છે. ત્યાં નારાયણ, હરિ, વગેરે પેઠે વાસુદેવ શબ્દ ઇશ્વરના નામ તરિકેજ વપરાયો છે; પણ એ સિવાય મહાભારતમાં સર્વત્ર અર્જુનને ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર તથા એના સારથી વૃષ્ણિવંશના ક્ષત્રિય વીરના નામ તરિકે પણ વપરાયેલ છે. વાસુદેવ શબ્દના આ બે પ્રકારના ઉપયોગને પરસ્પર કાંઈ સંબંધ નથી, અર્થાત્ ક્ષત્રિય વાસુદેવ અને દેવદેવ વાસુદેવ ભિન્નભિન્ન છે; પ્રાચીન કાળમાં વાસુદેવ નામના કોઈ ક્ષત્રિય વીર થઈ

ગયેલા એ ખરૂં, પણ ઇશ્વરના નામ તરિકે વાસુદેવ શબ્દ એથી સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રાચીનતર સમયથી, કે તત્સમકાળથી વપરાતો, અને પાછળથી એ બે વાસુદેવની એકતા થઇ ગઇ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. એ લોકો કહે છે કે ઉપરોક્ત પાણિનિના સૂત્રના ભાષ્યમાં ‘વાસુદેવ પદ અહિં દેવતા વાચક છે,’ અર્થાત્ ક્ષત્રિય વાચક નથી એમ પતંજલી કહે છે, માટે દેવદેવ વાસુદેવથી ક્ષત્રિય વાસુદેવ જુદા હતા એવો પતંજલીનો અભિપ્રાય જણાય છે. પણ આ મત ભ્રમચુકત છે, કારણ કે ઉપર કહેલા ત્રણ લેખોમાંથી બે લેખોમાં અને નિદેશમાં વાસુદેવ અને સંકર્ષણનું સાથે સ્મરણ કર્યું છે અને પાણિનિના સૂત્રમાં વાસુદેવ અને અર્જુનનું સાથે સ્મરણ છે. હવે ભક્તિમાર્ગના સમગ્ર સાહિત્યમાં તથા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અર્જુન અને સંકર્ષણના સંબંધવાળા વાસુદેવ એકજ છે. માટે દેવદેવ વાસુદેવ અને ક્ષત્રિય વાસુદેવ એકજ હોવા જોઇએ. પુરાણો તથા મહાભારત, એ બે વાસુદેવની એકતા માટે કોઇ સ્થળે લેશ પણ શંકા કરતાં નથી; પણ જોરથી, ક્ષત્રિય વાસુદેવજ દેવદેવ હતા એમ ઉપદેશે છે. હવે પતંજલીના શબ્દોનો વધારે વિચાર કરીએ. વાસુદેવ ક્ષત્રિય હોવાથી એ શબ્દ ક્ષત્રિયનું નામ ગણાય અને ૪-૪-૯૯ સૂત્રથી વાસુદેવક સિદ્ધ થઇ શકે, પણ વાસુદેવ સર્વત્ર દેવ તરિકે પૂજતા હોવાથી એ શબ્દ દેવનું નામ પણ ગણાય, માટે જુદાં સૂત્રની જરૂર છે એવો પતંજલીનો અભિપ્રાય એના શબ્દોમાંથી સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે અને એ અર્થ સાહિત્યને અનુકૂળ છે. આ રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે પ્રાચીનકાળમાં થઇ ગયેલા વાણ્ણેય વાસુદેવ પાણિનિના અને પતંજલીના વખતમાં દેવ તરિકે પૂજતા હતા.

વાસુદેવપૂજની ઉત્પત્તિ અને ગીતાનો સમય.

ઇ. સ. પૂર્વેના ચાર સૈકાઓમાં આપણા દેશમાં પ્રચલિત વાસુદેવપૂજા શી રીતે ઉત્પન્ન થઇ? એ બાબતનો વિચાર કરતાં મહાભારતમાં વાસુદેવ પૂજનો જે વિકાસક્રમ દેખાય છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ વાસુદેવ પૂજનું મૂળ ભગવદ્ગીતા છે. જે વખતે વૈદિક કર્મો ઉપરની લોકોની શ્રદ્ધા શિથિલ થઇ ગઇ હતી. યજ્ઞોમાં થતી હિંસાથી સદય હૃદયો ઠંડાપ્યાં હતાં,

અને એ હિંસાત્મક યજ્ઞોની પરલોકસાધકતા ઉપર શંકાની નજરેં જોતાં હતાં. જે વખતે કર્મ, પ્રજા અને ધન એ ત્રણેને નિર્થક માનીને નિર્વિણ્ણ પ્રાણણે અને ક્ષત્રિયો લિક્ષાયર્થા કરવા લાગ્યા હતા, જે વખતે યોગ અને તીવ્ર તપશ્ચર્યાનો ખડુ પ્રચાર થઈ ગયો હતો, સ્થળે સ્થળે ત્યાગીઓ યોગીઓ અને તપસ્વીઓનાં ઝુંડો દેખાતાં હતાં. જે વખતે ત્યાગનો પવન એટલો વધી ગયો હતો કે ઘણાઓને સમાજના સંરક્ષણ માટે ચિન્તા થતી.^૧ જે વખતે વિચારનું વાતાવરણ સ્વતન્ત્ર હતું. માત્ર દેહમાંજ પર્યાપ્ત માનનારાઓના મતથી આરંભી પરમાત્મા સિવાય વિશ્વના કોઈ પણ પદાર્થને ન માનનારાઓના મત સુધીના જુદી જુદી જાતના અનેક મતો સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તને ભ્રામવી દેતા હતા. જે વખતે આત્મા અને ઇશ્વરને માન્યા વગર માત્ર સંપૂર્ણ નીતિ પાળવાથીજ નિર્વાણ મળેછે, એવો નીતિવાદ લોકમાં પ્રસરવા લાગ્યો હતો.^૨ ઐશ્વર્ય અને જૈનધર્મ પણ આ વિચાર સરણીનાં મુખ્ય દ્રષ્ટાન્તો છે. જે વખતે સામાન્ય લોકની સ્થિતિ અત્યંત ઠરેડી થઈ ગઈ હતી; કારણકે શુદ્ધ તર્કોથી સામાન્ય હૃદયને સંતોષ થતો નથી, યોગ તપશ્ચર્યા અને ત્યાગ ને સંસારીઓ શું કરે? માત્ર નીતિ ઉપર ઝઝુમવા જેટલું સામાન્ય લોકમાં બળ હોતું નથી, અનીતિનો તો પ્રશ્નજ નહોતો, ઉપનિષદના ઊંડા તત્ત્વ વિચારો અને નિષ્ક્રિય નિરંજન બ્રહ્મ તો ઘણાઓને અગમ્ય રહે એ સ્વાભાવિક છે. જે વખતે જનસમાજની આવી દોલાયમાન સ્થિતિ હતી, કોઈ નવા આશ્વાસક સર્વસંગ્રાહી ધર્મની જે વખતે ખરી જરૂર હતી, તે વખતે ભગવાન વાસુદેવે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, જેમાં સ્વતન્ત્ર વિચારો હતા, છતાં પરંપરાનો ઉચ્છેદ ન હતો. પરંપરાને જાળવીને, જૂના વિચારોને નવું રૂપ આપીને, એમાં ખૂટતું ઉમેરીને, અને જુદા જુદા વિચારોનાં ઉચ્ચતમ તત્ત્વોને એકત્ર કરીને એમણે નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાન વાસુદેવે કર્મ તથા નીતિ સાથે ઉપનિષદ સાંખ્ય અને યોગનાં ઉત્તમ તત્ત્વોને ગુંથીને યોજેલો, નિષ્કામ ભક્તિમાર્ગનો નવો ધર્મ તરતજ લોકપ્રિય થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ઉપદેશની આકર્ષકતાથી ઉપદે-

૧ જુઓ મહાભારત-જરકારનું આખ્યાન

૨ આવા તર્કો મહાભારતમાં અનેક સ્થળે દેખાય છે.

શક માટે અસાધારણ માનવૃત્તિ કેટલાકના હૃદયમાં જાગી. મનુષ્ય સ્વભાવને અનુસરી કાલક્રમે એ માનવૃત્તિ પૂજ્ય ભાવમાં બદલાઈ ગઈ અને થોડા વખતમાં ગીતાના ભગવાન વાસુદેવ પરમેશ્વર તરિકે પૂજવા લાગ્યા. ^૧ અને આ દેશના ઇતિહાસમાં અથવા ખરી રીતે દુનીયાના ઇતિહાસમાં ખેલો ઇશ્વરાવતાર વાસુદેવમાં મનાયો. અને ક્રમેક્રમે વાસુદેવે ઉપદેશેલા ધર્મને બદલે એની પૂજનો ધર્મ પ્રચારમાં આંચો. વાસુદેવ પૂજનો ધર્મ શરૂઆતમાં જે ક્ષત્રિય જાતિમાં વાસુદેવ જન્મ્યા હતા તે સાર્વત જાતિમાં વધારે ચાલતો. આ સાર્વત ભક્તોને વાસુદેવ ઉપરની પૂર્ણ ભક્તિમાંથી એના નિકટના સંબંધીઓ ઉપર કુદરતી રીતે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. અને વાસુદેવના ભાઈ સંકર્ષણ, પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન તથા પૌત્ર અનિરુદ્ધ પણ પૂજવા લાગ્યા. આ ભક્તોએ વાસુદેવમાં પરમાત્મબુદ્ધિ, સંકર્ષણમાં જીવબુદ્ધિ, પ્રદ્યુમ્નમાં મનબુદ્ધિ અને અનિરુદ્ધમાં અહંકારબુદ્ધિ કરીને વાસુદેવની ઐતિહાસિક સૃષ્ટિને પરમાત્મા સાથે સંબદ્ધ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિ સાથે જોડી દીધી. ભગવાન વાસુદેવે, ગીતામાં, પોતાના પૂર્વજન્મે પોતે જાણે છે એમ કહ્યું છે. હવે વાસુદેવ ઇશ્વરાવતાર મનાતાં એના પૂર્વજન્મે હોય તો એ અવતારજ હોવા જોઈએ એમ તર્કથી વાસુદેવના પૂર્વાવતારો એટલે વિષ્ણુના વાસુદેવ ખેલાંના અવતારોની માન્યતા પ્રગટ થઈ. વળી ‘એકજ સત્ત્વને વિપ્રો જુદી જુદી રીતે કહે છે; અગ્નિ, મિત્ર, વરુણ, સુપર્ણ વગેરે નામથી’ આ ઋગ્મન્ત્રનો જુદા જુદા દેવોની એકતાનો વિચાર ઉપનિષદ્ અને મહાભારતના કાળમાં સંપૂર્ણ રીતે વિકસ્યો હતો. અને એ વિચારને અનુસરી એ વખતના જુદા જુદા ભક્તસંઘોના મુખ્ય સૌમ્ય દેવો-નારાયણ અને વિષ્ણુ-ની પણ આ વાસુદેવ સાથે એકતા થઈ

૧ ભગવાન વાસુદેવ પરમેશ્વર હતા કે નહિ, તેમજ ઇશ્વરનો અવતાર થઈ શકે કે નહિ, એ મોટા પ્રશ્નોને અડવાની ઈચ્છા નથી. અહિં તો લોકોમાં ભગવાન વાસુદેવનું ઇશ્વરત્વ કેમ મનાતું ગયું એ ઇતિહાસજ દર્શાવ્યો છે. ભગવાન વાસુદેવને લોકોએ ખેલાં ન ઓળખ્યા હોય એ સંભવિત છે જુઓ નીચેનો ભાગવતનો શ્લોક—

દુર્ભગો જત લોકોઽયં યદવો નિતરામાપિ
યત્સંવસન્તોઽપિ ન વિદુર્હરિં મીના દ્વૈવોદુપમ્

ગઘ. વાસુદેવ પૂજના વિકાસનો આ ક્રમ મહાભારતમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. શિશુપાલવધપર્વમાં કૃષ્ણ માટે બહુ માન શરૂ થયાનું ઉદાહરણ મળે છે. ભીષ્મ વગેરે એની પૂજ્યતા સિદ્ધ કરે છે અને શિશુપાલ એનો અસ્વીકાર કરે છે. અહિંથી આરંભાઈને ઉપર કહેલા વિકાસનાં જુદાં જુદાં પગથીયાં જુદે જુદે સ્થળે મળે છે. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણ યોગીશ્વર છે એમ સાબિત કરવાનો યત્ન થાય છે; તો બીજે અનેક સ્થળે એને ધર્મના પુત્ર ઋષિ નારાયણનો અવતાર ઠરાવવાનો યત્ન થાય છે. પછી અવ્યક્તથી પર આદિપુરૂષ, નારાયણનો, વાસુદેવ અવતાર છે એમ કહે છે; અને છેવટ એ પોતેજ પરમાત્મા છે એમ પણ ઉદ્ઘોષ મળે છે. પણ સંકર્ષણ પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધની પૂજની વાત તો શાન્તિપર્વના નારાયણીય પર્વ ખેલાં કયાંય દેખાતી નથી. એ પર્વમાં તો ઉપર કહ્યો તેટલો પૂરો વિકાસ નજરે પડે છે. નારાયણીય પર્વમાં ભાગવત અથવા પાગ્ન્યરાત્ર ધર્મના નીચેના સિદ્ધાન્તો દેખાય છે. “વાસુદેવજ પરમપુરૂષ નારાયણ પરમાત્મા છે, સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે, સર્વ પ્રાણીઓનો, સર્વ જગતનો એજ સૃષ્ટા છે. સંકર્ષણ, પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એની મૂર્તિઓ છે. સંકર્ષણ જીવરૂપ, પ્રદુમ્ન મનરૂપ અને અનિરુદ્ધ અહંકારરૂપ છે. હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વારાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિ રામ, કૃષ્ણ અને ઠદિક. આ દશ એના અવતારો છે. ભગવાન કૃષ્ણ એપ્રકરણના ૧૬૯ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે “હું નારાયણ કહેવાઉં છું; હુંજ વિષ્ણુ કહેવાઉં છું.” વાસુદેવ પૂજના આ બધા સિદ્ધાન્તો એક સાથે નહિ સ્વીકારાયા હોય. નારાયણીય પર્વ ઉપરથી પણ એમજ લાગે છે. એ પર્વના ૧૭૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “એની ઉપાસનામાં કોઈ વખત કેવા વાસુદેવની, કોઈ વખત વાસુદેવ અને સંકર્ષણની, કોઈ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ અને પ્રદુમ્નની અને કોઈ વખત વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદુમ્ન અને અનિરુદ્ધ ચારેની ઉપાસના, અધિકાર પ્રમાણે કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે એક, બે, ત્રણ, કે ચારે વ્યૂહની ઉપાસના કરવાની વ્યવસ્થા છે.”

હવે પતંજલીએ મહાભાષ્યમાં, ‘પોતે જેમાં ચોથા છે એવા જનાર્દન’ એમ કહ્યું છે; ત્યાં ચારે વ્યૂહ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો એના

વખતમાં વાસુદેવના ચાર વ્યૂહની માન્યતા સ્વીકારાઈ હતી એમ કહેવાય. આ ચારે મૂર્તિઓનાં જુદાં જુદાં મંદિરો એ વખતે હતાં કે નહિં એ જણાવું નથી પણ એમાંથી જુદા બેનાં, રામ અને કેશવનાં મંદિરો તો હતાંજ. પાણિનિ ૨-૨-૩૪ સૂત્રના સાખ્યમાં પતંજલીએ એક જૂનો શ્લોક ઉતાર્યો છે કે “ધનપતિ, રામ, અને કેશવના મંદિરોમાં, ઉત્સવનાં વાદો વાગે છે” ઘોસંડીના ઉપરોક્ત લેખમાં પણ સંકર્ષણ અને વાસુદેવના મંદિરની વાત છે. નિદેશમાં પણ વાસુદેવ અને બલરામની પૂજનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા અને ચોથા શતકમાં, પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના ચાર વ્યૂહમાંથી બે વ્યૂહ વાસુદેવ અને સંકર્ષણની ભક્તિ તો પ્રચલિત હતીજ અને બીજા શતકમાં,—પતંજલીના વખતમાં ચાર વ્યૂહની માન્યતા નવી નવી પ્રચારમાં આવી હશે. હવે ગીતામાં પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયના ચાર વ્યૂહની કે બે વ્યૂહની કાંઈ વાત નથી માત્ર એક વાસુદેવનોજ ઉલ્લેખ છે. એટલુંજ નહિં પણ પાગ્ચરાત્ર સંપ્રદાયનાં ઉપર કહેલાં અંગોમાંથી વાસુદેવની પોતાની પૂજા વિના બીજું કોઈ પણ અંગ ગીતામાં દેખાતું નથી. નારાયણીયપર્વમાં અને મહાભારતમાં અનેક સ્થળે નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા કહી છે. ગીતામાં એ વાત ક્યાંય નથી. વિભૂતિમાં પણ નારાયણનું નામ નથી. ગીતામાં કોઈ પણ સ્થળે નારાયણનું નામજ નથી. તેમજ મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કૃષ્ણને વિષ્ણુનેા અવતાર કહેલ છે. ગીતામાં એ વાત પણ નથી. માત્ર વિભૂતિ અધ્યાયમાં જેમ રૂદ્રોમાં શંકરને તેમ આદિત્યોમાં વિષ્ણુને વિભૂતિ કહેલ છે. વિષ્ણુની આ આદિત્યરૂપતા પૌરાણિક નહિં પણ વૈદિક છે. તેમજ ૧૧ મા અધ્યાયમાં અર્જુન દેહીખ્યમાનના અર્થમાં કૃષ્ણને ‘હુ વિષ્ણુ’ એવું સંબોધન કરે છે. ગીતામાં હંસ, કૂર્મ વગેરે પૂર્વાવતારોનું નામ પણ નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં જેની પૂજા પ્રચલિત હતી અને જેનું સ્મરણ વાસુદેવ સ.થેજ થતું એ સંકર્ષણનું નામ વિભૂતિમાં પણ નથી. વાસુદેવનું પરમેશ્વરપણું પણ વામદેવ અને ઇન્દ્ર પેઠે શાસ્ત્રદષ્ટિએજ મોટે ભાગે ઉપદેશેલું છે. વામદેવ ઋગ્વેદમાં “હું મનુ હું—હું સૂર્ય હું” (અહં મનુરમવં સૂર્યશ્ચ)

એમ કહે છે; તથા કૌષીતકી ઉપનિષદમાં ઇન્દ્ર, દૈવોદાસિ પ્રતહ-
નને (માંમેવ વિજાનીહિ કૌ. ઉ.) ‘ મનેજ જાણુ ’ એમ કહે છે. આ
વાક્યમાં ‘ મને ’ એટલે ઇન્દ્રના અન્તરમાં રહેલા પરમાત્માને જાણવાનું
વિવક્ષિત છે એમ બ્રહ્મસૂત્ર કહે છે. એજ રીતે ગીતામાં પણ વાસુદેવ
પોતાને એટલે પરમાત્માને શરણે જવાનું કહે છે. મતલબ કે ગીતામાં
વાસુદેવ સર્વત્ર પોતાનેજ ઇશ્વર તરિકે સંબોધે છે એ વિચાર ઉપનિ-
ષદનો છે, નવો નથી. પણ ‘ વાસુદેવજ સર્વ છે ’ એમ ગીતામાં એક
સ્થળે કહેલું છે, એ ઉપરથી પાગ્-ચરાત્ર સંપ્રદાયના બીજરૂપ વાસુદેવ
પૂજની શરૂઆત વખતેજ ગીતા રચાઈ છે એમ જણાય છે. આ રીતે
પાગ્-ચરાત્ર સંપ્રદાયમાં ગીતાનું સ્થાન જોતાં એમ લાગે છે કે નારાયણીય
પર્વ, પતંજલી. ઉપર કહેલા લેખો, નિદેશ અને પાણિનિથી એટલે
ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી ભગવદ્ગીતા બહુ પ્રાચીન છે. પાણિનિમાં
વાસુદેવ અને અર્જુનનું સાથે રમરણ છે તથા વાસુદેવ શબ્દ દેવતા
વાચક છે એ ઉપરથી પણ ગીતા પાણિનિ ખેલાં થઈ હોવી જોઈએ
એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે વાસુદેવ અર્જુનનો યોગ અને વાસુ-
દેવનું દેવત્વ એ બે વિચારોના સહયોગનું મૂળ ગીતા સિવાય અન્યત્ર
મળવું કઠણ છે. એ ગમે તેમ હો પણ પાગ્-ચરાત્ર સંપ્રદાયમાં ગીતાના
સ્થાન ઉપરથી તો નિઃસંદેહ નિર્ણય થાય છે; કે ગીતા ઈ. સ. પૂર્વે
ચોથા શતક ખેલાં રચાઈ છે. અને ગીતાથીજ વાસુદેવપૂજા અને
ભક્તિમાર્ગ એ બે તત્વો ઉપર બંધાયેલો વૈષ્ણવ ધર્મ ચાલ્યો છે.

ગીતાનું સાહિત્યમાં સ્થાન.

આપણે વાસુદેવના ઉપદેશરૂપ ભગવદ્ગીતાને ભક્તિમાર્ગના મૂળરૂપ
ગણી, એના સમય માટે ઉપર એક રીતે વિચાર કર્યો. હવે બીજી
રીતે એ વિચારની કસોટી કરી જોઈએ. ભગવદ્ગીતા ઉપર જે અસંખ્ય
ટીકાઓ તથા ભાષ્યો થયાં છે, તેમાં પ્રાચીનતમ ભાષ્ય શંકરાચાર્યનું ઉપ-
લબ્ધ છે. ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમય ઈ. સ. ૮૦૦ થી અર્વાચીન નથી.
એમણે પ્રસ્થાન ત્રયમાંના એક સ્મૃતિ પ્રસ્થાન તરિકે ગીતા ઉપર ભાષ્ય
રચ્યું છે. આઠમા શતકમાં ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્ર સાથે બેસવા જેટલી
પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર અન્ય તે ખેલાં ઘણે સમયે રચાયે હશે. ભૂતકાળમાં આથી

ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો, પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં અનેક સ્થળે ગીતા માંથી વિચારો તથા વાક્યો ઉતારેલાં દેખાય છે. વૈષ્ણવ ગણુતાં પુરાણોનાં ઘણાં પ્રકરણો ગીતાનાં વિવરણ જેવાંજ છે. વળી હરિવંશ, તથા વિષ્ણુપુરાણ અને શ્રીમદ્ભાગવત જેવાં પુરાણો તો ગીતાના ઉપદેશક ભગવાન વાસુદેવના ચરિત્રનો મહિમા ગાવા માટે તથા એના ઉપદેશનું દેશકાલાનુરૂપ સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરવા માટેજ લખાયાં હોય એમ એ વાંચતાં સહજ જણાય છે. એ ગ્રંથો પોતે પણ એમજ કહે છે. બીજાં પુરાણો પણ ઉપલા અને એવા બીજા ગ્રંથોની પ્રવૃત્તિ કૃષ્ણમાહાત્મ્ય વર્ણવવા માટેજ છે એમ કહે છે. વર્તમાન પુરાણોનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી પણ ૪ થી ૯ માં શતક સુધીમાં લખાયાં હશે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. મૂળ પુરાણ પ્રાચીનતર હશે પણ તે ઉપલબ્ધ નથી. મહાભારતના શાન્તિ-પર્વમાં, અનુશાસન પર્વમાં અને બીજે ઘણે સ્થળે ગીતાના વિવરણનો યત્ન દેખાય છે. ગીતાનુંજ અનુસન્ધાન કરનારી અનુગીતા, તથા એનું અનુ-કરણ કરનારી બીજી અનેક ગીતાઓ, વગેરે મહાભારતના ભાગો ગીતા પછી રચાયેલા સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગીતાના આખા ને આખા શ્લોકો મહાભારતમાં વારંવાર ઉતારેલા છે. અનેક સ્થળે ગીતા નામથીજ અથવા ‘અર્જુનને વાસુદેવે કરેલો ઉપદેશ’ એ નામથી મહાભારતમાં ગીતાનું સ્મરણ કરેલું છે. મહાભારતનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી; પણ ખેડેલાં કહ્યું છે તેમ ઇ. સ. ૩૫૦ ખેડેલાં એ ગ્રંથ પૂરો થઈ ગયો હશે એમ મનાય છે. બ્રહ્મસૂત્રનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં (બ્ર. સૂ. ૪-૨-૨૧ વગેરે) ચોક્કસ રીતે ગીતાનોજ ઉલ્લેખ છે, એમ સર્વ ભાષ્યકારો કહે છે. બ્રહ્મસૂત્રનો સમય જો કે ચોક્કસ નથી; પણ આ સર્વ ઉપરથી ગીતા ઇ. સ. ના આરંભમાં બહુ માનપાત્ર થઈ ગઈ હતી એમ જણાય છે.

હવે ભાષા, પદ્ય રચના તથા ગીતાના વિચારો ઉપરથી એના સમય માટે શું અનુમાન નીકળે છે એ જોઈએ. ભગવદ્ગીતા મહાભારતનોજ એક ભાગ છે. અને ગીતા સહિત આખા મહાભારતની ભાષા આર્ય એટલે કાલિદાસ વગેરે કવિઓની ભાષાથી જૂની અને વૈદિક ભાષાથી અર્વાચીન-એ એના વચગાળાની-છે. અલબત્ત ગીતાની ભાષા મહા-ભારતની સાથી સુંદર અને મધુર પણ પ્રાઠ ભાષાનો નમુનો છે. આજ

નિયમ ગીતાની પદ રચનાને લાગુ પડે છે. આખા મહાભારતની ભાષા તથા પદ રચનામાં કેટલાક જૂના વૈદિક અંશો છે; જે ગીતામાં સવિશેષ દેખાય છે, ર જેવા વૈદિક અવ્યયો તથા માષા, બ્રહ્મ, યોગ, સાંખ્ય, આત્મા વગેરે શબ્દો પ્રાચીન અરૂઠ અર્થમાં વપરાયા છે. તેમજ નમસ્કૃત્વા સેનાનીનાં જેવા અપાણિનીય પ્રયોગો છે. પદ રચના જોઈએ તો અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં પણ સર્વત્ર કાવ્ય સાહિત્યનો નિયમ જળવાયો નથી. અને ચારચરણી છન્દોમાં તો ઘણી વાર ચારે ચરણો એકજ વૃત્તનાં નથી હોતાં. એકજ શ્લોકમાં એક ચરણ ઇન્દ્રવજ્રનું તો બીજું ઉપેન્દ્રવજ્રનું ત્રીજું શાલિનીનું અને ચોથું કેાઈ ચોથા છન્દનું હોય એવા ઘણા દાખલા છે. આ અનિયમિતતાથી ગીતાના ચાર ચરણી શ્લોકો કાવ્ય સાહિત્યના ઉપજાતિને મળતા નહિં પણ વૈદિક ત્રિષ્ટુપ્ને વધારે મળતા લાગે છે. કઠ, મુણ્ડક અને શ્વેતાશ્વતર જેવાં ઉપનિષદોમાં પણ આ જાતની પદ-રચના છે. આ રીતે ભાષા અને પદ રચના ઉપરથી ગીતા કાવ્ય સાહિત્યના આરંભ શૈલી અને વૈદિક સાહિત્યના અન્ત વખતે રચાઈ હોય એમ જણાય છે.

હવે ગીતાના વિચારો જોઈએ, બ્રહ્મનું અને આત્માનું સ્વરૂપ એ બેનું એકત્વ, જ્ઞાનીની પાપપુણ્યથી નિર્લેપતા, સર્વભૂતમાં આત્મદર્શન વગેરે વિચારો ગીતામાં ઉપનિષદોમાંથી ઉતરેલા છે. છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યકનાં કેટલાંક ગદ્યોની છાયા ગીતાનાં પદોમાં દેખાય છે. અને કઠ, મુણ્ડક, તથા શ્વેતાશ્વતર જેવાં પદમય ઉપનિષદોમાંથી તો ઘણા અર્ધા અને આખા શ્લોકો ગીતામાં અક્ષરશઃ ઉતારેલા છે. આ ઉપરથી ગીતા ઉપનિષદો પછી રચાય છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. પણ ગીતા અને કઠ, મુણ્ડક તથા શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદો એ બે વચ્ચે કાળનું બહુ અન્તર લાગતું નથી; કારણ કે આ ઉપનિષદો અને ગીતામાં ઘણું સામ્ય છે. એટલી સમાનતા જૂનાં ઉપનિષદો સાથે ગીતાને નથી. ગીતા આખીય કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ રૂપ છે; કઠોપનિષદ આખુંય યમનચિકેતાના સંવાદ રૂપ છે; ગીતામાં ભગવાન પોતાને ‘હું કાળ છું’ એમ કહે છે. કઠમાં નચિકેતાનો ઉપદેશક યમ-કાળજ છે. જૂનાં ઉપનિષદોમાં સાંખ્ય અને યોગની વાત નથી;

આ ઉપનિષદોમાં તથા ગીતામાં છે. શ્વેતાશ્વતરમાં અને ગીતામાં માયા શબ્દ સમાન અર્થમાં છે, જે શબ્દ જૂનાં ઉપનિષદોમાં નથી.

ઉપનિષદો સાથેની આ સરખામણી ઉપરથી એમ જણાય છે કે બૃહદ્દારણ્યક વગેરે જૂનાં ઉપનિષદો કરતાં અર્વાચીન, અને મહા નારાયણ, મૈત્રાયણ, માણ્ડુક્ય વગેરેની ખેડલાં એટલે કહી શકાય, મુણ્ડક વગેરેના સમાન કાળમાં ગીતા રચાઈ છે; કારણ કે મહા નારાયણમાં વાસુદેવ, નારાયણ, અને વિષ્ણુની એકતા કહી છે તે ગીતામાં નથી; તેમજ માણ્ડુક્યના વેદાન્તના વિચારો ગીતાથી આગળ વધેલા છે.

હવે ગીતા સાથે સાંખ્ય અને યોગનો સંબંધ જોઈએ. પુરુષ અને પ્રકૃતિ બેયની અનાદિતા, પ્રકૃતિનાં ૨૪ તત્ત્વો, વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસથી ચિત્તનિરોધ તથા આસન પ્રાણાયામ જેવાં યોગનાં અંગો વગેરે આધુનિક સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગીતામાં છે. પણ આધુનિક, ઇશ્વરકૃષ્ણ (ઇ. સ. ત્રીજું શતક) ની કારિકામાં કહેલાં સાંખ્યમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ બેજ તત્ત્વો છે; જ્યારે ગીતાના સાંખ્યમાં સર્વભૂતોમાં સમાન રહેલો પરમ પુરુષ, ત્રીજું તત્ત્વ છે. વળી ગીતામાં સાંખ્યપ્રોક્ત તરિકે કર્મનાં પાંચ કારણો કહ્યાં છે જે આધુનિક સાંખ્યમાં નથી. તેમજ યોગશાસ્ત્ર (પાતાંજલ સૂત્ર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦) નાં આઠે અંગો ગીતાના યોગમાં નથી; યોગશાસ્ત્રનું ધ્યાન અને ગીતાનું ધ્યાન સમાનાર્થક નથી. વળી યોગશાસ્ત્રમાં અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એજ એનો મોક્ષ ગણાય છે. જ્યારે ગીતાના સાંખ્યમાં પુરુષ અન્તે પરમ પુરુષ ને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ગીતાનો યોગી સર્વભૂતોમાં આત્માને જુએ છે તથા અન્તે પરમાત્મા સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી સાંખ્ય અને યોગ શબ્દોજ ગીતામાં સર્વત્ર એકજ અર્થમાં વપરાયા નથી. કવચિત્ સાંખ્ય દર્શન અને યોગ દર્શનના અર્થમાં, કવચિત્ જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને કર્તવ્યદૃષ્ટિના અર્થમાં તો કવચિત્ સંન્યાસ અને પ્રવૃત્તિના અર્થમાં એમ જુદા જુદા અર્થમાં સાંખ્ય અને યોગ શબ્દો ગીતામાં વપરાયા છે. કહી વગેરે ઉપનિષદોમાં પણ આ શબ્દો ગીતા પેઠે અરૂઢ અર્થમાં વપરાયા છે. આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે સાંખ્ય અને યોગ શબ્દો સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્રના અર્થમાં રૂઢ

થયા; અને એ બેય શાસ્ત્રના વિચારોએ ઉપનિષદોના વિચારોની અસર-માંથી છુટા થઈને આધુનિક નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કર્યું તે ખેડલાં ગીતા રચાઈ છે. પાછળનાં પુરાણોએ સાંખ્ય અને યોગના વિચારો તે તે શાસ્ત્ર-માંથી ન લેતાં અનુકૂળતા માટે ગીતામાંથીજ લીધા છે.

હવે બૌદ્ધ સાહિત્ય સાથેનો ગીતાનો સંબંધ જોઈએ. બૌદ્ધ ધર્મની મહાયાન શાખા ઉપર તો ભક્તિમાર્ગની-ગીતાની સ્પષ્ટ અસર થઈ છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ તે ખેડલાંના પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપર ગીતાની ખાસ અસર નથી દેખાતી; તેમજ ગીતા ઉપર એ સાહિત્યની કોઈ જાતની અસર નથી. ગીતામાં મનઃ સંયમ, ચિત્તશાન્તિ, વિતૃષ્ણતા, રાગદ્વેષ રહિતતા વગેરે જે નીતિનાં ઉચ્ચ તત્ત્વો છે તે બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી આવેલાં નથી; એ કાળમાં આ દેશના વાતાવરણમાંજ એ વિચારો હતા. ઉપનિષદોમાં, બૌદ્ધધર્મમાં, જૈનધર્મમાં તથા મહાભારતમાં ઉપરોક્ત સદૃશતા વિચારો એ વાતાવરણમાંથીજ આવ્યા છે. એ વિચારોની સર્વ ઉપર સમાન અસર છે. ગીતામાં નિર્વાણ શબ્દ છે, પણ તે બૌદ્ધ ધર્મના પારિભાષિક અર્થમાં નથી. બ્રહ્મમાં લયના અર્થમાં બ્રહ્મનિર્વાણ શબ્દ ગીતામાં છે અને ઉપનિષદમાં પણ છે. ગીતામાં અહિંસા છે, પણ તે ઉપનિષદોમાં જેવી છે તેવીજ. સર્વથા પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યના ઉદય ખેડલાંના વિચારોજ ગીતામાં છે.

આપણાં પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્ય (સ્મૃતિઓ ધર્મસૂત્રો વગેરે)માં ગીતાનું સ્થાન જોઈએ તો, એ સાહિત્યની ગીતા ઉપર ખાસ અસર દેખાતી નથી. મનુસ્મૃતિમાંથી શતશઃ શ્લોકો મહાભારતમાં ઉતારેલા છે. પણ ગીતામાં મનુનો એક પણ શ્લોક નથી. ઉલટું ગીતાના સાંખ્યયોગની અસર મનુમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. બીજું મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણોનાં અધ્યયન અધ્યાપન વગેરે જે કર્મો બતાવ્યાં છે તેથી તદ્દન જુદી જાતનાં કર્મો તે તે વર્ણો માટે ગીતાએ ઉપદેશ્યાં છે. વળી આપસ્તમ્બાદિ ધર્મસૂત્રોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન જેટલું ઊંચું દેખાય છે તેટલું ગીતામાં નથી. ઉલટું ઉપનિષદમાં જેમ પ્રવાહણ જૈવલિ “ આ વિદ્યા ક્ષત્રિયો-માંજ હુતી ” એમ કહે છે; તેમ ભગવાન ગીતામાં આ “ રાજવિદ્યા રાજર્ષિઓ જાણતા ” એમ કહે છે. એ ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રોની ઇતર

સાહિત્ય ઉપર અસર થવા લાગી; આપણા સમાજમાં એ પરમ પ્રમાણરૂપ મનાવા લાગ્યાં; તે ખેલાં ગીતા રચાઈ છે. ‘કાર્યાકાર્ય’ વ્યવસ્થિતિમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ છે’ એ વાક્યમાંના શાસ્ત્ર શબ્દથી ભગવાનને શું વિવક્ષિત છે એ ખરાખર કળી શકાતું નથી; પણ હાલનાં ધર્મશાસ્ત્રો તો નહિંજ હોય. કેઈ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર કે વેદોજ હોય તો ભલે.

અહિં સુધી પ્રાચીન સાહિત્યમાં ગીતાનાં સ્થાન સંબંધી આપણે જે વિચાર કર્યો તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ ગ્રંથ બૃહદ્દારણ્યક ઐતરેય, છાન્દોગ્ય વગેરે પ્રાચીનતમ ઉપનિષદો પછી અને મહાનારાયણ, મૈત્રાયણ માણ્ડુક્ય વગેરે ઉપનિષદો ખેલાં, કઠ, મુણ્ડક, અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદોના સમયમાં, કે તે પછી તરતજ, વેદોત્તર સાહિત્યના પ્રથમ ઉદય વખતે રચાયો છે. કઠ, મુણ્ડક વગેરે ઉપનિષદોના સમય ચોક્કસ નથી. પણ સર્વ વૈદિક સાહિત્ય બુદ્ધ ખેલાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતક ખેલાંનું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપનિષદો છેલ્લાં છે. હવે ઉપનિષદોમાં કહેલી આ દેશની સામાજિક, રાજકીય અને દૈશિક પરિસ્થિતિ સાથે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્યોક્ત સ્થિતિ એટલી બધી મળતી દેખાય છે; કે એ બે વચ્ચે કાળનું બહુ અંતર ન હોવું જોઈએ એમ વિદ્વાનોનો મત થાય છે. અને કઠ વગેરે પ્રસ્તુત ઉપનિષદો ઉપનિષદ યુગના મધ્યકાળમાં રચાયાં મનાય છે. એટલે એનો સમય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા શતકની આસપાસજ હોવાનો સંભવ રહે છે.

હવે મહાભારતનો મૂળ ભાગ-ખેલો થર ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં રચાયો છે એમ મનાય છે. તો ગીતા, જેની ભાષા રચના અને વિચારો ઉપનિષદોને અત્યંત મળતાં છે, તે પણ એ વખતમાંજ રચાઈ હોય એ સર્વથા સંભવિત છે.

ભગવાન વાસુદેવ.

ભગવદ્ગીતા ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી, એટલુંજ નહિં પણ ઘણું કરી ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતકમાં રચાઈ હશે એ જોયું. હવે ભગવદ્ગીતા ખેલાં ઘણું વખતે ભગવાન વાસુદેવ થયા હશે. એમ માનવાનાં કારણો છે. સાધારણ રીતે એ વખતે ઉપદેશકો પોતા

અન્થો લખતા નહિં, એટલુંજ નહિં પણ એની હયાતીમાં ચે એના ઉપદેશો સંગ્રહી લેવાય એમ બનતું નહિં. ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશો એ મહાત્માના નિર્વાણ પછી ઘણે કાળે સંગ્રહાયાછે. ઉપનિષદુક્ત યાજ્ઞવલ્કય, ઉદાલક વગેરેના ઉપદેશો પણ તે તે ઉપદેશક થઈ ગયા પછી ઘણે વખતે સંગ્રહાયાછે. અને એ કારણથી પંચાગ્નિવિદ્યા જેવી વિદ્યાઓ અનેક ઉપનિષદોમાં ગુંથાઈ ગઈ છે. આજ રીતે વાસુદેવના ઉપદેશનો પણ એ મહાપુરૂષના દેહત્યાગ પછી ઘણે વખતે સંગ્રહ થયો હશે. એ ગ્રંથની પરંપરા ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. યાજ્ઞવલ્કય જનક, યમ નચિકેતા, ઉદાલક શ્વેતકેતુ, યાજ્ઞવલ્કય મૈત્રેયી, વગેરેના ઔપનિષદ સંવાદ જેવો ગીતા એ પણ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ છે. કંઈ અને શ્વેતાશ્વતર તો આખાંય સંવાદાત્મક છે. બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય પણ સંવાદાત્મક છે. એ કાળે સંવાદનીજ પ્રથા હતી. આ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદનો સંજયે સંગ્રહ કર્યો; ત્યારે એણે, એ સંગ્રહને કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ નામ આપ્યું હશે. ગીતામાં પોતામાં ભગવાન પોતાના ઉપદેશને સંવાદજ કહે છે. (ધર્મ્ય સંવાદમાવયોઃ) “આપણો-કૃષ્ણ અને અર્જુનનો ધર્મ સંબંધી સંવાદ”. આ પછી મહાભારતના કવિએ એ સંવાદને મહાભારતમાં ગુંથ્યો; (વ્યાસેન પ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતં) ત્યારે એણે અથવા તે પછી કેાઇએ ભગવદ્ગીતા નામ આપ્યું. અર્થાત્ ગીતા આજે જે રૂપે છે તે રૂપે વ્યાસને હાથે રચાઈ, ગુંથાઈ; તે ખેલાં સંજયે સંગ્રહી હતી અને એ ખેલાં વાસુદેવે ઉપદેશ કર્યો હતો. આ પરંપરાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમ ક્લિત થાય કે ગીતા રચાયા ખેલાં ઘણે વખતે ભગવાન વાસુદેવ થયા હોવા જોઈએ. વાસુદેવના સમય માટે બીજી વાત એ છે કે વિષ્ણુના અવતારોની પૌરાણિક પરંપરામાં બહુ જૂના કાળથી કૃષ્ણનો અવતાર બુદ્ધાવતાર ખેલાં મનાય છે. આ માન્યતા ખોટી હોવાનું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. એ માન્યતા સાથે બૌદ્ધ પરંપરાનો ખાસ વિરોધ નથી. આ બધું જોતાં ભગવાન વાસુદેવ ગૌતમબુદ્ધ ખેલાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ખેલાં થયા હોવાનો સંભવ છે. વળી જૈન સાહિત્યમાં જૈનોના ૨૩મા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની ખેલાં અને ૨૨ મા તીર્થં-

કર નેમીનાથના સમઠાલીન—પિત્રાઈ—કૃષ્ણ મનાય છે. પાર્શ્વનાથ મહાવીર ખેલાં ૨૫૦ વર્ષે—અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે નવમા શતકમાં થઈ ગયા મનાય છે. નેમીનાથનો સમય જૈનો તો ૮૦૦૦૦ વર્ષો ખેલાં માને છે. પણ જો આ ઠથામાં કાંઈ ઐતિહાસિક સત્યાંશ હોય તો એમાંથી એટલું સાબીત થાય, કે લગવાન કૃષ્ણ પાર્શ્વનાથની ખેલાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. કેટલાં વર્ષો ખેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ આ ઉપરથી એટલું નિશ્ચિત કહી શકાય કે જૈન પરંપરા પણ કૃષ્ણના સમય માટેના ઉપલા વિચારને વિરોધી નથી.

હવે બીજી તરફથી જોઈએ તો લગવાન કૃષ્ણને ૫૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. સામાન્ય લોકોમાં આ માન્યતા એટલી રૂઢ થઈ ગઈ છે કે એ માન્યતામાં કોઈ શંકા કરે એજ આશ્ચર્ય-કારક લાગે છે. પણ આ માન્યતાનું મૂળ તપાસતાં જ્યોતિષીઓએ આ માન્યતા ચલાવી છે. એમ જણાય છે. આયલટ્ટ (ઇ. સ. ૪૫૦) અને તે પછીના સર્વ જ્યોતિષીઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૧ માં કલિયુગનો આરંભ થયો છે એમ કહે છે, આ મત ક્યારે ઉદ્ભવ્યો અથવા એની પરંપરા કેટલી જૂની છે એ બાબતમાં તર્ક કરવાનાં કાંઈ સાધનો નથી. પણ ૧૫૦૦ વર્ષથી કલિયુગનો આરંભ ૫૦૦૦ વર્ષ ખેલાં મનાય છે; અને કલિયુગનો આરંભ કૃષ્ણના દેહત્યાગ પછી થયો છે એવા મહા-ભારત અને પુરાણોના ઉદ્દેશોને અનુસરી કૃષ્ણનો સમય પણ ૫૦૦૦ વર્ષ ખેલાં મનાય છે.

ઉપરોક્ત જ્યોતિષીઓની પરંપરાથી તદ્દન જુદી પડતી એક પૌરાણિક માન્યતા કૃષ્ણને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ની આસપાસ થઈ ગયેલા ઠરાવે છે. પુરાણોમાં યુધિષ્ઠિરથી આન્ધ્રવંશ સુધીના કલિયુગના રાજાઓની વંશાવળીઓ આપી છે. એ વંશાવળી સંબન્ધમાં વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં એક સ્પષ્ટ વચન છે કે “ પરિક્ષિતના જન્મથી નન્દના અભિષેક સુધીમાં ૧૦૧૫ વર્ષો થયાં છે ” પરિક્ષિતથી નન્દ સુધીમાં થઈ ગયેલા રાજાઓના રાજ્યકાળનાં જોડલાં વર્ષો પુરાણોમાં આપ્યાં છે તેનો ઉપરના ૧૦૧૫ સાથે જો કે મેળ ખાતો નથી; પણ સરેરાશ અમુક વર્ષો (લગભગ ૨૦) દરેક રાજા માટે ગણી

કુલ રાજાઓની સંખ્યાએ એને ગુણતાં લગભગ એટલાં વર્ષો આવી રહે છે. આ રીતે નન્દ રાજા (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથું શતક) ખ્રેલાં ૧૦૦૦ વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪ માં શતકમાં પરિક્ષિતનો જન્મ થયો, એટલે એ સમયે લગવાન કૃષ્ણ વિદ્યમાન હતા એમ આ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. પણ આ પૌરાણિક વંશાવળીઓમાં કેટલોક આંતર વિરોધ છે. ઘણીવાર સમકાલિન વંશોને એક પછી એક ગણ્યા છે. એટલે આ વંશાવળીઓ ઉપરથી કોઈ પણ જાતનો છેવટનો ઐતિહાસિક નિર્ણય કરતાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.

આ સર્વ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ખ્રેલાં લગવાન વાસુદેવ થયા છે એટલું ચોક્કસ. પણ એથી આગળ એ મહાપુરૂષનો ખરાબર સમય નિર્ધારવા માટે કાંઈ સાધનો નથી. ખરી રીતે તો આ દેશના ઇતિહાસમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ ખ્રેલાંના કોઈ પણ બનાવનો કે માણસનો સમય નક્કી કરવાનાં ચોક્કસ ઐતિહાસિક સાધનો નથી.

સાહિત્યમાં લગવાન વાસુદેવનું સ્થાન જોતાં પણ ઉપરના વિચારને ટેકો મળે છે. કારણ કે ગીતાના ઉપદેશક મહાભારતમાં જ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં કૃષ્ણ નામ મળે છે પણ એ નામ ઉપરથી જ કાંઈ નિશ્ચય થાય એવું નથી; ઋગ્વેદના આઠમા મંડળના ૭૪ માં સૂક્તના ઋષિનું નામ કૃષ્ણ છે. એજ સૂક્તની ત્રીજી અને ચોથી ઋચાઓમાં મન્ત્રદ્વય ઋષિ પોતાને કૃષ્ણ કહે છે. ઋગ્વેદની અનુક્રમાંલુકામાં આ કૃષ્ણને આંગિરસ કૃષ્ણ કહેલ છે. કૌષીતકી બ્રાહ્મણ (૩૦-૯) માં પણ એજ આંગિરસ કૃષ્ણની વાત છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (૩-૧૭) ‘ ઘોર આંગિરસે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને ઉપદેશ કર્યો ’ એમ લખ્યું છે. હવે જો આ દેવકી પુત્ર કૃષ્ણ પણ ગુરૂ પેઠે આંગિરસજ હોય તો એમ અનુમાન થઈ શકે કે ઋગ્વેદના વખતથી તે છાંદોગ્ય ના વખત સુધીમાં આંગિરસ કૃષ્ણ નામના એક કે વધારે ઋષિઓ થઈ ગયા છે. પાણિનિના ૪-૧-૯૬ સૂત્ર સાથેના ગણમાં કૃષ્ણ અને રાણ નામ ઉપરથી કાણ્યાયન અને રાણાચન નામનાં ગોત્ર નામો થાય છે એમ કહ્યું છે. વળી વ્યાસ પણ કૃષ્ણ દ્વિપાયન કહેવાતા. આ રીતે કૃષ્ણ નામ ઘણા બ્રાહ્મણોનું ગોત્ર નામ થતું હોવાથી એ નામ ઋગ્વેદમાં આવે છે કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવે છે એટલા ઉપરથી

ગીતાના ઉપદેશક કૃષ્ણ એ વખતે થઇ ગયા છે એમ કહેવાય એવું નથી. છાંદોગ્યમાં કૃષ્ણને દેવકીપુત્ર કહ્યા છે અને પુરાણોમાં પણ કૃષ્ણ દેવકી પુત્ર ગણાય છે પણ એટલા ઉપરથી કાંઇ નિશ્ચય થઇ શકે નહિ. કારણકે દેવકી નામની સ્ત્રીઓ પણ એકથી વધારે થઇ હોય એ સંભવિત છે. અને પુરાણોમાં કેઇ સ્થળે કૃષ્ણના ગુરૂ તરિકે ઘોર આંગિરસનો ઉલ્લેખ નથી. માટે ગીતાના ઉપદેશક કૃષ્ણ તેજ છાંદોગ્યના કૃષ્ણ એમ નિશ્ચય થતો નથી. આ રીતે જોતાં ગીતાના ઉપદેશકનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નથી; પણ તે પછીના મહાભારતમાં જ છે.

ભગવાન વાસુદેવના ચરિત્રનો વિચાર કરતાં તદ્વિષયક સાહિત્યની સ્થિતિ વિચિત્ર દેખાય છે. ગીતાના ઉપદેશક વાસુદેવ કૃષ્ણ યદુવંશના વૃષ્ણ કુળના ક્ષત્રિય હતા એમ ગીતાનાં યાદવ અને વાણ્ણેય સંબોધનો ઉપરથી જણાય છે. પણ ગીતામાંથી કૃષ્ણના જીવનચરિત્ર માટે એથી વધારે હકીકત કાંઇ મળતી નથી. માત્ર અર્જુનના સખા હતા એટલું એક વાક્ય ઉપરથી કળાય છે. પણ મહાભારતમાં, અર્જુનના મિત્ર અને સારથિ, પાંડવોના માતુલેય, યુધિષ્ઠિરના સલાહકાર, પિતામહ ભીષ્મ જેવાને પણ માન્ય તથા પૂજાર્હ, ધીર, વીર, શાન્ત, પ્રતિભાશાળી, વિદ્વાન, જ્ઞાની, કર્તવ્યદક્ષ, પ્રતિપત્તિમાન, એવા મથુરાના વૃષ્ણકુળના એક અસાધારણ ક્ષત્રિય તરિકે કૃષ્ણનું જીવન ચરિત્ર આલેખાયું છે. એ ઉપરાંત એમને કવચિત્ યોગીશ્વર, કવચિત્ નારાયણ-વતાર તો કવચિત્ વિષ્ણુનો અવતાર પણ કહ્યા છે. અને છેવટ નારાયણી-યપર્વમાં તો વાસુદેવ એજ પરમાત્મા એમ કહ્યું છે. આ ઉપરાંત મહાભારતના ખિલપર્વ-હરિવંશમાં કૃષ્ણનું નંદના ઘરમાં બાલચરિત્ર તથા અન્તે કંસવધ વગેરે એનાં પરાક્રમેનું સવિત્સર વર્ણન છે. પછી વિષ્ણુપુરાણમાં તથા ભાગવતમાં કૃષ્ણનું બાલચરિત્ર અને વીરચરિત્ર બન્ને વર્ણવેલાં છે. આ ચરિત્રમાં ધીમે ધીમે એટલું બધું ઉમેરાતું ગયું છે કે કૃષ્ણનું મૂળ ચરિત્ર કેવું હશે એ આજે કહેવું અશક્ય લાગે છે. ઉપર કહેલા જુદા જુદા ગ્રંથોનાં કૃષ્ણ ચરિત્રોમાં કેટલુંક પરસ્પર વિરોધી પણ ભાસે છે. તેમ ગીતાદ્વારા પરમ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારના ઉપદેશ સાથે બંધબેસતું ન લાગે એવું કેટલુંક એના પૌરાણિક જીવન

ચરિત્રમાં દેખાય છે. જેમ જેમ ભક્તિમાર્ગમાં નવાં નવાં તરવો ઉમે-
રાતાં ગયાં તેમ તેમ કૃષ્ણના ચરિત્રમાં પણ નવું નવું ઉમેરાતું ગયું હશે.
અર્થાત્ કૃષ્ણનું પૌરાણિક ચરિત્ર એ એનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર નહિં પણ
આ દેશના ભક્તિમાર્ગનું વિકાસ ચરિત્ર છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જેવાં
ભક્તિમાર્ગનાં કેટલાંક રહસ્યો ગોપીઓના ભગવાન સાથેના સંબંધમાંથી
ભાગવતકાર દાખવે છે; એ ખરેખર મનનીય છે. પણ એમાંથી માનવ-
દેહધારી ભગવાન વાસુદેવનું ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર સ્ફુરતું નથી.
આ રીતે કૃષ્ણ ઉપરની ભક્તિથીજ એના ચરિત્ર ઉપર એવાં પડો ચડી
ગયાં છે કે એમાંથી કોઈ પણ જાતની ઐતિહાસિક હકીકત તારવવી મુશ્કેલ
છે. છતાં આ દિશામાં અનેક ચત્નો થયા છે. (જુઓ—જાંકિમચંદ્રના કૃષ્ણ
ચરિત્રનું રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ભાષાન્તર. આવૃત્તિ
બીજી) માત્ર, ભગવાન વાસુદેવ મથુરાના વૃણિકુળના એક ક્ષત્રિય હતા અને
એમણે વૈદિક સમયના અન્તમાં સર્વગ્રાહી નવા ધર્મનો અપૂર્વ ઉપદેશ કર્યો
છે; એટલી હકીકત સંપૂર્ણ રીતે ઐતિહાસિક છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં
આપણને એટલાનુંજ પ્રયોજન છે.

પ્રાચીન કાળમાં રાજ્ય કરતા ક્ષત્રિયો સૂક્ષ્મ જ્ઞાનચર્યા કરતા, અને
પ્રસંગે નવો ઉપદેશ પણ કરતા. પ્રવાહણ જૈવલિ, કેકય અશ્વપતિ,
જનક વૈદેહ, અને અજ્ઞતશત્રુ જેવા ક્ષત્રિયોની જ્ઞાનચર્યા, ઉપ-
નિષદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પણ આવા ક્ષત્રિયો પાસે
જ્ઞાન લેવા ગયા છે. ગૌતમબુદ્ધ અને મહાવીર પણ ક્ષત્રિયોજ
હતા. આ દાખલાઓ જોતાં ભગવાન વાસુદેવનું ક્ષત્રિયત્વ અને
ઉપદેશકપણું પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી લાગતાં. ખરી રીતે જેમ પૂર્વ
પ્રદેશ (કાશી, વિદેહ વગેરે) માં, બુદ્ધે વૈદિક ધર્મમાં સુધારો કરીને નીતિ-
મય તથા દયામય, અને મહાવીરે તપોમય તથા અહિંસામય ધર્મોપદેશ
કર્યો; તેમજ વાસુદેવે પશ્ચિમ (મથુરા) માં, વૈદિક ધર્મને નવું રૂપ આપીને
કર્મ, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનમય નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. બુદ્ધ અને
મહાવીરે ત્યાગ પસંદ કર્યો અને વાસુદેવે કર્મમાર્ગ પસંદ કર્યો.
હિંસામય યજ્ઞની ઉપેક્ષા તથા નીતિ, મનોનિયંત્ર, સર્વભૂત ઉપર પ્રીતિ
વગેરે બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગનાં ઉચ્ચ તરવો ગીતામાં છે. પણ આ પૂર્વ
પશ્ચિમના ધર્મમાં ફેર એટલોજ છે કે બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મમાં પરંપ-

રાનો ઉચ્છેદ છે. જ્યારે વાસુદેવે ઉપદેશોનાં ધર્મમાં પરંપરાનું રક્ષણ છે. વળી જૈનમત આત્મા અને ઇશ્વર બેયને સ્વીકારતો નથી અને જૈનમત આત્માને સ્વીકારે છે પણ ઇશ્વરને સ્વીકારતો નથી. જ્યારે વાસુદેવોક્ત ધર્મ આત્મા અને ઇશ્વર બેયને સ્વીકારે છે અને ઇશ્વરની ભક્તિનો ઉપદેશ આપે છે. ભગવાન વાસુદેવે આ નવા ધર્મમાં જ્ઞાન, કર્મ, ત્યાગ, યોગ. ભક્તિ, નીતિ વગેરે માનુષજીવનના ઉત્કર્ષક સર્વ માર્ગોનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ એ સર્વનો દેખાતો વિરોધ ટાળી તેનો અપૂર્વ સંવાદ યોજ્યો છે. આમાંના પ્રત્યેક માર્ગનું વિવેચન કરવાનો અહિં પ્રસંગ કે અવકાશ નથી. માત્ર ભક્તિમાર્ગ ટુંકામાં જોઈ લેવાની જરૂર છે.

ભગવદ્ગીતા.

જો કે ભક્તિ સિવાય ગીતામાં બીજું ઘણું છે, કારણ કે એ કાંઈ ભક્તિમાર્ગનો સાંપ્રદાયિક ગ્રંથ નથી, પણ ભક્તિના વિચારોનો પ્રાચીનતમ સંગ્રહ ભગવદ્ગીતામાં જ છે. ભગવદ્ગીતા મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં ૨૫ થી ૪૨ અધ્યાયોમાં છે. એમાં કુલ ૭૦૦ શ્લોકો હાલમાં છે. તેમાં ૧ ધૃતરાષ્ટ્રનો, ૪૦ સંજયના, ૮૪ અર્જુનના, અને ૫૭૫ ભગવાન વાસુદેવના છે. શંકરાચાર્યના વખતથી તે ગીતામાં આટલા અને આજ શ્લોકો છે. અર્જુનને યુદ્ધના આરંભ વખતે પ્રતિપક્ષીઓ તરિકે સંબંધીઓને જોઈને શોક મોહ થયો, એટલે કર્તવ્ય સમજવા માટે એણે કૃષ્ણનું શરણ લીધું. ભગવાને એને ઉપદેશ આપ્યો અને એ ઉપદેશને અન્તે અર્જુનનો મોહ નષ્ટ થયો. આ સર્વ પ્રસંગ અને આ કૃષ્ણ-અર્જુન સંવાદ વ્યાસની કૃપાથી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે બેઠેલા સંજયે જોયો તથા સાંભળ્યો; અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે એના પૂછવાથી કહી બતાવ્યો. સંજય અને ધૃતરાષ્ટ્રના આ સંવાદને મહાભારતના કવિએ ભગવદ્ગીતાપર્વ નામથી ભીષ્મપર્વમાં ગુંથ્યો. આ રીતે હાલની ભગવદ્ગીતાનો પ્રસંગ મહાભારતમાં છે.

ગીતાના દરેક અધ્યાયમાં જ નહિ પણ એના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અને પ્રત્યેક પદમાં એવો ગંભીર ઉપદેશ છે કે એનો જેટલો વિચાર કરીએ

તેટલો થોડો. તેમજ, કર્મવાદ, જ્ઞાનવાદ, પુનર્જન્મવાદ, દૈવી આસુરી-સંપત્તિ, તપ, બ્રાહ્મી સ્થિતિ, દાન, ભૂતદયા, નીતિ, વગેરે વિષયો જાતેજ ઘણા વિશાળ છે. અને ગીતામાં તે તે વિષયોનું અતિશય ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપરથી ટુંકામાં પણ એવું તલસ્પર્શી વિવેચન થયું છે, કે એક એક વિષય ઉપર ગીતાની ટીકા રૂપે એક એક ગ્રંથ લખાય. (અને એમ થયું છે; જુઓ લોકમાન્ય તિલકનું ગીતારહસ્ય.) ગીતાની આ અસામાન્ય ખુબીથી એ ન્હાનો ગ્રંથ હિન્દુઓનાજ નહિ; પણ આખી દુનીયાના ધાર્મિક સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાને ઝિરાજવા યોગ્ય છે. પણ અહિં તો પ્રસંગ અને અવકાશની મર્યાદાને લીધે ગીતાના ઘણા ભાગનો અંગુલિનિર્દેશ પણ થઈ શકશે નહિ. છતાં ગીતાની લકિત સાથે કર્મ, યોગ, જ્ઞાન વગેરેની કુલગુંથણી હોવાથી ગીતાના એ મુખ્ય ઉપદેશોનું થોડા શબ્દોમાં દિગ્દર્શન કરવું પડશે. (નીચે ગીતામાંથી જુદા જુદા વિષયના ઉપદેશો એક સાથે એવી ભગવાનનાજ શબ્દોમાં એનો ટુંક સાર આપ્યો છે. દરેક સ્થળે અધ્યાય અને શ્લોકનું સૂચન કર્યું નથી.)

કર્મયોગ.

કર્મયોગનો ઉપદેશ એ ગીતાનો મુખ્ય પ્રાસંગિક ઉપદેશ હોવાથી ખેલાં એનું સ્વરૂપ જોઈએ. જ્યારે દેશમાં ત્યાગનોજ પવન હોતો અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ત્યાગની પરમાવશ્યકતા મનાતી, ત્યારે ભગવાને કર્મની આવશ્યકતા બતાવી અને મોક્ષસાધક કર્મયોગ ઉપદેશ્યો. ભગવાન કહે છે કે “કોઈ પણ, એક ક્ષણ પણ, કર્મ કર્યા વગર રહી શકતું નથી; તેમજ કર્મ વગર આ શરીર યાત્રા (જીવન સાક્ષ્ય) સિદ્ધ નથી. માટે અકર્મ કરતાં કર્મ શ્રેષ્ઠ છે” તેમજ “કર્મ પ્રકૃતિના ગુણો પ્રમાણેજ થાય છે. માટે સ્વભાવસિદ્ધ નિયત કર્મ કરવું.” વળી જીવને પાપમાં પ્રેરનાર બન્ધનકારક ખરી રીતે કર્મ નથી પણ એ સાથે રહેલ રાગદ્વેષ અને કામદોષ છે. માટે “રાગદ્વેષને વશ થયા વગર, ઇન્દ્રિયોને ગમે તેમ ચાલવા ન દેતાં, મનના બળથી નિયમમાં રાખીને, જે આસક્તિ રહિત પુરૂષ કર્મન્દ્રિયોથી કર્મયોગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.” વળી “કામનાથી રૂળમાં આસક્ત મનુષ્ય અધ્યાય

છે; “ માટે અસકત રહીને કર્તવ્ય કર્મ હમેશાં કરવું ” “ માત્ર સંન્યાસથીજ કાંઈ સિદ્ધિ મળતી નથી, અને માત્ર કર્મથીજ કોઈ બંધાતું નથી. ” માટે કર્મના વિષયમાં ભગવાનનો છેવટનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે “ મનુષ્યનો કર્મમાંજ અધિકાર છે અને ક્ષણમાં કોઈ દિવસ અધિકાર નથી ” અર્થાત્ કર્મ કરવા માટે જીવ સ્વતન્ત્ર છે પણ ક્ષણમાં અનેક સંજોગોને આધીન છે માટે કર્મમાંજ લક્ષ રાખવું; ક્ષણમાં નહિ. “ માટે કર્મના ક્ષણના હેતુથી કર્મ ન કરવું ” અર્થાત્ કર્તવ્ય ગણીનેજ કરવું. એટલુંજ નહિ પણ “ કર્મ રહિત રહેવામાં આસકત ન થવું ” અર્થાત્ આળસ અને પ્રમાદને વશ ન થવું. આ રીતે કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં “ સુખ દુઃખને, લાલ અલાલને, જય પરાજયને કે સિદ્ધિ અસિદ્ધિને સમાન ગણવાં ” એની દરકાર ન કરવી, “ સુખથી ખુશી થવું નહિ, કે દુઃખથી મુંઝાવું નહિ ” આ રીતે કર્મ કરતાં કરતાં સ્વતઃપ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખમાં ‘ સમત્વ એજ કર્મયોગ ’, “ આસક્તિ કે અહંકાર વગર ધૈર્યથી તથા ઉત્સાહથી સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં નિર્વિકાર રહીને કર્મ કરનાર સાર્વિક કર્તા ” અને “ ક્ષણની ઇચ્છા, આસક્તિ, અને રાગદ્વેષ તજીને કરેલું નિયતકર્મ એજ સાર્વિક કર્મ. ” “ પોતપોતાના કર્મમાં મંડી રહેલ માણસ કેવી રીતે સિદ્ધિ મેળવે છે ” એ બતાવતાં ભગવાન કહે છે કે “ જેમાંથી ભૂતોની પ્રવૃત્તિ છે અને જેનાથી આ સર્વવ્યાપ્ત છે, તેને પોતાના કર્મ વડે પૂજીને મનુષ્ય સિદ્ધિ મેળવે છે. ” પણ જે સિદ્ધ છે જેને કાંઈ “ કર્તવ્ય કે પ્રાપ્તવ્ય નથી તેણે લોક સંગ્રહ માટે કર્તવ્ય કરવું ” “ ઇશ્વર પોતે પણ લોક ઉચ્છિન્ન ન થાય માટે કર્મમાં વર્તે છે. ” દુઃકામાં ‘ દેહ ધારણ કરનારથી કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો શક્ય નથી. ”

ઉપરોક્ત કર્મયોગ માટે મનોનિયંત્રણની આવશ્યકતા હોવાથી ભગવાને એ યોગનો નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે.

યોગ.

“ ચંચળ અને પ્રમાથી મનનો નિયંત્ર અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યથી થાય છે. ” એમ સામાન્ય ઉપાય બતાવી, આસન, પ્રાણાયામ, જેવાં પાતંજલ

યોગને મળતાં સાધનો ટુંકામાં લગવાને કહ્યાં છે ખરાં; પણ ગીતાના યોગમાં મનોનિયંત્રણ સમાપ્તિ નથી. લગવાન કહે છે કે “યોગીએ એકાન્તમાં મનને એકાગ્ર કરીને આત્મશુદ્ધિ માટે યોગ કરવો.” તેમજ “પ્રશાન્તાત્મા, ભયરહિત, બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી, યોગીએ મનનો સંયમ કરીને, અને મારામાં ચિત્ત રાખીને. મત્પરાયણ રહેવું”. આ રીતે ગીતાના યોગમાં મનોનિયંત્રણ સાથે આત્મશુદ્ધિ અને પરમાત્મપરાયણતાનું મિશ્રણ છે. આવો યોગ કરનાર યોગીની સ્થિતિનું લગવાને સુંદર વર્ણન કર્યું છે. “જેમ પવન વગરના પ્રદેશમાં રહેલો દીવો હલતો નથી તેમ આત્માનો યોગ કરનાર યતચિત્ત યોગીનું ચિત્ત રહે છે” “જ્યારે નિયમમાં આવેલું ચિત્ત આત્મામાં સ્થિર રહે અને એ સર્વ કામનાઓથી નિઃસ્પૃહ થઈ જાય ત્યારે એ બરાબર યોગી કહેવાય છે.” આવા યોગીના સુખનું વર્ણન પણ રમણીય છે. “યોગમાં આત્માથી આત્માને જોઈને યોગી સંતુષ્ઠ થાય છે; તથા ઈન્દ્રિયોથી પર અને બુદ્ધિથીજ અનુભવાય એવું આત્યન્તિક સુખ અનુભવે છે.” “જે સુખ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કોઈ પણ જાતના દુઃખથી એ ચલિત થતો નથી.” “હમેશાં યોગ કરનાર સહેલાઈથી બ્રહ્મસ્પર્શ રૂપ અત્યન્ત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. એ જાતે બ્રહ્મરૂપ થાય છે;” “છેવટ મારામાં (પરમાત્મામાં) રહેલી નિર્વાણની શાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.” આવું ઉત્તમોત્તમ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર યોગી જગત સાથે શી રીતે વર્તે છે? લગવાન કહે છે કે “યોગી સર્વ ભૂતોમાં આત્માને જુએ છે અને સર્વ ભૂતોને આત્મામાં જુએ છે” એટલુંજ નહિ પણ “સર્વ ભૂતોમાં પ્રભુને જુએ છે તથા પ્રભુમાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે; અને એકતામાં રહીને સર્વ ભૂતસ્થ પરમાત્માને ભજે છે”. આ યોગી સર્વત્ર આત્માને જુએ છે એટલુંજ નહિ પણ “પોતા પ્રમાણે સર્વત્ર સુખ અથવા દુઃખનો પણ અનુભવ કરે છે અને એજ યોગી શ્રેષ્ઠ મનાય છે”. આ રીતે ગીતાના યોગમાં, મનોનિયંત્રણ, ભક્તિ, અને સર્વ ભૂતો સાથે સમભાવનું દર્શન થાય છે.

જ્ઞાન.

ગીતાના યોગમાંથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. લગવાન કહે છે કે “પરમાત્મામાં આસક્ત ચિત્તથી યોગ કરનારને, નિઃસંશય, પ્રભુનું જ્ઞાન મળે

છે” “જે જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જાણવા યોગ્ય કંઈ બાકી રહેતું નથી.” આ જ્ઞાનમાં જગત્ ઇશ્વર અને જીવાત્માનું સ્વરૂપ તથા એ સર્વનો પરસ્પર સંબંધ એ બધું આવી જાય છે. ભગવાનનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ભૂમિ, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ આઠે પદાર્થો પ્રભુની અપરા પ્રકૃતિ છે” અને “જીવ ઇશ્વરની પરા-પ્રકૃતિ છે”. બીજે સ્થળે “જીવ પરમાત્માનો સનાતન અંશ છે” એમ કહેછે. આ અપરા અને પરાપ્રકૃતિરૂપ “સર્વ વિશ્વની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે અને લય પણ એમાંજ થાયછે”. એ શબ્દોથી સૃષ્ટિના કારણરૂપ પરમાત્મા છે એ સિદ્ધાન્ત સ્ફુટ કહ્યો છે. ભગવાન સાંખ્યના શબ્દોમાં આ શરીરને ક્ષેત્ર કહે છે અને ક્ષેત્રને જાણનાર જીવને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેછે, અને પછી ઉમેરે છે કે “સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્માજ છે” આ રીતે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું ઐક્ય ભગવાને કહ્યું છે. અને આ એકતાના જ્ઞાનનેજ ભગવાન સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેછે “જે જ્ઞાનથી સર્વ વિભક્ત ભૂતોમાં એક અવિભક્ત અવિનાશી ભાવને (દૃષ્ટા) જુએ છે; તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન.” આત્મા અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ભગવાને ઉપનિષદોના શબ્દોમાંજ વર્ણવ્યું છે. આ શરીરી આત્મા વિષે ભગવાન કહેછે કે “શરીરી આત્મા નિત્ય, અપ્રમેય, અવિનાશી, અજ, અછેદ, અદાહ્ય, અકલેદ્ય, અશોચ્ય, સર્વગત, અચલ, અવ્યક્ત, અચિન્ત્ય, અવિકારી અને સનાતન છે.” “જેમ જૂનાં કપડાંને તજીને માણસ નવાં કપડાં ખેરેછે તેમ આ જીર્ણ શરીરને તજીને દેહી નવા શરીરને ધારણ કરે છે” “આ આત્મા કેાઇ દિવસ જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી, એને શસ્ત્રો કાપી શકતાં નથી કે અગ્નિ બાળી શકતો નથી. જેવો આ શરીરમાં બાલ્યાવસ્થા, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાનો ફેરફાર છે; તેવોજ મરણ અને નવો જન્મ એ પણ ફેરફાર છે” ભગવાને જેય બ્રહ્મનું વર્ણન નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે “જે જેયને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરેછે તે જેયરૂપ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે, તે સત્ કે અસત્ કહેવાતું નથી, તે બ્રહ્મ સર્વ તરફ હાથ પગવાળું, સર્વ તરફ શિર અને મુખવાળું તથા સર્વ બાજુએ કાનવાળું છે અને સર્વને વીંટીને રહ્યું છે. તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોને પ્રકાશ આપનારું છે. છતાં જાતે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે.

આસક્તિ વગરનું હોવા છતાં સર્વને ધારણ કરનાર છે, નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોને ભોગવનાર છે. પ્રાણીમાત્રમાં બહાર અને અંદર રહ્યું છે, તે દૂર છે અને પાસે પણ છે. પ્રાણીઓમાં અવિભક્ત હોવા છતાં વિભક્ત જેવું લાગે છે. પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર, તેનો લય કરનાર અને તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે પ્રકાશોનો પણ પ્રકાશ છે. અધિકારથી પર છે. તેજ જ્ઞાન છે જ્ઞેય છે, જ્ઞાનગમ્ય છે અને સર્વના હૃદયમાં રહ્યું છે” છેવટ ભગવાન કહે છે કે “મારો (પ્રભુનો) ભક્ત આને જાણીને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે.” “એ ફરી જન્મતો નથી.”

કલ્યાણના અન્ય માર્ગો.

કર્મ, યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, કલ્યાણના એ ચારે માર્ગોનો ઉપદેશ ગીતામાં છે એ તો ઉપર કહ્યું છે. તેમાંથી કર્મ, યોગ અને જ્ઞાન સંબંધી ભગવાનના ઉપદેશનો અત્યંત ટુંકો સાર જોયો; ભક્તિ સંબંધી ભગવાનનું વક્તવ્ય હવે જોશું. પણ તે ખેડેલાં ગીતાના સમયમાં પ્રચલિત બીજા માર્ગોનો ભગવાને જે રૂપે સારોદ્ધાર કર્યો છે, તે ટુંકામાં જોઈ જઈએ. ભગવાને કલ્યાણના સાધનરૂપ મનાયેલા કેાઇ માર્ગની ઉપેક્ષા કરી નથી.

કલ્યાણેચ્છુ મનુષ્યે સંપાદન કરવા યોગ્ય અનેક ગુણોનો ભગવાને દૈવી સંપત્તિમાં સમાસ કર્યો છે. “અભય, સત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ, દાન, દમ, યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરલતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, પિશુનતાનો અભાવ, ભૂત-પ્રાણીમાત્ર-ઉપર દયા, અલોભપતા, મૃદુતા, લજ્જા, અચાપદ્ય, તેજ, ક્ષમા, ધૃતિ, પવિત્રતા, અદ્રોહ, અતિમાનનો અભાવ, આ સર્વ (ગુણો) દૈવી સંપત્તિવાળામાં હોય છે.” “આ દૈવી સંપત્તિ મોક્ષનું સાધન છે; એથી વિરુદ્ધ, આસુરી સંપત્તિ બન્ધનું સાધન છે.”

એ સમયમાં મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનાતા ત્યાગ માટે ભગવાનનો એવો મત છે કે “કામ્ય કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અને બીજાં સર્વ કર્મોના કૃણનો ત્યાગ એજ સાત્ત્વિક ત્યાગ. બાકી શરીરને કલેશ થવાના ભયથી કરેલો ત્યાગ એ તો રાજસત્યાગ છે; અને મોહથી નિયત કર્તવ્યનો

ત્યાગ કરવો એ તો તામસ ત્યાગ છે ”. મતલબ કે સર્વ કર્મોના અત્યંત સંન્યાસ તરફ લગવાનનો પક્ષપાત નથી. લગવાન ત્યાગ અને કર્તવ્યનો એવો વિવેક કરે છે કે અનિયત તથા કામ્ય કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને “નિયત કર્મોનો સંન્યાસ તો ઘટતોજ નથી. માટે એવાં કર્મો કૃપાની ઇચ્છા વગર જરૂર કરવાં.” એ ઉપરાંત “યજ્ઞ, દાન અને તપ મનીષીઓને પણ પાવન કરનાર છે માટે એ કર્મો તજવાં નહિ; કિન્તુ સંગ અને કૃપાને તજીને કરવાં.”

પ્રાચીનતર કાળમાં અતિ પ્રચલિત યજ્ઞોનો લગવાને ભાવનામય ઉપદેશ કર્યો છે. લગવાન કહે છે કે “દ્રવ્ય યજ્ઞ, તપયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, જ્ઞાનયજ્ઞ, વગેરે અનેક યજ્ઞ છે. તેમાં પણ દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે.” વળી “આ યજ્ઞ પણ બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કરવાના છે.” વિશ્વની શક્તિઓ દેવો—આપણને જે આપે છે તેના બદલામાં કાંઈક દેવોને આપવા માટેનાં જે કર્મો તે યજ્ઞ; આમ કાંઈક લગવાનનો આશય લાગે છે. તપના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ભેદ પાડીને કાયકલેશકર તપ કરવાની તથા દંભ માટે તપ કરવાની લગવાન ના પાડે છે; અને “દેવ, દ્વિજ, ગુરુ અને પ્રાણી પૂજા, તથા શૌચ આર્જવ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, વગેરેથી શારીર, સત્ય, પ્રિય, હિત અને ઉદ્દેગ ન કરે એવી વાણી તથા સ્વાધ્યાય વગેરેથી વાચિક, અને મનઃ પ્રસાદ, સૌમ્યતા, મૌન, ભાવશુદ્ધિ અને આત્મનિયંત્રણ વગેરેથી માનસ એ રીતે ત્રિવિધ તપ કૃપાની ઇચ્છા વગર કરવું” એમ કહે છે. દાનના પણ ત્રણ ભેદ પાડીને “દેવું જોઈએ માટેજ, પોતાના ઉપર ઉપકાર ન કરનારને દેશકાળ અને પાત્ર જોઈને જે દાન આપવું તે સાત્ત્વિક” એમ યોગ્ય દાનની દિશા બતાવી છે. ભૂતદયાને લગવાને જુદી પાડી નથી, પણ ગીતાનો યોગી ‘સર્વ ભૂતોના હિતમાં પ્રીતિવાળો તથા સર્વ ભૂતોનો આત્મભૂત થાય, એમ કહ્યું છે. જ્ઞાની અને ભક્ત માટે પણ ‘સર્વ ભૂતના હિતમાં પ્રીતિવાળા’ એવાં વિશેષણો લગવાને વાપર્યાં છે.

બ્રાહ્મી સ્થિતિ—કલ્યાણના આ સર્વ માર્ગોમાંથી કોઈ પણ માર્ગમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય તેને લગવાન સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. લગવાન સંશયાત્મક વૃત્તિની નિન્દા કરે છે અને નિશ્ચયાત્મકની પ્રશંસા કરે છે.

લગવાન કહે છે કે “ સંશયાત્મા નાશ પામે છે ” અને “ વ્યવસાયા-
ત્મિક નિશ્ચય બુદ્ધિનેજ યોગ સુલભ છે. ” આવા સ્થિત પ્રશ્નનાં લક્ષણો
લગવાને નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. “ જ્યારે મનની સર્વ કામનાઓને
તણ દીયે અને આત્માથી આત્મામાં સંતુષ્ટ રહે ત્યારે એ સ્થિતપ્રજ્ઞ
કહેવાય છે. દુઃખોમાં ઉદ્વેગ વગરનાં મનવાળો અને સુખોમાં સ્પૃહા
વગરનો તથા રાગ ભય અને ક્રોધ રહિત એવો મુનિ સ્થિતધી કહેવાય
છે, જ્યારે કાચળો જેમ પોતાનાં અંગોને અંદર ખેંચી લીધે છે, તેમ
ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી અંદર ખેંચી લીધે ત્યારે પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ ગણાય.
રાગદ્વેષ રહિત અને પોતાને વશ ઇન્દ્રિયોથી વિષયોમાં ફરતો મનઃસંયમી
માણસ પ્રસાદ (અધ્યાત્મ પ્રસાદ) મેળવે છે. પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં સર્વ
દુઃખોનો નાશ થાય છે અને પ્રસન્નચિત્તવાળાની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.
જે નિર્મમ, નિરહંકાર અને નિઃસ્પૃહ પુરૂષ સર્વ કામનાઓને તણને ફેર
છે તે શાન્તિ મેળવે છે. ” લગવાન છેવટ કહે છે કે “ આ બ્રાહ્મી
સ્થિતિ છે, આને પ્રાપ્ત કરનાર મોહ પામતો નથી. અને અન્તઃકાળે પણ
એ સ્થિતિમાં રહેનાર બ્રહ્મનિર્વાણ મેળવે છે. ” કદ્યાણુના માર્ગમાં
બુદ્ધિને સ્થિર કરવા માટે કેટલું ઊંચે જવું પડે છે એ આ ઉપરથી
સમજાશે.

લગવદ્વીતાના પદ્ધતિમાં ગંભીર રમણીય ઉપદેશ છે. એ સર્વ
જીવાનો આપણને અવકાશ નથી; એટલે આપણે જેને માટે પ્રવૃત્તિ
કરી છે, એ ભક્તિયોગનું ટુંકું નિરીક્ષણ કરી લઈએ.

ભક્તિ.

લગવદ્વીતામાં ક્રોધ સ્થળે ભક્તિનું લક્ષણ આપ્યું નથી. પણ
પાણિનિના સૂત્રમાં એ શબ્દને જે અર્થમાં આપણે જોયો છે તેજ
અર્થમાં લગવાનના વખતમાં પણ વપરાતો હશે. પરંતુ લગવાને
વિશેષણોથી ભક્તિનું પોતાને વિવક્ષિત લક્ષણ સાધ્યું છે. એક સ્થળે
“ મારામાં (પરમાત્મામાં) અનન્ય યોગથી અવ્યભિચારી ભક્તિ ”
એમ શબ્દો છે. અહિં “ અવ્યભિચારી ભક્તિ ” થી નારાયણીયપર્વની
‘ એકાન્ત ભક્તિ ’ નોજ અર્થ વિવક્ષિત હશે. અને અનન્યયોગથી તન્મયતા

સૂચવી છે. અર્થાત્ તન્મયવૃત્તિથી પરમાત્મામાંજ જીવાત્માનો સ્નેહયુક્ત અત્યન્ત આશ્રય તે ભક્તિ; એમ કાંઈક ભગવાનનું વિવક્ષિત લાગે છે. વૈદિક ઋષિઓની દેવ તરફ કેવી સ્નેહવૃત્તિ હતી એ આપણે જોયું છે. હવે, પ્રભુનું અનન્ત માહાત્મ્ય જોઈને ગીતાના વખતના ભક્તના હૃદયમાં કેવી વૃત્તિ થતી એનું સુરમ્ય ચિત્ર ગીતાના અગ્યારમા અધ્યાયમાં કવિએ આલેખ્યું છે તે જોઈએ. ભગવાને બતાવેલું વિશ્વરૂપ જોઈને “આશ્ચર્ય ચક્રિત તથા જનાં રૂપાડાં હર્ષથી ઉભાં થઈ ગયાં છે એવો અર્જુન દેવને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને તથા હાથ જોડીને કહે છે. હે દેવ તારા દેહમાં હું સર્વ દેવોને અને સઘળાં ભૂતોના સમૂહોને દેખું છું. કમલાસન ઉપર બેઠેલા ઇશ બ્રહ્માને, ઋષિઓને, તથા સર્વદિવ્ય સર્પોને દેખું છું. હે વિશ્વેશ્વર, અનેક, હાથ, ઉદર, મુખ, અને નેત્રોવાળા, બધી બાજુએથી અનંતરૂપવાળા વિશ્વરૂપ તમને, હું જોઉં છું. પણ તમારા અન્તને, મધ્યને કે આદિને પેખતો નથી. સર્વ તરફથી પ્રકાશમાન તેજના રાશિરૂપ, પ્રહીસ અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળા, અપ્રમેય તથા ગદા, ચક્ર અને મુકુટથી યુક્ત એવા તમને હું દેખું છું. તમે જાણવાયોગ્ય પરમ અક્ષર છો, તમે વિશ્વનું પરમ સ્થાન છો, તમે અવિનાશી છો, અને સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરનાર તમે સનાતન પુરૂષ છો, એમ મને લાગે છે. આદિ, મધ્ય અને અન્ત વગરના અનન્ત બાહુવાળા, ચન્દ્ર અને સૂર્યરૂપ નેત્રોવાળા, પ્રહીસ અગ્નિરૂપ મુખવાળા, તથા પોતાના તેજથી વિશ્વને તપાવનારા તમને હું જોઉં છું. આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનો આ અવકાશ અને સર્વદિશાઓ એક તમારાથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે અને તમારું આ ઉત્તરરૂપ જોઈને આ ત્રણે લોકનું જગત ભયવિન્હુત થઈ ગયું છે. આ દેવોના સમૂહો તમારામાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલાક બેઠીને હાથ જોડીને તમારું નામ રટે છે, અને મહર્ષિઓ તથા સિદ્ધોના સંઘો પુષ્કળ સ્તુતિઓ વડે તમારી સ્તુતિ કરે છે.” પરમાત્માનું આવું વિશ્વરૂપ જોઈને ભક્ત પણ એક ક્ષણ ભયભીત થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક છે. પણ ભગવાને પોતાનું સ્વરૂપ તથા પોતાની પ્રવૃત્તિનું કારણ જણાવ્યા પછી અર્જુન નીચેના સ્મરણીય શબ્દોમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

“હે હૃષીકેશ, તારું નામ લેતાં જગત હર્ષ પામેછે, અને તારા ઉપર અનુરક્ત થાયછે, રાક્ષસો દિશાઓમાં દોડી જાય છે અને સર્વ સિદ્ધ સંઘો પ્રણામ કરે છે; એ યોગ્યજ છે, હે મહાત્મનું પ્રદાના પણ આદિ કર્તા તમને (સિદ્ધો) કેમ ન નમે! હે અનન્ત, દેવેશ, જગન્નિવાસ, સત્ અસત્ અને એથી પણ પર જે કાંઈ છે તે તમે છો. તમે આદિ દેવ, પુરાણ પુરુષ છો. તમે આ વિશ્વનું પરમસ્થાન છો. તમે જાણનારછો, જાણવા યોગ્ય છો, અને પરમ ધામ છો; હે અનન્તરૂપ, તમારાથી વિશ્વ ભર્યું છે. વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્ર, પ્રજાપતિ, અને પ્રપિતામહ પણ તમે છો. હજારો વખત તમને નમસ્કાર હો, ફરી તમને નમસ્કાર હો, તમારો આ મહિમા જાણ્યા વગર તમને સખા ગણીને પ્રમાદથી કે સ્નેહથી હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા, એમ જે મેં કહ્યું હોય અથવા મશ્કરીમાં કોઈ વખત તમારો તિરસ્કાર કર્યો હોય તે માટે હું તમારી પાસે માફી માગું છું. આ સ્થાવરજંગમ લોકના તમે પિતા અને મહાન ગુરુ છો. હે અપ્રતિમ પ્રભાવ, આ ત્રણે લોકમાં તમારા જેવો કોઈ નથી તો તમારાથી મોટો કેમ હોઈ શકે? દણ્ડવત્ પ્રણામ કરીને તમને, પૂજ્ય ઇશ્વરને હું પ્રસન્ન કરવાનો યત્ન કરું છું. પિતા પુત્રને, સખા સખાને અને સ્નેહી સ્નેહીને નિભાવી લીધે તેમ તમે મને નિભાવી લેવા યોગ્ય છો.”

અર્જુને જોયું તેવું વિશ્વરૂપ જોઈને, જોનારનું હૃદય ગળી જઈને તેમાં અપૂર્વ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય એ તર્ફન સ્વાભાવિક છે. પણ આ દિવ્ય દર્શનનું કારણ પણ ભક્તિજ છે. ભગવાન કહેછે કે “વેદથી, યજ્ઞથી, તપથી, અને દાનથી આ દિવ્ય વિશ્વરૂપ દેખાતું નથી; માત્ર અનન્ય ભક્તિથીજ એ જોઈ શકાયછે, સમજી શકાયછે અને છેવટ એમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.”

ગીતાના અગ્યારમા અધ્યાયમાંથી કરેલા ઉપલા ઉતારામાં જેમ એ વખતના ભઠતની હૃદયવૃત્તિ દેખાયછે, તેમ ભક્તિભાજન દેવનું સ્વરૂપ પણ દેખાય છે. નિર્ગુણ પ્રદા કરતાં વિશ્વરૂપ સગુણ ઇશ્વર ઉપર ભક્તિ સહેલાઈથી પ્રગટેછે. નિર્ગુણ પ્રદા જ્ઞાનગમ્ય છે, પણ ભક્તિ પાત્ર તો સગુણ પ્રદાજ છે. એટલાજ માટે ભગવાને અહિં અર્જુનને

વિશ્વરૂપ દેખાડયું છે. અને ૧૩મા અધ્યાયમાં જોયના લક્ષણમાં નિર્ગુણ અને વિશ્વરૂપ ઉભયાત્મક બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે. વળી “હમેશાં તમારામાં મન રાખીને જે તમારી ઉપાસના કરે અને બીજા જે અવ્યક્તાની ઉપાસના કરે છે તેમાં વધારે યોગ જાણનાર કોણ?” એવા અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન કહે છે કે “પરમશ્રદ્ધાવાળા જેઓ મારામાં મન રાખીને હમેશાં મારી ઉપાસના કરે છે; તેને હું ઉત્તમ યોગી સમજું છું. સર્વત્ર સમબુદ્ધિવાળા અને સર્વના હિતમાં પ્રીતિવાળા બીજા જે અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વગત, અચિન્ત્ય, તટસ્થ અને અચલ અક્ષરની ઉપાસના કરે છે, તેઓ પણ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ અવ્યક્તમાં પ્રીતિવાળાઓને મુશ્કેલી વધારે પડે છે.”

અલગત ભગવાન કહે છે તેમ અક્ષરોપાસના કરતાં વિશ્વરૂપની ઉપાસના સહેલી છે પણ એ દિવ્યદર્શનનું સૌભાગ્ય કાંઈ સર્વ સુલભ નથી. માટે ભગવાને જગત્ના ઘણા દૃશ્ય પદાર્થોમાં પોતાનું ચિન્તન કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે. ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં પોતાનાં ચિન્તનને યોગ્ય વિભૂતિઓના દાખલા આપ્યા છે “આદિત્યોમાં હું વિષ્ણુ છું. જ્યોતિષોમાં રવિ છું. મરૂતોમાં મરીચિ છું, નક્ષત્રોમાં ચન્દ્રમા છું, યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ છું, વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ છું, વિદ્યામાં અધ્યાત્મવિદ્યા છું” આવી રીતે અનેક દાખલા આપ્યા પછી, ભગવાન છેવટ કહે છે કે “મારી વિભૂતિઓનો અન્ત નથી, મારા વગરનું ચરાચર જગતમાં કાંઈજ નથી, પણ જે વિભૂતિવાળું, શોભાવાળું અને બળવાન હોય તે મારા તેજ અંશમાંથી થયું છે એમ જાણવું, અથવા વધારે શું કહેવું? મારા એક અંશથી આ જગતને વ્યાપીને હું ઉભો છું.” આ પ્રમાણે વિભૂતિઓમાં પરમાત્માની ભાવનારૂપ ચિન્તન ભક્તિનો જો કે ગીતામાં વિશેષ વિસ્તાર છે, પણ પાછળના ભક્તિમાર્ગના ગ્રંથોમાં (ભાગવતમાં) નવધા ભક્તિનું જે વર્ણન છે તેમાંના ઘણાખરા પ્રકારોનું પણ ગીતામાં સૂચન છે ખરું. “બીજા પાસેથી સાંભળીને જે ઉપાસના કરે છે” એ વાક્યમાં શ્રવણનું, “હમેશાં માફ કીર્તન કરતા” એમાં કીર્તનનું “જે ભક્ત જે જે મૂર્તિનું શ્રદ્ધાથી અર્ચન કરવા ઇચ્છે છે” એમાં અર્ચનનું, “મને ભક્તિથી નમસ્કાર કરતા” એમાં વન્દનનું, “જે અનન્ય

ચિત્તથી માડું રમરણુ કરેછે” તેમાં રમરણુનું, “હું સ્વામી છું, હું પ્રભુ છું” એમાં ભક્તના દાસ્યનું, “હું મિત્ર છું” “તું મારો ભક્ત અને સખા છો,” “તું મને અત્યંત પ્રિય છો” વગેરેમાં સખ્યનું, “તું જે ખાયછે, જે જે હોમેછે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે તે સર્વ મને અર્પણુ કરી દે” એમાં અર્પણુ—નિવેદનનું, ‘સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં ઇશ્વર છે સર્વભાવથી તેને શરણે જા’ ‘સર્વ ધર્મોને તજીને મારે એકલાને શરણે આવ’ વગેરે વાક્યોમાં પ્રપત્તિ—શરણુ—નું, એમ છૂટક છૂટક ભક્તિના ઘણાખરા પ્રકારોનું ગીતામાં સૂચનછે ખરું. પરંતુ “ભાવવાળા ડાહ્યા પુરૂષો મને ભજેછે,” “પ્રીતિપૂર્વક ભજતા,” “સર્વભાવથી તેને શરણુ જા” વગેરે વાક્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાતી ભાવ—પ્રીતિ—મય આશ્રયરૂપ હૃદયની ભક્તિજ ભક્તિ શબ્દથી ગીતામાં સામાન્ય રીતે વિવક્ષિત હોય એમ લાગે છે. “જે કોઈ મને ભક્તિથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે પાણી અર્પે છે તેનું એ ભક્તિથી અર્પેલું હું સ્વીકારું છું” એવા કોઈ વાક્યમાં સ્થૂળ ભક્તિનું વિરલ સૂચન છે; એ બાદ કરીએ તો ગીતામાં મુખ્યત્વે ઉપર કહી તેવી હૃદયની સૂક્ષ્મ ભક્તિનીજ વાતછે.

ભક્તિ ભાજન ઇશતત્ત્વનો અને ભક્તિનો આટલો સુધી વિચાર કર્યો; હવે ભક્તોનો વિચાર કરીએ. ભગવાન કહે છે કે “દુષ્ટ ઈર્મ કરનારા-ઓજ મને ભજતા નથી” જો કે “અત્યંત દુરાચારી પણ મને ભજે તો તરતજ ધર્માત્મા થઈ જાય અને છેવટ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે” અર્થાત્ ભક્તો પહેલેથીજ સત્કર્મ શીલ હોય છે અને ન હોય તો ભક્તિના પ્રભાવથી તરત થઈ જાય છે એમ ભગવાનનો આશય જણાય છે. ગીતાના ઉપદેશકની ધર્મદૃષ્ટિ અત્યંત ઉદાર છે. જેમ કલ્યાણના સર્વ માર્ગોનાં ઉચ્ચ તત્ત્વોનો ભગવાને પોતાના ધર્મોપદેશમાં સમાસ કર્યો છે; તેમ અન્યદેવોના ભક્તો માટે ભગવાન કહે છે કે “જે જે ભક્ત શ્રદ્ધાથી જે જે મૂર્તિનું અર્ચન કરવા ઇચ્છે તેમાં તેમાં હું તેની શ્રદ્ધાને દ્રઢ કરું છું એ ભક્ત શ્રદ્ધાથી તે તે મૂર્તિને ભજેછે અને અંતે મારી પાસેથી ઈચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે”; પણ “અન્ય દેવતાઓના ઓછી ખુદ્દિવાળા આ ભક્તોનું ફળ અન્તવાળું છે અને મારા ભક્તોનું ફળ અનન્દ છે.”

એમ બે વચ્ચેનો કારણનો તથા ફળનો તફાવત બતાવે છે. અર્થાત્ બીજા દેવતાઓમાં શ્રદ્ધાનું કારણ અજ્ઞાન છે અને ફળ અન્તવાણું છે; જ્યારે પરમાત્માની ભક્તિનું કારણ જ્ઞાન છે અને ફળ અનન્ત છે. માટેજ પોતાના ભક્તોના પ્રકારો ગણાવતાં ભગવાન કહે છે કે “ મને ચાર જાતના સત્કર્મશીલ માણસો ભજે છે; દુઃખી, જીજ્ઞાસુ અર્થાર્થી અને જ્ઞાની; જે કે આ સર્વ ઉદાર (બીજા દેવતાઓના ભક્તોની અપેક્ષાએ) છે. પણ જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે. સર્વ વાસુ-દેવજ છે એમ માનનાર તે મહાત્મા તો દુર્લભ છે. એવા જ્ઞાનીને હું અત્યન્ત પ્રિય છું અને મને એ અતિ પ્રિય છે. ” જ્ઞાનીમાં અને બીજા ભક્તોમાં તફાવત એટલોજ છે કે જ્ઞાનીને કંઈ ઇચ્છા નથી, એને તો ભગવાનનું સર્વાત્મરૂપ જોઈને સહજ પ્રીતિ થાય છે. આવો નિષ્કામ ભક્ત શ્રેષ્ઠ ગણાય એ યોગ્યજ છે. બાકીના ભક્તોને પોતપોતાનું ઇચ્છિત મળે છે. ભગવાન કહે છે કે “ જે મને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેને હું તેવી રીતે ભજું છું. ”

ભક્તિનો અધિકાર—જેના ચિત્તમાં ભક્તિ સ્ફુરે તે ભક્તિનો અધિકારી, જેમ વૈદિક ઈર્મના અધિકારમાં વર્ણશ્રમની મર્યાદાઓ છે; તેમ ભક્તિમાં નથી. ભગવાન કહે છે કે “ મારો આશ્રય કરીને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ પરમગતિને પામે છે. સર્વ ભૂતોમાં હું (પ્રભુ) સમાન છું. મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી કે પ્રિય નથી. જે મને ભક્તિથી ભજે છે; તે મારામાં અને હું તેનામાં છું ” આ રીતે અધિકારમાં વર્ણ-શ્રમની મર્યાદાનો અભાવ પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં પણ છેક સુધી ઉતર્યો છે.

ભક્તોની પ્રવૃત્તિ—ભક્તો યોગક્ષેમ માટે ભાગ્યેજ પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ કે “ જે માણસો મારું અનન્ય ચિન્તન કરતા મારી ઉપાસના કરે છે, તેનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું. ” એમ ભગવાન કહે છે. ત્યારે ભક્તો શું કરે છે? “ મારું સ્મરણ સાથે રાખીને યુદ્ધ કરજે ” એ ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરી નિયત કર્મો તો કરેજ પણ એ ઉપરાંત “ મારામાં ચિત્ત-વાળા, મારામાં જેના પ્રાણ છે એવા, પરસ્પર બોધ કરતા, અને હુમેશાં મારી વાતો કરતા (એ ભક્તો) સન્તુષ્ટ અને આનન્દી રહે છે ” આ

વાક્યમાં ભકતોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ અને આન્તર સ્થિતિ જોય, ભગવાને સ્પષ્ટ દર્શાવ્યાં છે.

આવા ભકતો જ્ઞાની પણ હોય છે. ભગવાન કહે છે કે “ભકતોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું”. “એના ઉપર અનુકંપાથી એના અન્તરના ભાવમાં રહેલો હું એના અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકારનો, પ્રકાશમાન જ્ઞાનદીપથી નાશ કરું છું.” આમ ભગવત્કૃપાથીજ ભકતો જ્ઞાની થાય છે.

ભકતોના બંધ મોક્ષની વ્યવસ્થા ભગવાન એવી રીતે બતાવે છે કે “મારી દૈવી માયાના સત્-ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો માણસને સુખ, કર્મ અને પ્રમાદની આસક્તિમાં મોહિત કરે છે; બાંધી રાખે છે. પણ જે મારે શરણે આવે છે, તે માયાને તરી જાય છે. અને મને જે અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી સેવે છે તેઓ આ ત્રણે ગુણોને તરીને બ્રહ્મભૂત થાય છે.”

ભકતનું લક્ષણ-ગીતાના ૧૨ મા અધ્યાયમાં બહુ સુંદર શબ્દોમાં ભકતનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. “દ્વેષ ન કરનાર, સર્વ ભૂતોનો મિત્ર, દયાળુ, મમતા અને અહંકાર વગરનો, દુઃખસુખમાં સમાન વૃત્તિવાળો, ક્ષમાવાળો, હમેશાં સન્તુષ્ટ, યોગી, મારામાં મન તથા બુદ્ધિ રાખનારો, મારો ભકત મને પ્રિય છે. જેનાથી લોકને ઉદ્વેગ થતો નથી અને જે લોકથી ઉદ્વેગ પામતો નથી એવો હર્ષ, ક્રોધ, ભય અને ઉદ્વેગથી રહિત ભકત મને પ્રિય છે. અપેક્ષા વગરનો, પવિત્ર, દક્ષ, ઉદાસીન, પીડા વગરનો, અને સર્વ આરંભનો ત્યાગી, એવો મારો ભકત મને પ્રિય છે. જે હર્ષ પામતો નથી, દ્વેષ કરતો નથી, શોક કરતો નથી, કાંઈ ઇચ્છતો નથી, તથા શુભ અને અશુભનો ત્યાગી છે એ મારો ભકત મને પ્રિય છે. શત્રુ અને મિત્રમાં, માન અને અપમાનમાં, તથા શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં સમાન બુદ્ધિવાળો સંગરહિત અને સ્થાન વગરનો એવો મારો ભકત મને પ્રિય છે.”

ભગવાનને પ્રિય ભકતનાં આ લક્ષણો ઉપરથી, તથા ગીતાના સમગ્ર ઉપદેશના વળણ ઉપરથી, ભગવાને ઉપદેશેલા ભક્તિયોગમાં કર્મ, જ્ઞાન, યોગ, અને બ્રાહ્મી સ્થિતિ સર્વ અનુસ્યૂત છે, એમ લાગે

છે. અથવા ભગવાનના ધર્મને અનુસરનાર મનુષ્ય જ્ઞાની કર્તવ્યશીલ, યોગી, ભક્ત અને સ્થિતપ્રજ હોવો જોઈએ એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. પોતાના મહાન ધર્મનો ઉપસંહાર કરતાં જ્ઞાની પરાનિષ્ઠા તરિકે પોતાના ધર્મનું સર્વ રહસ્ય એક સાથે જે રીતે ભગવાને કહ્યું છે તે ઉપરથી પણ એમજ લાગે છે.

“વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો, ધૃતિથી આત્માને નિયમીને, શબ્દાદિક વિષયોને તજીને, તથા રાગદ્વેષને દૂર કરીને, એકાન્ત સેવતો; થોડું ખાનાર, વાણી, શરીર અને મનને નિયમમાં રાખનાર, ધ્યાન યોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યવાળો, અહંકાર, બલ, દર્પ, ક્રોધ, અને પરિશ્રદ્ધને તજી મમતા વગરનો, શાન્ત પુરૂષ બ્રહ્મરૂપ છે; બ્રહ્મરૂપ થયેલો એ પ્રસન્નાત્મા શોક કરતો નથી કે કાંઈ ઇચ્છતો નથી; સર્વ ભૂતોમાં સમાન વૃત્તિવાળો એ, મારી પરમ ભક્તિને મેળવે છે; ભક્તિથી હું જેવડો અને જે છું તે એ યથાર્થ રીતે જાણે છે. મને યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી એ મારામાં પ્રવેશ કરે છે. મારામાં રહેલો સર્વ કર્મો કરતાં છતાં પણ મારા પ્રસાદથી શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત કરે છે.” (ગી. અ. ૧૮ શ્લો. ૫૧ થી ૫૬).

નારાયણ અને વાસુદેવ.

નારાયણાય વિદ્મહે વાસુદેવાય ધીમહિ તન્નોવિષ્ણુઃ પ્રચોદયાત્.

નારાયણોપનિષત્.

ભગવદ્ગીતામાં ભક્તિભાજન ઇશતત્ત્વ માટે પરબ્રહ્મ પરમ પુરૂષ, પરમાત્મા વગેરે ઔપનિષદ નામો વપરાયાં છે. એ સિવાય ભગવાન પોતાને સંબોધીને હું, મને, મારું, વગેરે સર્વનામો ઇશતત્ત્વ માટે વાપરે છે. માત્ર એક સ્થળે—“સર્વ વાસુદેવ છે એમ માનનાર મહાત્મા દુર્લભ છે” એ વાક્યમાં વાસુદેવ શબ્દ ઇશ્વરના નામ તરિકે વાપર્યો છે. પણ ભગવાને ઉપદેશોલા ભક્તિયોગમાંથી ભક્તિ સંપ્રદાયનો જે પ્રવાહ ચાલ્યો તેમાં શરૂઆતથીજ વાસુદેવ નામથી ઇશ્વરની ભક્તિ થવા લાગી. વાસુદેવ નામથી પરમાત્માને ભજનારો જૂનામાં જૂનો માર્ગ પાગંધરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય છે, એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો મહાભારતના

જે નારાયણીય પર્વમાં પ્રાચીનતમ રૂપમાં જાળવાઈ રહ્યાં છે; તેમાં પરમ દેવનાં વાસુદેવ સિવાય અનેક નામો ઠહ્યાં છે; પણ એમાં નારાયણ મુખ્ય છે. આ પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાયજ નારાયણથી ચાલ્યો છે એમ એ પ્રકરણમાં ઠહ્યું છે. આ નારાયણની પરંપરા વાસુદેવથી પણ પ્રાચીન-તર છે; જે ખડેલાં જોઈ લેવાથી પાઞ્ચરાત્ર સંપ્રદાય સમજવામાં સુગ-મતા થશે.

નારાયણ શબ્દ નાડાયન જેવો જ છે. અને નાડાયન શબ્દ પાણિનિ ૪-૧-૯૯ સૂત્ર પ્રમાણે સધાય છે; એનો અર્થ નાડાયન ગોત્ર છે. અહિં ‘અયન’ પ્રત્યય ખાસ અર્થસૂચક છે, નાડોનું અયન-આશ્રય-સ્થાન તે નાડાયન એજ રીતે નારોનું આશ્રય-સ્થાન તે નારાયણ. મનુ કહે છે કે “પાણી નાર કહેવાય છે; કારણ કે પાણી નરની પ્રજા છે. તે પાણી આનું સ્થાન છે માટે આ નારાયણ કહેવાય છે” (૧-૧૦) આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં મેઘાતિથિએ બીજો અર્થ એવો કયો છે કે નાર એટલે નરોનો સમૂહ અને નરોના સમૂહનો આશ્રયભૂત તે નારાયણ. નારાયણીય પર્વમાં પણ હરિ અર્જુનને કહે છે કે “પોતે નરોના આશ્રય અથવા લક્ષ્ય તરિકે એળખાય છે” (૧૨-૩૪૧) વેદમાં તો નૃ-નર શબ્દ દેવ અથવા બળવાન મનુષ્યવાચક છે. માટે દેવોનો આશ્રય તે નારાયણ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. જેમ મનુના ૧-૧૦ શ્લોકના મેઘા-તિથિએ કરેલા બીજા અર્થને પુષ્ટિ આપનાર વચન મહાભારતમાંથી મળે છે; તેમજ પાણી જેનું અયન-સ્થાન તે નારાયણ એ અર્થને પોષક વચનો પણ છે. વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો નારાયણ શબ્દનો મનુને અનુસરીને અર્થ કરે છે, અને એ પુરાણોમાં ક્ષીરસાગરમાં સૂતેલા નારાયણને કહ્યા છે; તે પણ આ અર્થને અનુસરીને હશે એમ લાગે છે. “નારાયણ અવ્યક્તથી પર છે. બ્રહ્માંડ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને તે બ્રહ્માંડમાંથી આ લોકો અને સમદ્વીપ પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ છે.” આ વાયુ પુરાણના વચનમાં નારાયણને અવ્યક્તથી પર-પરમેશ્વર કહેલ છે. ઉપરનું પાણી (નારા) એ જો અવ્યક્તનું રૂપક હોય તો આ સર્વ ઉપરથી સૃષ્ટિનું મૂળ અને આદિતત્ત્વ તે નારાયણ એવો તાત્પર્યાર્થ નીકળે.

નારાયણનો આ વિચાર પાછલાં બ્રાહ્મણો અને આરણ્યકોના વખ-
તમાં વિકસ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૨-૩-૧૪) માં પુરુષ નારાયણે યજ્ઞ-
સ્થળમાંથી વસુઓ, રૂદ્રો અને આદિત્યોને ખૂદાર મોકલ્યાનું અને પોતે
યજ્ઞસ્થળમાં રહ્યાનું લખ્યું છે. આ પછી પ્રજાપતિ પુરુષ નારાયણને
ફરી યજ્ઞ કરવાનું કહે છે. આખા પ્રકરણનો સાર એક વાક્યમાં છે; કે
“નારાયણે સર્વ લોકમાં, સર્વ દેવોમાં, સર્વ વેદમાં અને સર્વ બ્રાહ્મણમાં
પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરી.” બીજે સ્થળે (શતપથ ૧૩-૬-૧) પુરુષ નારાયણે
સર્વ ઉપર શ્રેષ્ઠતા મેળવવા માટે અને સર્વભૂતરૂપ થવા માટે પગ-ચરાત્ર સત્ર
પ્રગટ કર્યાનું લખ્યું છે. એણે પોતે એ સત્ર ઠર્યો અને સર્વ ઉપર શ્રેષ્ઠતા
મેળવી. શતપથનાં આ પ્રકરણોમાં, આ રીતે, સર્વના આશ્રયભૂત, સર્વ
ભૂત નિવાસ નારાયણની ભાવનાનું મૂળ દેખાય છે.

એક બીજી વાત એવી છે કે ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્ત (૧૦-૯૦) ના
દૃષ્ટા ઋષિ નારાયણ કહેવાય છે. બીજાં કેટલાંક સૂક્તોમાં સૂક્તના દેવ
એજ ઋષિ હોવાના ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં દાખલા છે. જેમ આવાં
સૂક્તોમાં ઋષિનો પત્તો ન લાગવાથી દેવ ઉપરથી વિશ્વકર્મા જેવા ઋષિ
કલ્પાયા છે; તેમ નારાયણના ઋષિપણા માટે લાગે છે. અર્થાત્ પુરુષ
સૂક્તના દેવ જે પુરુષ તેજ નારાયણ. શતપથ બ્રાહ્મણના ઉપલા ઉતારામાં
‘પુરુષ નારાયણ’ એવી રીતે બે નામોનો સંયોગ છે તે આ અનુમાનને
ટેકો આપે છે. વળી તૈત્તિરીય આરણ્યક (૧૦-૧૧) માં, ઉપનિષદોમાં
કહેલા બ્રહ્મનાં લક્ષણોનું નારાયણમાં વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે ઉપનિ-
ષદોના પુરુષને સૃષ્ટિના આદિત-ત્વ તરિકે નારાયણ નામ મળ્યું છે
એમ જણાય છે. એ નામ ક્યારે મળ્યું એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી પણ
પાછલાં બ્રાહ્મણોમાં એ નામ છે માટે એ વાસુદેવથી પ્રાચીનતર
છે. આ સૃષ્ટિના આદિત-ત્વરૂપ નારાયણથી જુદી જાતના નર સાથે
હમેશાં સંબંધ રાખનાર એક નારાયણની વાત મહાભારતમાં બહુ વ્યા-
પક છે. આ નરનારાયણના મૂળમાં કદાચ જીવ ઇશ્વર બે મિત્ર પક્ષિઓ (મુ. ૩.)
ની કલ્પના હશે. નારાયણીય પર્વના ખેડેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પર-
માત્મા ચાર મૂર્તિરૂપે ધર્મના પુત્રો થયા. નર, નારાયણ, હરિ અને
કૃષ્ણ એ ચાર ધર્મના પુત્રો; તેમાંથી નર અને નારાયણ બહરિકાશ્રમમાં

તપ કરવા ગયા.” અદરિઠાશ્રમમાં તપ કરતા આ નર અને નારાયણ બે ઋષિઓનો મહાભારતમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. દરેક પર્વના આરંભમાં નર અને નારાયણને નમસ્કાર કર્યો છે. અને વારંવાર નર અને નારાયણની અર્જુન અને કૃષ્ણ સાથે એકતા બતાવી છે. નર એજ અર્જુન અને નારાયણ એજ કૃષ્ણ. જેમ આ ઋષિ નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા મહાભારતમાં અનેક સ્થળે કહી છે; તેમ ઉપર કહેલા અન્યકતથી પર પુરૂષ નારાયણ સાથે પણ વાસુદેવની એકતા અનેક સ્થળે કહી છે. (ભુઓ વન. અ. ૧૮૮, ૧૮૯,) પણ નારાયણીય પર્વમાં તો શ્વેતદ્વીપમાં રહેતા પરમ પુરૂષ નારાયણ એજ વાસુદેવ; એમ ખાસ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અને ઋષિ નારાયણના કારણ રૂપ, તેની આઘ મૂર્તિ આ પુરૂષ નારાયણને કહ્યા છે. આ ઋષિ નારાયણની માન્યતા ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ કહેવાતું નથી. પણ મહાભારતના વખતમાં તો એ માન્યતાનું પ્રાબલ્ય હતું, એમ એ ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ આપણને વિશેષ પ્રયોજન પુરૂષ નારાયણનું છે. કારણ કે મહાભારત પછીના પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુરૂષ નારાયણનીજ વધારે વાત છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમાં પરમદેવ તરિકે નારાયણની પૂજા પુરૂષ નારાયણને ઉદ્દેશીનેજ વિકસી છે. વાસુદેવથી સ્વતન્ત્ર રીતે આ નારાયણની ઉપાસના કેાઈ દિવસ થતી હશે કે નહિ એ જાણવાનું સાધન નથી. નારાયણની સ્વતન્ત્ર ઉપાસના હશે તો પણ ઉપનિષદોમાં જેવી અનેક ઉપાસનાઓ છે તેવીજ હશે. પછી તો નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા થઈ ગઈ. ઇ. સ. પૂર્વે. ૨૦૦ ની આસપાસના ઘોસંડીના પૂર્વોક્ત લેખમાં નારાયણ વાટિકા અર્ચાનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી એ વખતે નારાયણ અને વાસુદેવની એકતા થઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે. મહાનારાયણ ઉપનિષદમાં પણ એ બેની એકતા છે. અર્થાત્ ભગવાન વાસુદેવે ભક્તિયોગનો ઉપદેશકર્યા પછી એ ઉપદેશનો લાભ લેવા માટે નારાયણના ઉપાસકોએ પોતાના ઉપાસ્ય નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા કરી હોય એ સંભવિત છે. એ ગમે તેમ હો પણ નારાયણીય પર્વમાં ભક્તિનો ઉપદેશ ગીતાને અનુસરતો છે; પરમ દેવના નામ તરિકે નારાયણથી શરૂઆત કરી છે; છતાં વાસુદેવની નારાયણ સાથે એકતા અને વાસુદેવ નામની પણ મુખ્યતા એ પ્રકરણમાં તરી આવે છે.

વિષ્ણુ અને વાસુદેવ.

મહાભારતમાં વિષ્ણુ કરતાં નારાયણ અને વાસુદેવનાં નામો વધારે તરી આવે છે. પણ વિષ્ણુ નામથી ઇશ્વરની પૂજા ભારતના વખતમાં પ્રચલિત હતી એ તો નિઃશંક. વળી વિષ્ણુ સાથે વાસુદેવની એકતા પણ મહાભારતમાં કહી છે. પણ વિષ્ણુ નામનું પ્રાધાન્ય જેટલું પુરાણોમાં દેખાય છે, એટલું મહાભારતમાં નથી. પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં તો વિષ્ણુનું માહાત્મ્ય એટલું વધ્યું છે કે ભક્તિમાર્ગ વૈષ્ણવધર્મજ કહેવાય છે.

વિષ્ણુ મૂળ વૈદિક દેવ છે, એટલે એની મૂળ માન્યતા નારાયણ અને વાસુદેવ બેયથી જૂની છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુનાં સૂક્તો સંખ્યામાં થોડાં છે; પણ અગત્યતામાં ઓછાં નથી. ઋક્સંહિતાનાં સુન્દરતમ સૂક્તોમાંનાં કેટલાંક વિષ્ણુને ઉદ્દેશીને રચાયાં છે. “વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભર્યાં” (ઋ. ૧-૨૨-૧૭) એમ કહેતાં ઋષિનું હૃદય પ્રપુલ્લ થતું દેખાય છે.

“પૃથિવીના જે ભાગમાંથી વિષ્ણુએ સાતધામ (છન્દ) વડે જુદી જુદી રીતે પગલાં ભર્યાં તે પ્રદેશમાંથી દેવો અમારું રક્ષણ કરો.” “વિષ્ણુએ અહિં (પૃથિવી ઉપર) વિવિધ રીતે પગલાં મૂક્યાં; ત્રણ પગલાં ભર્યાં; એનાં ધૂળવાળાં પગલાંમાં સર્વ (જગત) સમાઈ ગયું.” “કોઈથી જેની હિંસા ન થઈ શકે એવા રક્ષક વિષ્ણુએ ધર્મોનું પોષણ કરતાં ત્રણ પગલાં ભર્યાં.” “વિષ્ણુનાં કર્મો જુઓ જે (કર્મો) માંથી મતોનો, (બીજાઓએ) સ્પર્શ કર્યો છે. એ ઇન્દ્રનો યોગ્ય મિત્ર છે.” “વિદ્વાનો વિષ્ણુનાં તે પરમપદને આઠાશમાં દૃષ્ટિ વિસ્તરી હોય અને જેમ જુએ, તેમ હમેશાં જુએ છે.” “વિષ્ણુનું જે પરમપદ છે તેને, સ્તુતિ કરતા જગત વિપ્રો પ્રદીપ્ત કરે છે” (ઋ. મ. ૧ સૂ. ૨૨, ૧૬ થી ૨૧) આ સાદા છ મંત્રોમાં વિષ્ણુનું જે વર્ણન છે તે ભક્તિ જગાડે એવું છે. વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાંઓની વાત ઋષિ વારંવાર કરે છે. મૂળ તો વિષ્ણુ સૂર્ય દેવ છે, અને સૂર્યનાં પદો-કિરણો આ ત્રણે લોકમાં ફરતાં દેખાય છે તેજ હિપરના મંત્રોમાં વિવક્ષિત હશે. પણ વિષ્ણુની ત્રણે લોકમાં વ્યાપક ઇશ્વર તરિકે

ભાવના કરવામાં આ વર્ણન બહુ સહાયક થઈ પડ્યું. વિષ્ણુનાં પરમ-
 પદની પ્રશંસા અહિં હૃદયની ખરી લક્ષિતથી થઈ છે. અને વિષ્ણુનું
 એ પરમપદ પરમાત્મા સાથે એની એકતા કરાવવામાં, સાધન થઈ
 ગયું. પરમપદમાં, મનુષ્યના પરમ લક્ષ્યનો ભાવ સહજ થઈ શક્યો.
 કઠોપનિષદમાં મુસાફર જીવની મુસાફરીના લક્ષ્યને ‘વિષ્ણુનું’ પરમ-
 પદ’ કહ્યું છે (કઠ ૩-૯). ઉપર જે છએક મન્ત્રો ઉતાર્યા છે; એમાં
 રહેલો ભાવાર્થ વિષ્ણુનાં બીજાં સૂક્તોમાં પણ જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે.
 એક ઋષિ કહે છે કે “એનાં બે પગલાં એળખી શકાય છે. પણ ત્રીજાં
 પગલાંને કોઈ ઉલ્લંઘી શકતું નથી. એ પક્ષીઓની ગતિથી પણ દૂર
 છે.” (ઋ. ૧-૧૫૫-૫) વળી “વિષ્ણુના પરમપદમાં મધનો કુવો છે
 અને તેમાં દેવો આનન્દ કરે છે.” આમાં વિષ્ણુનાં ત્રીજાં પદની અનુલ્લંઘ-
 નીયતા, તથા એ પદમાં દેવોના આનન્દનું સ્થાન વગેરે વાતો જતાં એ
 ત્રીજું પદ તે મોક્ષનું પદ એમ કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી.
 વિષ્ણુના ભક્તની દૃષ્ટિમાં આ રીતે વિષ્ણુનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ હશે,
 પણ એ સમયની આર્ય પ્રજામાં ઇન્દ્ર અગ્નિ વગેરે બીજા દેવો
 સાથે સરખાવતાં વિષ્ણુનું સ્થાન એટલું મોટું દેખાતું નથી. વિષ્ણુનાં
 સૂક્તોની સંખ્યા ઘણી ન્હાની છે. પણ બ્રાહ્મણોના વખતમાં વિષ્ણુનું
 માન વધવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણોમાં અગ્નિને, દેવોમાં નીચામાં નીચા,
 અને વિષ્ણુને, ઉંચામાં ઉંચા કહ્યા છે. (ષે ૧-૧) પછી શતપથ અને
 તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં કથા છે કે દેવોએ યજ્ઞ તેજ અને અન્ન મેળવવા
 માટે યજ્ઞ કર્યો હતો. એ વખતે દેવોએ અંદર અંદર ઠરાવ કર્યો
 કે જે દેવ પોતાનાં કર્મોવડે બીજા સર્વ કરતાં બહેલો, યજ્ઞ પૂરો
 કરે તેને ઉત્તમ પદ આપવું. વિષ્ણુએ યજ્ઞને બહેલાં પૂરો કર્યો;
 અને એ રીતે દેવોમાં ઉત્તમ દેવ વિષ્ણુ થયા. માટે વિષ્ણુ ઉત્તમ દેવ
 છે (શ. ૧૪-૧૧) જ્યારે આ કથા રચાઈ ત્યારે વિષ્ણુ પરમદેવ મનાવા
 લાગ્યા હશે. એજ બ્રાહ્મણ (૧૨-૫) માં વામનાવતારને મળતી વિષ્ણુની
 કથા છે. વામનાવતારનું બીજાં તો ઉપરોક્ત ઋગ્મન્ત્રોમાં પણ છે. આ
 રીતે વિષ્ણુ ઉપર લલિત અને એની આસપાસ કથાઓનો વિકાસ ધીમે
 ધીમે થતો જતો હતો. થોડા વખત પછી વિષ્ણુ ગૃહદેવતા થયા. ભગ્ન

સંસ્કારના સપ્તપદ્મીના વિધિમાં કન્યાને પગલે પગલે વર કહે છે કે “વિષ્ણુ તને અન્ન માટે લઈ આવે, વિષ્ણુ તને બળ માટે લઈ આવે.” વગેરે. આ સૂત્ર આપસ્તંબ હિરણ્યકેશી અને પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોમાં છે; આશ્વલાયનમાં નથી. આમ બીજા દેવોથી ધીમે ધીમે આગળ વધતા જતા વિષ્ણુ ભારતના સમયમાં બીજા દેવોને ભૂલાવીને નારાયણ અને વાસુદેવ સાથે મુખ્ય દેવ ઠરી ચૂક્યા હતા અને વાસુદેવ સાથે એની એકતા પણ સ્થપાઈ ગઈ હતી. આશ્વમેધિકપર્વના અનુગીતાપર્વ (અ. ૫૩ થી ૫૫) માં કૃષ્ણ અને ઉત્તંક ઋષિના સમાગમની કથા છે. એ પ્રસંગમાં ઉત્તંકનો ક્રોધ દૂર કરવા કૃષ્ણ એને પોતાનું વિશ્વરૂપ બતાવે છે. આ વિશ્વરૂપનું વર્ણન ગીતાનાં વિશ્વરૂપનાં વર્ણનને મળતું જ છે. પણ અહિં એ રૂપને “વૈષ્ણવરૂપ” એવું નામ આપ્યું છે. ગીતામાં આ નામ નથી. અર્થાત્ ગીતાના વખત પછી અને અનુગીતાના વખત પહેલાં વિષ્ણુ સાથે વાસુદેવની એકતા મનાવા લાગી હતી. શાન્તિપર્વ (અ. ૪૩) માં યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે વિષ્ણુ અને કૃષ્ણને એક કહ્યા છે. અને એજ પ્રમાણે ભારતમાં અનેક સ્થળે એ બેની એકતા કહી છે.

આ રીતે ભગવદ્ગીતાના સિદ્ધાન્તોને સ્વીકારનારો, વૈદિક દેવ વિષ્ણુ, સૃષ્ટિના આદિતત્ત્વ રૂપ નારાયણ, અને ઐતિહાસિક મહાપુરુષ વાસુદેવ એ ત્રણેયની ગીતાના બ્રહ્મમાં એકતા કરીને એ પરમ દેવને જુદાં જુદાં નામથી ભજતો, ભક્તિને પરમપુરુષાર્થ માનનારો, મહાન વૈષ્ણવ ધર્મ મહાભારતના વખતમાં નીકળ્યો છે.

પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય.

આ મહાન વૈષ્ણવ ધર્મ શરૂઆતમાં પાઞ્ચરાત્ર, ભાગવત સારવત્ અથવા એકાન્તિક ધર્મ કહેવાતો હતો. ભક્તિમાર્ગ માટે પાઞ્ચરાત્ર નામ ધણું જૂનું છે. નારાયણીય પર્વમાં યોગ અને સાંખ્ય, સાથે પાઞ્ચરાત્રને ગણેલ છે. “વાસુદેવજ સાંખ્ય, યોગ અને પાઞ્ચરાત્ર આદિ સર્વનો પ્રતિપાદ દેવતા છે” (મ. ૧૨-૩૫૨-૨૨) ગીતામાં સાંખ્ય અને યોગ બેનોજ ઉલ્લેખ છે ત્યારે નારાયણીય પર્વમાં આ ત્રણનો ઉલ્લેખ છે. માટે ગીતા અને નારાયણીય પર્વ બેના વચલા ઠાળમાં પાઞ્ચરાત્ર માર્ગ પ્રચારમાં આવ્યો છે. આ શબ્દ કેવી રીતે પ્રચારમાં આવ્યો તે જરાખર સમજાતું નથી. રાત્ર શબ્દનો જ્ઞાન અર્થ કરીને “પાંચ જ્ઞાન જેમાં છે તે પાઞ્ચરાત્ર.” એવી એ શબ્દની નિરૂક્તિ નારદ પાઞ્ચરાત્ર ઉપરથી શબ્દ કદપદ્મમાં આપી છે. પાંચ જ્ઞાન કયાં કયાં એ માટે નારદ પંચરાત્રનું કહેવું તો જરાખર લાગતું નથી; પણ મહાભારત જોતાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને બ્રહ્મા એ પાંચનું અથવા, પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી અને અર્ચા એ પાંચરૂપનું જ્ઞાન જેમાં છે તે પાઞ્ચરાત્ર (જુઓ અહિર્બુદ્ધ્ય સંહિતા અ. ૧૧.) એમ અર્થ હોવાનો સંભવ લાગે છે; આ પાઞ્ચરાત્ર શબ્દ ખેલ વહેલો નારાયણોપનિષદમાં વપરાયો છે. ત્યાં પાઞ્ચરાત્ર સત્ર કર્યાનું લખ્યું છે. એ સ્થળે તો પાઞ્ચરાત્ર સત્રનો અર્થ પાંચ દિવસનો યજ્ઞ એવોજ છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ, ભાગવત ધર્મ કહેવાવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે લાગે છે. ઉપનિષદો, ચરક, સુશ્રુત જેવા વૈદાના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો અને બૌદ્ધસૂત્રો વગેરેમાં જેમ ઉપદેશક માટે ભગવત શબ્દ વાપર્યો છે. તેવી રીતે તે કાળના રિવાજને અનુસરીને ગીતાના ઉપદેશક વાસુદેવ માટે ભગવત શબ્દ વાપરીને વાસુદેવના શબ્દોની શરૂઆતમાં દરેક સ્થળે “ભગવાને કહ્યું” એમ ગીતામાં કહ્યું છે. અને એ વખતના લોકો એમજ વ્યવહાર કરતા હશે. પણ પાછળથી વાસુદેવના અનુયાયી-

એમાં ભગવત્ નામ વાસુદેવનો પર્યાય થઈ ગયું. પરિણામે વાસુદેવ ભક્ત તે ભાગવત અને વાસુદેવની ભક્તિનો માર્ગ તે ભાગવત ધર્મ એવી રીતે ભાગવત શબ્દ રૂઢિથી વપરાવા લાગ્યો. ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ભાગવત શબ્દ આ રીતે વપરાતો હતો એમ વિદિશાના ગરુડ-ધ્વજના લેખથી જણાય છે.

સાત્વત શબ્દનો, વૈષ્ણવ ધર્મના અર્થમાં પ્રચાર થવાનું કારણ એવું લાગે છે કે વાસુદેવ વૃષ્ણિવંશના ક્ષત્રિય હતા. વૃષ્ણિ, યાદવ અને સાત્વત એ શબ્દો એકાર્થક છે. એ વંશના મૂળ પુરૂષ યદુ ઉપરથી યાદવ નામથી અને યદુના વંશજ એક સત્વતનામના પુરૂષ ઉપરથી સાત્વત નામથી એ જાતિના ક્ષત્રિઓ ઓળખાતા. કૃષ્ણને ગીતામાં જેમ યાદવ અને વાષ્ણેય કહેલ છે તેમ મહાભારત અને ભાગવતમાં સાત્વતર્ષભ (મા. ૩-૨-૮.) સાત્વત (૧૨-૩૪૭-૭૭) સાત્વતોના પતિ (મા. ૨-૬-૧૫). કહ્યા છે. જૂના કાળમાં નવા ધર્મોપદેશકનો ધર્મ શરૂઆતમાં એની જાતમાં માન્ય થતો એવું દેખાય છે. ભગવાન શાક્ય બુદ્ધનો બૌદ્ધ ધર્મ ખેડેલાં શાક્યજાતિએ સ્વીકાર્યો હતો; અને મહાવીરનો જૈન ધર્મ ખેડેલાં એની જાત્રક જાતિમાં ચાલ્યો હતો; તેમજ ભગવાન વાસુદેવનો ભક્તિ માર્ગ ખેડેલાં એની જાતના સાત્વત ક્ષત્રિઓએ કબુલ કર્યો હશે. નારાયણીયપર્વ ઉપરથી પણ આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. “ભગવાનના સાત્વત ભક્તો નિરંતર એ ધર્મને ધારણ કરે છે.” (મ. ૩૪૬-૫૫) આ રીતે પ્રથમ સાત્વતોમાં પ્રસરેલો હોવાથી એ સાત્વત ધર્મ કહેવાવા લાગ્યો હશે. ‘યદુવંશી સત્વતે પ્રથમ ઉપદેશ્યો માટે સાત્વત’ એમ કૂર્મ પુરાણ કહે છે. અને “સત્વના આશ્રયરૂપ કેશવને જે સેવે તે સાત્વત” એમ પાંચાત્તર ખંડ કહે છે; પણ મને તો ઉપરોક્ત અનુમાન યથાર્થ લાગે છે.

વૈષ્ણવ ધર્મમાં અનન્ય અથવા એકાન્ત ભક્તિ મુખ્ય હોવાથી એ એકાન્તિક ધર્મ પણ કહેવાતો.

આ પાંચરાત્ર ધર્મનું જૂનામાં જૂનું વિવેચન મહાભારતના નારાયણીય પર્વ (શાં ૩૩૪ થી ૩૫૨) માં મળે છે. ગીતાની પેઠે નારાયણીય પર્વમાં પણ અઢાર અધ્યાયો છે.

નારાયણીય પર્વનો સમય—આ પર્વમાં ગીતાનો ત્રણ ચાર ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તથા એમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે; માટે એ ગીતા પછી અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા શતક પછી રચાયેલ છે. વળી એમાં પતંજલીના યોગ સૂત્રમાંથી “તીવ્રસંવેગવાળાને સમાધિ લાભ તરત થાય છે” વગેરે સૂત્રોને યોગશાસ્ત્રના નામથી અક્ષરશઃ પદ્યમાં ઉતાર્યાં છે. (મ. ૧૨-૨૪૬-૧૦) માટે આ પર્વ પતંજલી પછી અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પછી રચાયું છે. બીજી તરફથી ભગવાન શંકરાચાર્યે નારાયણીય પર્વમાંથી ઉતારે કર્યો છે; માટે એ આઠમા શતકથી પ્રાચીન છે. ઇ. સ. ના પાંચમા શતકના છેલ્લા ભાગનાં દાનપત્રોમાં “ભગવાન વેદ વ્યાસે મહાભારતમાં કહ્યું છે.” એમ લખેલું મળે છે. અને ઇ. સ. ૫૩૨ ના દાન પત્રમાં તો “શતસાહસ્રી સંહિતા”—એક લાખ શ્લોકના મહાભારત—નો ઉલ્લેખ છે. આ વખતે આટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર ગ્રંથ તે જોવાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂરો થયો હોવો જોઈએ એમ વિદ્વાનો તર્ક કરે છે. તો નારાયણીય પર્વ આખુંય મહાભારતમાં હરિવંશની પણ પછી કોઈએ ઘુસાડ્યું હોય એમ સંભવ નથી. હિલટું વિચારો જોતાં હરિવંશ કરતાં નારાયણીય જૂનું લાગે છે. વળી યોગના પ્રસંગમાં જેમ પતંજલીના યોગ સૂત્રનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. તેમ સાંખ્યના પ્રસંગમાં ઇશ્વર કૃષ્ણની કારિકાનું બીલકુલ સૂચન નથી. તેમ નારાયણીય પર્વના સાંખ્યના સિદ્ધાન્તો કારિકાના સાંખ્યને નહિ પણ પાછળના વેદાન્તને મળતા છે. કેમ જાણે આ સાંખ્યમાંથી પાછળનું વેદાન્ત વિકસ્યું હોય. શાન્તિપર્વના ૧૧૮ માં અધ્યાયમાં સાંખ્યના પ્રસંગમાં કપિલ, આસુરી અને પાંચશીખ એ ત્રણ સાંખ્યાચાર્યોનું જ સ્મરણ છે; એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ સર્વ ઉપરથી ઇ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં શાન્તિપર્વનો મોટો ભાગ અને નારાયણીય પર્વ રચાયાં હોય એમ અનુમાન થાય છે.

નારાયણીય પર્વનો ભાગવત ધર્મ—નારાયણીય પર્વની શરૂઆતમાં એવી કથા છે કે બહરિકાશ્રમમાં તપ કરતા નારાયણ પાસે એક વખત નારદ ગયા હતા. ત્યાં નારાયણને આહ્વિત કરતા જોઈને નારદે પૂછ્યું કે “તમે જે દેવનું પૂજન કરો છો તે કોણ છે”? ત્યારે નારાયણે કહ્યું કે જે તરત સૂક્ષ્મ, અવિજ્ઞેય, અચળ, ધ્રુવ, તથા ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના

વિષયો અને સર્વ ભૂતોથી રહિત છે તે તત્ત્વ સર્વ પ્રાણીઓનો અન્તરાત્મા છે, એને તું, ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. હૃદ્ધિજશ્રેષ્ઠ એ તત્ત્વથી ત્રણ ગુણવાળું અવ્યક્ત ઉપજ્યું છે. એ નિષ્કલ સદસદાત્મક આત્માને અમે પૂજીએ છીએ ” (શાં. ૩૩૫-૨૬ થી ૩૨) ત્યારે નારદે કહ્યું કે “ હવે હું તમારી આઘમૂર્તિ જે શ્વેતદ્વીપમાં રહે છે તેને જોવા જઈ છું ” (શાં. ૩૩૬-૨) પછી નારદે શ્વેતદ્વીપમાં જઈને તે નિર્ગુણ, તથા ગુણાત્મા વિશ્વરૂપ ભગવાનની સ્તુતિ કરી (શાં ૩૩૮) ત્યારે ભગવાને નારદને દર્શન આપ્યું. અને પછી પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું કે “ જેને વિષે આ પુરૂષો (એકાન્ત ભક્તો) પ્રવેશ કરે છે તે તત્ત્વ અવિનાશી છે, જન્માદિભાવથી રહિત છે, નિત્ય છે, પ્રકૃતિ પેઠે એ પરિણમતો નથી. તે નિર્ગુણ છે, નિષ્કલ છે, તે દેવને તારે સનાતન વાસુદેવ પરમાત્મા જાણવા. તે અવ્યક્ત નિષ્ક્રિય પુરૂષમાં પૃથિવીથી અવ્યક્ત પર્યાન્તની સર્વ સૃષ્ટિ લય પામે છે. તે સનાતન પુરૂષથી પર બીજું કંઈ નથી. મોટા બળવાળા તે વાસુદેવ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ છે. વાસુદેવ ભગવાન જે ક્ષેત્રજ્ઞ અને નિર્ગુણ છે તેનેજ જીવ અથવા સંકર્ષણ જાણવા. તે સંકર્ષણથી પ્રધુમ્ન અથવા મન ઉપજે છે. અને પ્રધુમ્નથી જે ઇશ્વર અહંકાર ઉપજ્યો તે અનિરૂદ્ધ. એ રીતે મેં તને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓનું કથન કર્યું. તેથી તારે સમજવું કે હું જીવના સમુદાયરૂપ છું અને જીવ માત્ર મારે વિષે રહેલા છે. પણ એથી તારે એમ ન સમજવું કે મેં જીવ જોયો છે. કેમકે હું સમુદાયનો અન્તરાત્મા છું અને તું મારું જે રૂપ જુએ છે; તે મારી સરજેલી માયા છે. હું તો જગતનો ગુરુ અને ઇશ્વર છું. ” (શાં. અ. ૩૩૯) પછી ભગવાન પોતામાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ વર્ણવે છે. અને પોતાના શરીરમાં વિશ્વરૂપને દેખાડે છે. આ વિશ્વરૂપનું વર્ણન ગીતાને મળતુંજ છે, જરા વિસ્તાર વધારે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંબન્ધમાં કહે છે કે ‘ મારા અનિરૂદ્ધરૂપની નાભિમાંથી પ્રગટ થયેલા બ્રહ્મા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ’ આ પ્રકરણની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે “ ચાર વેદ સાંખ્ય તથા યોગ સહિત આ પંચરાત્રનામનું મોટું ઉપનિષદ્દ નારદે જે રીતે નારાયણના મુખથી સાંભળ્યું હતું તે રીતે કહેલું છે.”

આ ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ભક્તિભાજન પરમ-
દેવનું સ્વરૂપ ગીતામાં જે રીતે કહેલું છે તેજ રીતે અહિં કહેલું છે.
માત્ર વાસુદેવ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર મૂર્તિઓની
માન્યતા નવી છે. છેવટના ભાગ ઉપરથી તો જણાય છે કે પરમાત્માનું
ઉપરોક્ત સ્વરૂપ એ પાગ-ચરાત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

ગીતામાં ભગવાનના ધામનું અથવા એ ધામમાં વસતા મુક્ત
ભક્તોની સ્થિતિનું કાંઈ વર્ણન નથી. પણ નારાયણીયપર્વમાં એ વર્ણન
નીચે પ્રમાણે છે. આ ભગવાનના ધામને અહિં શ્વેતદ્વીપ નામ આપ્યું
છે. આ શ્વેતદ્વીપમાં વસનારા “પુરૂષો સ્થૂલ દેહના સંગરહિત છે.
તેથીજ ઇન્દ્રિયભોગ વિનાના છે. તેઓ શ્વેત છે એટલે શુદ્ધ સર્વ
પ્રધાન છે. વળી તેઓ પાપી પુરૂષોથી ન દેખાય એવા તેજસ્વી અને
પાપરહિત છે. તેનાં માથાં છત્ર જેવાં છે. તેઓના અવયવો દિવ્ય છે.
તેઓનાં હાડકાં વજ્ર જેવાં છે. તેઓના શરીરમાં માંસ નથી, અને
તેઓના મનમાં માન અને અપમાન સમાન છે.” (શાં ૩૩૬. ૯થી ૧૧)
“આ ચન્દ્ર સરખી કાન્તિવાળા પુરૂષો નારાયણના પરમભક્ત મનુષ્યો
છે. તે સર્વ એકાન્ત ભાવથી પુરૂષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે.”
(શાં ૩૩૭, ૨૭-૨૮) ગીતામાં જેમ “આકાશમાં હજારો સૂર્યોનું તેજ
એક સાથે પ્રકાશે તો તે મહાત્માના પ્રકાશ જેવો પ્રકાશ થાય” એમ
કહ્યું છે; તેમજ ઉપર કહેલા ભક્તોના મધ્યમાં રહેલા ભગવાનના સ્વરૂપનું
વર્ણન નારાયણીયમાં કર્યું છે. “શ્વેતદ્વીપ તરફ નારાયણને જોવા
ગયેલા ચિત્ર શિખંડી મુનિઓ પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરતાં
કહે છે કે “અમે શ્વેતદ્વીપમાં તે ભગવાનનું દર્શન કરવા ગયા હતા.
ત્યારે ત્યાં જોયું તો, સર્વ પુરૂષો યુગના ક્ષય વખતની સૂર્યની કાન્તિ
જેવી કાન્તિવાળા હતા. પછી જેમ એક હજાર સૂર્યોનું તેજ એક સમયે
એક સ્થળે ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ અમારી દૃષ્ટિએ તેજ:પુંજ દેખાયો.
અમે તો તે દેવના તેજથી અંજાઈ ગયા હતા. તેથી કાંઈ જોઈ
શક્તા ન હોતા. પણ અમે એ દેવની સ્તુતિ સાંભળી. તેઓએ જે વાણીનો
ઉચ્ચાર કર્યો તે ઉપરથી અમે સમજ્યા કે ત્યાં ભગવાન પધાર્યા છે.

છેવટ અમને અશરીરી સત્ત્વે કહ્યું કે તે દેવનું દર્શન ભક્તિ વિનાના પુરૂષથી થવું અશક્ય છે. ઘણા કાળ સુધી એકાન્તિક ભક્તિ કરવાથી ભગવાન જે પોતાના તેજોમણ्डળ વડે બીજાઓથી દેખી શકતા નથી તે જોઈ શકાય છે. ” (શાં ૩૩૭.) ઉપરના ઉતારાના છેવટના ભાગમાં ભક્તિ વગર ભગવાનનું દર્શન થતું નથી એ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. આ પર્વમાં બીજે પણ અનેક સ્થળે આ સિદ્ધાન્ત કહ્યો છે. આ ચિત્ર શિષ્યંડીનું આખ્યાન, એવુંજ એકત, દ્વિત અને ત્રિતનું આખ્યાન તથા વસુ ઉપરિચરના યજ્ઞનું આખ્યાન ખાસ ભક્તિ સિવાય પ્રભુ ન દેખાય એ સિદ્ધાન્ત દર્શાવવાજ કહેલાં છે.

ભક્તિનાં શ્રવણ, મનન વગેરે અંગો વિષે કાંઈ વધારે વિસ્તાર અહિં નથી દેખાતો. માત્ર સ્તુતિ, નમસ્કાર અને નૈવેદ્યનું વર્ણન ચિત્ર શિષ્યંડીઓ કરે છે. ભક્તોનાં લક્ષણોનો વિસ્તાર ગીતામાં છે તે અહિં નથી.

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો જે વિસ્તાર ગીતામાં છે તે અહિં નથી છતાં એનું સૂચન છે—“ કરેલાં વૈદિક કર્મો પરમ ગુરૂ ભગવાનને અર્પણ કરવારૂપ ભક્તિમાર્ગનું કથન કરનારૂં પઞ્ચરાત્ર ” (શાં ૩૪૯-૮૨) જ્ઞાન માટે કહ્યું છે કે “ પુરૂષની પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થતું નથી પણ નારાયણની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે માટે ભગવાનની ભક્તિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ છે. (શાં ૩૪૩-૭૫.) વેદાન્ત પેઠેજ આ પઞ્ચરાત્ર પણ “ જીવ અને બ્રહ્મ એકજ છે. જીવ ઉપાધિ રહિત થયો એટલે બ્રહ્મજ છે ” (શાં. ૩૪૯-૮૦) પુરૂષો અનેક નથી. પણ એકજ છે માત્ર ઉપાધિ ભેદથી અનેક લાસે છે, (શાં. ૩૫૨-૧૩) વસ્તુતઃ જીવમાં અને હુરિમાં ભિન્નતા નથી. ” (શાં. ૩૪૯-૫૮) આ રીતે જીવ જીવનું અને જીવ બ્રહ્મનું ઐક્ય પ્રતિપાદન કરે છે.

મોક્ષનો ક્રમ નારાયણીય પર્વમાં એવી રીતે બતાવ્યો છે કે—“ જે પુરુષો પાપ અને પુણ્ય રહિત તથા મળ રહિત છે. તેઓનો માર્ગ કુશળતા વાળો છે. એવા પુરુષો કોઈક કારણથી કોઈક સ્થળમાં પરમાણુ રૂપ થઈ જાય છે પછી આદિત્યમાં પ્રવેશ કરે છે, આદિત્યથી મુક્ત થઈને અનિરૂદ્ધ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પછી મનરૂપ થઈને પ્રધુમ્નમાં

પ્રવેશ કરે છે, પ્રધુમ્નથી મુક્ત થઈને જીવરૂપ સંકર્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી સાંખ્યજ્ઞાનને જાણનારા વિપ્રો, ભાગવત પુરૂષો સહિત, ત્રણ ગુણથી રહિત થઈને વેગથી પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. એ પરમાત્મા ક્ષેત્રજ, નિર્ગુણ છે. સર્વના સ્થાનરૂપ વાસુદેવને ક્ષેત્રજ જાણવા એ કહ્યુંજ છે” (શાં. ૩૪૫. ૧૩ થી ૧૮). આ નારાયણીય પર્વનો છેલ્લો શ્લોક એવો છે કે “કર્મથી ભગવાનની ભક્તિ, ભક્તિથી ઈશ્વરની કૃપા અને કૃપાથી જ્ઞાન તથા જ્ઞાનથી મુક્તિ એ બધું યથાવત્ કહ્યું છે.” (શાં. ૩૫૨. ૨૩). ઉપર જેમ મોક્ષનો કુમ કહ્યો તેમ આ શ્લોકમાં મોક્ષના સાધનોનો કુમ બતાવ્યો છે. હિંસા વગરના અહિંસાત્મક યજ્ઞનો નારાયણીય પર્વમાં જોરથી ઉપદેશ કર્યો છે; યજ્ઞમાં હિંસાની તરફેણમાં મત આપવાથી વસુ ઉપરિચરની અધોગતિની મોટી કથા કહીને અહિંસાનો બોધ આપ્યો છે. (શાં. ૩૩૮.). આ ઉપરાંત ભગવાનનાં અનેક નામોનું નિરૂક્તિ સહિત વર્ણન (શાં. ૩૪૨) તથા દશ અવતારોનું વર્ણન (શાં. ૩૪૦) પણ આ પર્વમાં છે. યોગની પ્રક્રિયામાં ધ્યાન ઉપર વધારે ભાર છે. બાકી પાતંજલ સૂત્રના બીજા કેટલાક સિદ્ધાન્તો પણ આ પ્રકરણમાં છે. પણ “સાંખ્ય એટલે આત્માનાત્મવિવેક અને યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ” (શાં. ૩૪૬, ૮૨) એ બે વાતો આધુનિક સાંખ્ય અને યોગમાં પણ મુખ્ય છે; ત્યારે “સાંખ્ય અને યોગનું એકજ આત્મા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે,” (શાં. ૩૫૨-૧૩); એ હાલનાં સાંખ્ય કે યોગમાં નથી.

આ રીતે નારાયણીય પર્વનો સાર જોયો, ગીતા કરતાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર વ્યૂહાત્મક પરમાત્મસ્વરૂપની માન્યતા ખાસ વધી છે, એમ દેખાય છે. બાકી ગીતામાં ધર્મનાં સર્વ અંગોનું જે સૂક્ષ્મ માર્મિક વિવેચન છે તે આ પર્વમાં નથી. કારણ કે શાન્તિ પર્વમાં તથા ઉદ્યોગ વગેરે મહાભારતનાં બીજાં પર્વોમાં ધર્મનાં ઇતર અંગોની બહુજ સવિસ્તર ચર્ચા છે. એટલે માત્ર ભાગવતોના પૂજ્ય દેવનું માહાત્મ્ય કહેવા માટેજ આ નારાયણીય પર્વ છે.

પાંચ-ચરાત્ર સંહિતાઓ.

પાંચ-ચરાત્ર અથવા ભાગવત ધર્મનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય નારાયણીય-પર્વ છે એ ખરું, પણ રામાનુજ સંપ્રદાયમાં પાંચ-ચરાત્ર સંહિતાઓ મૂળ

મનાય છે. સાધારણ રીતે, ૧૦૮ પાગ-ચરાત્ર સંહિતાઓ છે, એમ દ્રવિડ દેશમાં ગણાય છે. પણ એના નામની જે સૂચીઓ જળવાઈ રહી છે, તે ઉપરથી તો કુલ લગભગ ૨૧૫ નામો મળે છે. જેમાંનાં ૨૫ નામો તો અગ્નિપુરાણના ૩૯ મા અધ્યાયમાં છે. આમાંથી સાર્વત સંહિતા કાંચીમાં ૧૯૦૨ માં અને અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા ૧૯૧૬ માં અઘારમાં દેવનાગરી લિપિમાં છપાયેલ છે. તે સિવાય ઇશ્વર સંહિતા; કાપિંજલ સંહિતા, પરાશર સંહિતા, પાદ્મ સંહિતા, ભારદ્વાજ સંહિતા, લક્ષ્મીતંત્ર, વિષ્ણુ તિલક, અને શ્રી પ્રશ્ન સંહિતા, એટલી સંહિતાઓ તેલગુ કે અન્યલિપિમાં દક્ષિણમાં છપાયેલ છે. પણ અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતા સિવાયની બધી સંહિતાઓ અશુદ્ધ છપાયેલ છે. આ ઉપરાંત ઠલકતામાં નારદ પગ-ચરાત્ર છપાયેલ છે; અને પૂણા આનન્દાશ્રમમાં નારદ પગ-ચરાત્રાન્તર્ગત બૃહદ્ બ્રહ્મ સંહિતા છપાઈ છે; પણ નારદ પગ-ચરાત્રને પાગ-ચરાત્રની પ્રમાણુભૂત સંહિતા ગણવાની એ માર્ગના વિદ્વાનો ના પાડે છે. જે કે છપાયેલ સંહિતાઓ આટલીજ છે, પણ મદ્રાસનું સરકારી પ્રાચ્ય પુસ્તકાલય, અઘારનું પુસ્તકાલય, મહિસૂરનું પુસ્તકાલય, વગેરે દ્રાવિડ પુસ્તકાલયોમાં બીજી ઘણી સંહિતાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. તે ઉપરાંત જૂના ગ્રંથોમાં ઘણી સંહિતાઓમાંથી ઉતારા મળે છે. એટલે એકંદર રીતે દક્ષિણમાં પ્રચલિત મત ખાસ ખોટો માનવાનું કંઈ કારણ નથી.

પાગ-ચરાત્ર સંહિતાઓનો સમય—ઉપરોક્ત સર્વ સંહિતાઓ એક સમયની નથી. કેટલીક ઘણી જૂની છે જ્યારે કેટલીક કેવળ આધુનિક પણ હશે. નારાયણીય પર્વમાં સાર્વત વિધિની વાત આવે છે. એ ઉપરથી સાર્વત સંહિતા નારાયણીય પર્વથી પ્રાચીન છે એમ પંડિત અનન્તાચાર્ય કહે છે. પણ નારાયણીય પર્વના શબ્દોમાંથી એવો અર્થ સરલતાથી નીકળવો મુશ્કેલ છે. એથી ઉલટું નારાયણીય પર્વ ઉપર તાન્ત્રિક ક્રિયાઓની અસર દેખાઈ આવે એવી નથી; જ્યારે જૂનામાં જૂની પાગ-ચરાત્ર સંહિતાઓમાં તાન્ત્રિક ક્રિયાઓ ભારેભાર છે. એ ઉપરથી હાલની સંહિતાઓને નારાયણીય પર્વથી અર્વાચીન માનવી યોગ્ય લાગે છે. બીજી તરફથી રામાનુજના ગુરુ યામુનાચાર્યે (જે ઇ. સ. ૧૦૪૦ માં ગુજરી ગયા.) ઇશ્વર, પરમ, શાંઠિય, સનત્કુમાર, મહાસનત્કુમાર, અને પદ્મોદ્ભવ સંહિતામાંથી

ઉતારા ઠર્યાં છે. યામુનાચાર્યના અનુયાયી રામાનુજે પરમ, પૌષ્કર, અને સાર્વત સંહિતામાંથી ઉતારા ઠર્યાં છે. એજ મતના સમર્થ આચાર્ય વેદાન્તદેશીકે (૧૪ મું શતક) પાગ્નચરાત્ર રક્ષા નામનો આસ ગ્રન્થ લખ્યો છે; જેમાં જપ, પારમેશ્વર, પૌષ્કર, પાદ્મ, નારદીય, શ્રીકર, સાર્વત, અહિર્બુધ્ન્ય, ભાર્ગવ, વરાહ, વિહગેન્દ્ર; અને હયગ્રીવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉત્તરમાં, ઠાશ્મીરના ૧૦ મા શતકના ઉત્પલ વૈષ્ણુવે સ્પન્દ પ્રદીપિકામાં જપ, હંસ, પારમેશ્વર, વૈહાયસ, અને શ્રીકાલપરનાં નામ લખ્યાં છે. તથા પાગ્નચરાત્રમાંથી નામ વગર ઉતારા ઠર્યાં છે; જેમાંનો એક થોડા ફેરફાર સાથે અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં મળે છે. ૧૦ મા અને ૧૧ મા શતકના ગ્રન્થકારો જેમાંથી ઉતારા ઠરે છે; અને જેને રામાનુજ અને યામુનાચાર્ય જેવા આગમ જેટલું માન આપે છે; એ સંહિતાઓ ૧૦ મા ૧૧ મા શતકથી ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ જૂની તો હોવી જ જોઈએ. વળી રામાનુજ વગેરેએ જેમાંથી ઉતારા ઠર્યાં છે તે સંહિતાઓ પાછી બીજી સંહિતાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે; એ ઉપરથી શ્રીયુત એક. ઓટો સ્કેડર એમ ધારે છે કે પૌષ્કર, વરાહ, બ્રાહ્મ, સાર્વત, જપ, અહિર્બુધ્ન્ય, પારમેશ્વર, સનત્કુમાર, પરમ, પદ્મોદ્ભવ, માહેન્દ્ર, ઠાણ્વ, પાદ્મ અને ઇશ્વર એટલી સંહિતાઓ જૂની છે; અને તેમાંથી છેલ્લી ઇ. સ. ૮૦૦ ની આસપાસની અને તે પહેલાંની અનુક્રમે પ્રાચીનતર હોવાનો સંભવ છે.

પાગ્નચરાત્ર સંહિતાઓમાં મુખ્યત્વે નીચેના ૧૦ વિષયો હોય છે. વિદ્યા, મન્ત્રશાસ્ત્ર, યન્ત્રશાસ્ત્ર, માયાયોગ, યોગ, મન્દિરનિર્માણ, પ્રતિષ્ઠાવિધિ, સંસ્કાર આદિક, વર્ણાશ્રમધર્મ અને ઉત્સવો.

વિદ્યામાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, જીવનું રૂપ, મોક્ષ, વગેરે વાતો આવે છે. આમાંથી સૃષ્ટિ વિષે ટુંકામાં દિગ્દર્શન કરવાથી પાગ્નચરાત્ર સંહિતાઓનો પ્રકાર ઠાંઠક સમજાશે. પરબ્રહ્મ એક, દુઃખ રહિત, અનન્ત અપ્રાકૃત કલ્યાણગુણ, અનાદિ, અનન્ત, સર્વવ્યાપી, હેયોપાદેયાદિ રહિત, નિષ્કલંક, નિરંજન, અને પૂર્ણ છે. જે પરમાત્મા, ભગવાન, વાસુદેવ, વગેરે નામેથી ઓળખાય છે. એ ત્રિવિધ પરિચ્છેદથી શૂન્ય છે. આ બ્રહ્મ, પ્રતિબન્ધ ક્ષીણ થયા પછી અનુભવી શકાય છે પણ કહી શકાતું નથી. સર્વ કારણના કારણરૂપ આ બ્રહ્મ જ્ઞાન, શક્તિ,

ઔશ્વર્ય, બલ, વીર્ય અને તેજ રૂપ છ ગુણથી યુક્ત હોવાથી ભગવાન કહેવાય છે. પણ પરમાત્માનું મુખ્ય રૂપ તો જ્ઞાનજ છે. આ છ ગુણ-યુક્ત પ્રદ્ધ 'હું બહુ થાઉં' એવો સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ—એ પ્રેક્ષણનું જ નામ સુદર્શન.

આ પ્રદ્ધની શક્તિ એનું સર્વ કાર્ય કરે છે. એ સર્વ ભાવમાં અનુસ્યૂત રહે છે, એ વિષ્ણુના નિમેષ ઉન્મેષ રૂપ છે. એ શક્તિ જગત રૂપે દેખાય ત્યારે લક્ષ્મી કહેવાય છે. એ શક્તિના બે ભેદ છે; ક્રિયાશક્તિ અને ભૂતિશક્તિ. ભૂતિના ત્રણ પ્રકાર છે; અવ્યક્ત, કાલ અને પુરૂષ.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને લય—પ્રલય વખતે છ ગુણોને સમેટી લઈને સૂતેલા પરપ્રદ્ધ નારાયણની શક્તિમાં સ્વતન્ત્રતાથીજ, કોઈ કારણથી એ મહારાત્રિના છેલ્લા ભાગ વખતે સ્ફુરણ થાય છે અને એ સ્ફુરણથી શુદ્ધાશુદ્ધ, ભોગ્યભોક્તાવિભાગમય, સર્વ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધસૃષ્ટિમાં, પરપ્રદ્ધમાંથી સંકર્ષણ, પ્રદુર્ભન, અને અનિરૂદ્ધ એ ત્રણ વ્યૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. વાસુદેવને સાથે ગણીને એ ચાર વ્યૂહ પણ કહેવાય છે. વિષ્ણુની જે ઉપરોક્ત શક્તિ એજ વાસુદેવ. આ ચાર વ્યૂહમાંથી બીજા ૧૨ ઉપવ્યૂહો નીકળે છે; જેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ અને દામોદર. આ ઉપરાંત ૩૯ વિભવો (અવતારો) માન્યા છે. પદ્મનાભ, ધ્રુવ, અનન્ત, શકત્યાત્મા, મધુસૂદન, વિદ્યાધિદેવ, કપિલ, વિશ્વરૂપ, વિહંગમ, ક્રોડાત્મા, વડવાવકત્ર, ધર્મ, વાગીશ્વર, એકાર્ણવશાયી, ઠમઠેશ્વર, વરાહ, નારસિંહ, પીયૂષ હરણ, શ્રીપતિ, અમૃતધારક, રાહુજીત, કાલનેમિદ્ધન, પારિજાતહર, લોકનાથ, શાન્તાત્મા, દત્તાત્રેય, ન્યયોધશાયી, એકશૃંગતનુ, વામન, ત્રિવિક્રમ, નર, નારાયણ, હરિ, કૃષ્ણ, વેદવિત્, પરશુરામ, રામ, કલ્કી, અને પાતાલ-શયન. વિષ્ણુનાં આ સર્વરૂપો—પરવ્યૂહ, અપરવ્યૂહ, અને વિભવ સર્વની ભૂતિઓ, એનાં આયુધો, એનાં ભૂષણો, એનાં વસ્ત્રો, એની પૂજાનો વિધિ વગેરે બધું પાગલ્યરાત્ર સંહિતાઓમાં સવિસ્તર વર્ણવેલું મળે છે. અને એ ઉપરથીજ દક્ષિણમાં આ દેવોની ભૂતિઓ થતી

અને હજી થાય છે. ઉપર જે સૃષ્ટિ કહી તે શુદ્ધસૃષ્ટિ, હવે અશુદ્ધ સૃષ્ટિ નીચે કહી છે. આ શુદ્ધેતર સૃષ્ટિ પણ વિષ્ણુસંકલ્પમય ભૂતિશક્તિની સ્ફૂર્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અશુદ્ધસૃષ્ટિ ત્રણ પ્રકારની છે. પુરૂષ, કાલ, અને ગુણ. પ્રધુમ્નમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણનાં, મૂળ મનુરૂપ જોડકાં ઉત્પન્ન થઈને તેમાંથી આ સર્વ જીવ—પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે. અને કાલ તથા નિયતિ એ કાલમય શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને શક્તિનું જે ગુણમયરૂપ છે તેમાંથી સત્ત્વ, સત્ત્વમાંથી રજ, એમાંથી તમ, પછી બુદ્ધિ, અહંકાર, અને એમાંથી પગ્ગ્ગભૂત તન્માત્રાઓ, ૧૧ ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને તેમાંથી આ સઘળું ભૌતિક જગત એ રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિથી ઉલટી રીતે ઉપલી સૃષ્ટિનો લય થાય છે. એટલે, પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, બુદ્ધિ, તમ, રજ, સત્ત્વ, કાલ, નિયતિ, શક્તિ, કૂટસ્થ પુરૂષ, અનિરૂદ્ધ, પ્રધુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર એક, બીજામાં લય પામે છે.

ઉપર જે વ્યૂહ વગેરેની શુદ્ધસૃષ્ટિ કહી એનો દેશ, એ પરમ-વ્યોમ, એ પણ શુદ્ધસૃષ્ટિમાં છે. જે નિઃસીમ સુખમય છે, જ્યાં આનન્દમય, ભોગ અને લોક છે, જ્યાં મુક્તોના જ્ઞાનાનન્દમય દેહો હોય છે, ત્યાં આ દેવો હમેશાં ભગવાનને જીએ છે. આ પદ પ્રાપ્ત કરીને, સૂક્ષ્મ, ત્રસરેણુરૂપ, આવિર્ભાવતિરોભાવધર્મરહિત મુક્તો ફરી સંસારમાં આવતા નથી. સંસારમાં, ભગવાનના જેવા રૂપ વિષે ભક્તો આસક્ત હોય તેવું રૂપ ત્યાં દેખે છે.

અહિં પાગ્ગ્ગરાત્ર સંહિતામાંથી વધારે સાર આપવા જેટલી જગ્યા નથી. અને એનું સાહિત્ય ઘણું વિશાળ છે. વળી આ તરફ એ અપરિચિત હોવાથી ટુંકામાં સમજાવું મુશ્કેલ છે. આગળ રામાનુજ મતનો સાર આપ્યો છે તેમાં આ સંહિતાઓની કેટલીક વાત આવી જાય છે. આ સંહિતાઓમાં, તે ઉપરાંત મન્ત્રો, અને યન્ત્રોના તાન્ત્રિક પ્રકારોનું બહુ સવિસ્તર વર્ણન છે. (પાગ્ગ્ગરાત્ર સંહિતાઓનો ઇતિહાસ તથા એનો ટુંકો સાર અદ્યાર લાઘ્યેરીમાંથી ૧૯૧૬માં બહાર પડેલી અહિર્બુદ્ધ્ય સંહિતામાંથી તથા એના ઉપોદ્ધાતમાંથી લીધો છે.)

આ પાગ્ન્યરાત્ર સંહિતાઓ ઇ. સ. ૮૦૦ની આસપાસ રચાઈ હોવાનો સંભવ ઉપર જોયો છે. એ વખતના પાગ્ન્યરાત્ર સંપ્રદાય માટે આપણી પાસે સ્વતંત્ર પ્રમાણ પણુ છે. ઇ. સ. ૮૦૦ માં વિદ્યમાન મનાતા ભગવાન શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર (૨-૨-૪૨) ના ભાષ્યમાં પાગ્ન્યરાત્ર સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરતાં એના સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યા છે:— “ચતુર્વ્યૂહાત્મક ભગવાન વાસુદેવરૂપ પરબ્રહ્મની પૂજનો વિધિ પાંચ પ્રકારનો છે. અભિગમન. (દેવ મંદિરે મન, વચન, કર્મ દેવમાંજ રાખીને જવું,) ઉપાદાન (પૂજની સામગ્રી એકઠી કરવી), ઇજ્યા, સ્વાધ્યાય (મંત્રનો જપ) અને યોગ; આ રીતે પાંચ પ્રકારથી ૧૦૦ વર્ષ સુધી ભગવાનને ભજવાથી ભક્ત સર્વ પાપોથી છુટીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે” અહિં ભગવાન વાસુદેવના ચાર વ્યૂહો મહાભારતોક્તજ લખ્યા છે.

પુરાણો.

ભાગવત સંપ્રદાય માટે શંકરાચાર્યના ભાષ્યમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારા ઉપરથી ઇ. સ. ના આઠમા શતક સુધી પાગ્ન્યરાત્ર સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ દેખાય છે. ભગવદ્ગીતા મૂળ, પછી નારાયણીય પર્વ, પછી સાર્વત, અહિર્બુધ્ન્ય વગેરે પાગ્ન્યરાત્ર સંહિતાઓ, અને શંકરાચાર્ય જેમાંથી પગ્ન્યધા પૂજા બતાવે છે એવું બીજું, આજે ન મળતું, સાહિત્ય એ સર્વમાંથી, પાગ્ન્યરાત્રને અનુસરનારા રામાનુજ વગેરે આચાર્યોએ પોત પોતાના ભક્તિમય સંપ્રદાયો માટે મૂળતત્ત્વો લીધાં છે. હવે પાગ્ન્યરાત્ર સંપ્રદાયના ખાસ ગ્રંથોમાં ન ગણાતાં છતાં ભક્તિ માર્ગને પોષનારાં તથા નિગ્નાકે, ચૈતન્યે અને વલ્લભે પોતાના મત માટે જેનો ખાસ આશ્રય લીધો છે એવાં કેટલાંક વૈષ્ણવ પુરાણો છે; તે જોઈએ. પાછળના ભક્તિમાર્ગ ઉપર એ પુરાણોએ ઘણી અસર કરી છે. લૌકિક ભક્તિમાર્ગ ઉત્તરમાં તો પુરાણોથીજ ખેડાયો છે. વૈષ્ણવ પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતારોનાં ચરિત્રો ભક્તિરસનું ઉદ્દીપન કરે એવી રીતે વર્ણવેલાં હોય છે; તે ઉપરાંત એમાં ભક્તિનું તથા ભક્તિનાં જુદાં જુદાં અંગોનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન હોય છે. ગરુડ, અગ્નિ, વાયુ, મત્સ્ય, કૂર્મ, માર્કંડેય, પદ્મ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મવૈવર્ત, બ્રહ્મ, નારદીય, વામન, વરાહ અને ભાગવત, એટલાં

મુખ્ય વૈષ્ણવ પુરાણો છે. જેમાં મુખ્ય વિષ્ણુ અને ભાગવત છે. એમાં પણ આ તરફ સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને સૌથી વધારે વંચાતું કે સંભળાતું ભાગવત છે. ઘણા તો ભાગવત સિવાય બીજાં પુરાણો છે એમ જાણતાજ નથી. ભાગવતમાં એનાં નામ ઉપરથી દેખાય છે તેમ ભક્તિમાર્ગનું વ્યાખ્યાન પણ ઘણું છે. સર્વ રીતે વૈષ્ણવ માર્ગના ઇતિહાસમાં ભાગવત પુરાણનું સ્થાન ન્હાનું નથી. ભગવદ્ગીતા, નારાયણીય પર્વ અને પછી એક તરફ પાગ્ન્યરાત્ર સંહિતાઓ અને બીજી તરફ ભાગવત જેવાં પુરાણો એમ વૈષ્ણવ સાહિત્યનો ક્રમ મને તો દેખાય છે. અને જેમ દ્રાવિડ દેશમાં પાગ્ન્યરાત્ર સંહિતાઓ પ્રચલિત છે; તેમ આ તરફ ભાગવત પ્રચલિત છે. વળી નારાયણીય પર્વ કરતાં ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં ગીતાએ પ્રથમ ઉપદેશોદા ભક્તિમાર્ગનું સ્ફોટન વધારે છે એમ મને લાગે છે. જેમ ગીતામાં કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ છે, તેમ ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં કૃષ્ણ ઉદ્ભવ સંવાદ છે; જેમાં ગીતાની કેટલીક વાતોનો અધ્યાયાનુક્રમે વિસ્તાર છે; જે ઉપરથી, ગીતાના વિચારોએ ભાગવતના વખતમાં કેવું રૂપ લીધું હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ભાગવતનો સમય.

ભાગવતનો સમય—મહાભારત અને બીજાં પુરાણો કયાંથી અસન્તુષ્ટ રહેલા વ્યાસજીએ, શ્રીમદ્ભાગવત ભગવાનના ગુણ ગાવા માટે રચ્યું એમ એ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે; વળી ભાષા, વંશાવળીઓ વગેરે ઉપરથી પણ ભાગવત કેટલાંક પુરાણોથી અર્વાચીન જણાય છે; જૂનામાં જૂનાં વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, વગેરે પુરાણો વર્તમાન રૂપમાં ઇ. સ. ૩૦૦ થી પ્રાચીન નથી; એમ એમાં આપેલી વંશાવળીઓથી સિદ્ધ થાય છે. ઘણુંકરી ચોથા શતકની આસપાસ આ જૂનાં પુરાણો રચાયાં છે. બીજી તરફથી ૧૩મા શતકના બોપદેવે ભાગવતને અનુસરીને હરિલીલા શોડષકલા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. અને મધ્વાચાર્ય ભાગવતને મહાભારત જેટલું માન આપે છે. આ આચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૧૧૮૮ થી ૧૨૭૮ નો ગણાય છે. ૧૩મા શતકમાં આટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવનાર ભાગવત એ વખતે ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જૂનું હોવું જોઈએ. ૧૨મા શતકના જયદેવ કવિથી બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ જૂનું છે અને ભાગવત તેથી પણ જૂનું

જણાય છે. એલ્પીરૂની (ઇ. સ. ૧૦૩૦)એ તખીક-એ-હિંદમાં ૧૮ પુરાણોની નામાવલી આપી છે; અને એ ઘણાં જૂનાં છે એમ કહ્યું છે. વળી ખાણ કવિ (ઇ. સ. ૬૨૦)એ હર્ષચરિતમાં વાયુ, અગ્નિ અને નાર્કડેય સાથે ભાગવતનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભાગવત ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ અથવા બહુ તો ઇ. સ. ૮૦૦ની અંદર રચાયું હશે.

ભાગવતના તથા પાગ-ચરાત્ર સંહિતાઓના સમય માટે અહિં કંઈલા અનુમાનને ખીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. નારાયણીય પર્વમાં મન્દિરોની કે વાસુદેવની પ્રતિમાપૂજની ખાસ વાત નથી. જ્યારે આ ગ્રંથોમાં વાસુદેવનાં મન્દિરોની તથા એની પ્રતિમાપૂજની ઘણી વાતો છે. હવે જો કે વિદિશા (વેશનગર) ના ગરુડસ્થળથી, ઘોસ-ડીના લેખથી તથા પતંજલીના કહેવાથી આપણે જાણીએ છીએ કે ઇ. સ. પૂર્વે ખીજા શતકમાં વાસુદેવનાં મન્દિરો હતાં; પણ આ ગ્રંથોમાં જે અસર દેખાય છે, તે ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં ઉભાં થવા માંડેલાં અને તે પછી આખા દેશમાં પ્રસરી ગયેલાં વિષ્ણુનાં મન્દિરોની અસર હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભાગવતમાં પણ વિષ્ણુના ભક્તિમાર્ગનું જે ચિત્ર દેખાય છે, તે ઇ. સ. ના પાંચમાથી નવમા શતક સુધીની ભક્તિ માર્ગની સ્થિતિનું ચિત્ર છે. પાછળથી આપેલા લેખો સાથે ભાગવતનું વિવેચન સરખાવવાથી એ વાતની ખાત્રી થશે.

ભાગવતનો ભક્તિમાર્ગ—ઇશતત્ત્વનું સ્વરૂપ ભાગવતમાં ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. “ આ જગતનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના હેતુરૂપ, જાતે અહિં (જેનું કોઈ કારણ નહિં એવા), જે સ્વપ્ન, જાગૃત, સુષુપ્તિમાં અંદર અને બહાર રહ્યા છે; અને જેનાથી દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને હૃદય જીવતાં રહીને ચાલે છે; તે પર (પરમાત્મા) છે.” (મા. ૧૧-૩-૩૫). એ ભગવાનની માયા માટે કહ્યું છે કે “ સર્ગ, સ્થિતિ અને અંત કરનારી, ભગવાનની આ ત્રણ ગુણુવાળી માયા છે.” (મા. ૧૧-૩-૧૬). આ માયારૂપ પ્રકૃતિમાંથી સૃષ્ટિની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે એનો વિસ્તાર ભાગવતમાં અનેક સ્થળે સાંખ્યાનુસાર કર્યો છે. સૃષ્ટિના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, ભગવાનની માયાશક્તિ હોવાથી

એ ભગવાનથી જુદી નથી; અને વસ્તુતઃ ભગવાનમાંજ જગતનાં સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયછે, એમ કહેવાનો ઉપલાં બે વાક્યોમાં ભાગવતકારનો આશય હોય એમ મને જણાયછે. જીવનું સ્વરૂપ તથા એના બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ભાગવતમાં એવી રીતે બતાવીછે કે “મારા (પરમાત્માના) અંશરૂપ એકજ જીવને અવિદ્યાથી બંધન થાયછે અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાયછે.” (મા. ૧૧-૧૧-૪) આ મોક્ષપ્રદ વિદ્યા તે ભાગવત વિદ્યા. માટેજ આ વિદ્યા શીખવા સારૂ “શાબ્દ અને પર બેય બ્રહ્મમાં નિષ્ણાત ગુરૂ પાસે જવાનું તથા એની પાસેથી ભાગવત ધર્મો શીખવાનું” કહેછે. (મા. ૧૧-૩-૨૧). ભાગવત ધર્મો તરિકે, અનાસ-ક્રિત, સત્સંગ, દયા, મૈત્રી, વિશ્વાસ, શૌર્ય, તપ, તિતિક્ષા, મૌન વગેરે દૈવી સંપત્તિનું તથા ઉત્કટ સ્નેહાત્મક ભગવદ્ભક્તિનું કથન કર્યુંછે. (મા. ૧૧-૩-૨૨ થી ૨૬.)

ભાગવત ધર્મોમાં મુખ્ય ભક્તિ વિષે ભાગવતમાં નારાયણીયપર્વ કરતાં ઘણું ઊંડું અને સવિસ્તર વિવેચન છે. નારાયણીય પર્વની વાસુદેવ વગેરે ચાર વ્યૂહની વાત રાખી છે, પણ ચારે વ્યૂહને ઉપર કહેલ પર નારાયણ-પરમાત્માના અવતારો ગણ્યા છે. વળી ત્રિમૂર્તિની ભાવના ગીતામાં કે નારાયણીયપર્વમાં નથી; એ ભાગવતમાં છે. પણ એને પરમાત્માના અવતારરૂપ ગણેલ છે. ભાગવતમાં વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારોનાં તથા જુદા જુદા ભક્તોનાં ચરિત્રો, અને કૃષ્ણનો ગુણાનુવાદ, ભક્તિનું સ્વરૂપ દાખલાઓથી સમજાવવા માટે તથા ભક્તિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે સવિસ્તર ગાયોછે.

કર્મ, જ્ઞાન અને યોગ ઉપર ગીતામાં બહુ જોર છે. ભાગવતમાં એ સર્વનો સંબંધ કર્યોછે; પણ ભક્તિને મુખ્ય અને કર્મ, જ્ઞાન, યોગ વગેરેને ગૌણ-ભક્તિનાં માત્ર સાધનો—ગણ્યાં છે. કર્મ માટે કહ્યુંછે; કે “જ્યાંસુધી નિર્વેદ ન થાય ત્યાંસુધી અથવા મારા ગુણોના શ્રવણ વગેરેમાં શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી કર્મો કરવાં” (મા. ૧૧-૨૦-૯) તથા જ્ઞાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને બીજાં શ્રેયઃસાધનોને પણ કૃષ્ણની ભક્તિનાં સાધનો ગણ્યાં છે. (મા. ૧૦-૪૭-૨૪). ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછી તો બીજાં શ્રેયઃસાધન માત્ર

નકામાં છે; એમ સિદ્ધાન્ત બતાવતાં ભાગવત કહે છે કે “માટે મારી ભક્તિવાળા, અને મારામાં જેનો આત્મા છે એવાને ધણું કરી જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય શ્રેયઃ સાધન નથી લાગતાં”; “જે કર્મથી, તપથી, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, દાનથી, અને બીજાં શ્રેયઃ સાધનથી મળે તે સર્વ મારા ભક્તિયોગથી મારો ભક્ત તરત મેળવે છે” (મા. ૧૧-૨૦-૩૧ થી ૩૩). આ રીતે જ્ઞાન વૈરાગ્યને એક રીતે નિષ્કળ ગણ્યાં છે; છતાં “અન્યુ-તના ચરણને અનુવૃત્તિથી ભજતાં ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવાનનો બોધ થાય છે” (મા. ૧૧-૨-૪૩) એમ પણ કહ્યું છે; ટુંકામાં સર્વ સાધનનું સાધન ભક્તિ છે અને સાધ્ય પણ ભક્તિ છે. એવો ભાગવતનો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે. “ભક્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિથી” એ વાક્યમાં આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ રીતે ભક્તિજ સાધન અને ભક્તિજ સાધ્ય હોવાથી પરમ-જ્ઞેકાન્ત ભકતો ભક્તિ સિવાય બીજું કશું પ્રભુ પાસે માગતા નથી. ભાગ-વતે મુચુકુન્દ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે “હું હરિ હું તમારાં ચરણની સેવા સિવાય બીજાં વરદાનને ઇચ્છતો નથી” (મા. ૧૦-૫૧-૫૫). તથા એકાદશ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “જેના ચરણ કમળની રજને પ્રાપ્ત થયેલા ભકતો પરમેષ્ઠીપણને, મહેન્દ્રનાં સ્થાનને ચક્રવર્તીપણને, વરુણપદને, યોગની સિદ્ધિઓને કે મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી” (૧૧-૧૪-૧૪). માટેજ કહ્યું છે કે “ધન, ઘર, આ લોક, પરલોક, સર્વને તજીને પ્રભુની અનન્ય ભક્તિ કરનારા ભકતોને હું મૃત્યુથી તારી દઉં છું” (મા. ૩-૩૫-૪૦). પણ એ ભકતો તો “મારી સેવા વગર સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, કે મારી સાથે એકતાને-હું આપું છું તોપણ—સ્વીકારતા નથી.” (મા. ૩-૨૯-૧૩). મતલબ કે ભાગવતના ભકતો પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરતાં એની સેવાને વધારે પસંદ કરે છે. આ લોકનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ એ ભકતો ભગવાનના સ્થાનમાં નિત્ય ભગવ-ત્સેવામાં રમે છે. એજ એનો મોક્ષ. એથી જૂદા મોક્ષની ભાગવતના ભક્તિ-માર્ગમાં માન્યતા નથી. અહિં કહ્યો તેવો મોક્ષ પણ ન ઇચ્છનારા પરમ ભકતોનું ચિત્ત તો હમેશાં “પાંખો વગરનાં પંખીઓ જેમ પોતાની માની વાટ જુઓ, ભૂખ્યાં ખર્યાંઓ જેમ ધાવણ માટે તરફડે, અને ખિન્ન-

વિયુક્ત પ્રિયા જેમ દૂર ગયેલા પ્રિયને ઝંખે તેમ પ્રભુને જોવાને તલસે છે ” (ભા. ૬-૧૧-૨૬.). ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્તને અનુસરીને ભાગવતમાં, ઉત્કટ પ્રેમ-સૂચક ભક્તિનું લક્ષણ આપ્યું છે. “ મારા ગુણ સાંભળવાથીજ, સર્વના હૃદયમાં રહેલા મારામાં, ગંગાની જેમ સમુદ્રમાં ગતિ થાય તેમ ચિત્તની જે ગતિ થાય, એ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ ” (ભા. ૩-૨૬-૧૧.) આ રીતની હૃદયની ગતિને અનુસરતી શરીરની સ્થિતિ—રોમોદ્રમ, અશ્રુ, વગેરે—નું પણ સવિસ્તર વર્ણન ભાગવતમાં છે.

ભક્તિના ભાગવતમાં નવ પ્રકાર કહ્યા છે. “ વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન ” (ભા. ૭-૫-૨૪). ભક્તિના આ દરેક પ્રકારનું દાખલાઓ સહિત વર્ણન કરેલું મળે છે. પણ આ નવધા ભક્તિથી પર—પ્રેમલક્ષણ, ભાવમય—ભક્તિને ગણી છે. એ પ્રેમભક્તિમાં કોઈ પણ જાતના સાધનની જરૂર પડતી નથી. એ માટેજ કહ્યું છે કે “ માત્ર ભાવથીજ ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને બીજા મૂઠ બુદ્ધિવાળા નાગો સિદ્ધ થઈને મને સાક્ષાત્પ્રાપ્ત થયા છે ”. (ભા. ૧૧-૧૨-૮.)

ભક્તોની પ્રવૃત્તિ તથા એની સ્થિતિનું ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—“ તે (અમ્બરીષ રાજા) પોતાના મનને, કૃષ્ણના પદ-રવિન્દ્રમાં, વાણીને વૈકુણ્ઠ (પ્રભુ) ના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં, હાથને હરિનું મંદિર વાળવામાં, કાનને અન્યુતની કથા સાંભળવામાં, આંખને મુકુન્દની મૂર્તિને જોવામાં, અંગોને ભગવાનના દાસનો સ્પર્શ કરવામાં, નાકને તેના ચરણકમળ ઉપરની તુલસીની સુગન્ધ લેવામાં, પગને હરિના ક્ષેત્ર તરફ જવામાં, માથાને હૃષીકેશના પગને નમવામાં, કામના-ઓને એના દાસ્યમાં, જીભને એને અર્પણ કરેલામાં, અને રોડેડને પ્રભુના ભક્તોમાં જોડતા; અર્થાત્ સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સંબન્ધીમાં પોતાનાં મન ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાખતા.” (ભા. ૯-૪-૧૮થી ૨૧). આવા ભક્તોને પ્રભુ સિવાય બીજા કશાનું—પોતાના દેહનું પણ ભાન હોતું નથી. કહ્યું છે કે “ તેમાંજ (પરમાત્મામાંજ) મન હોવાથી કૃષ્ણરૂપ ગ્રહથી પકડાયેલો માણસ, જગત આવું છે, એમ જાણતો નથી. ” “ એસતાં, કરતાં, ખાતાં, સૂતાં, પીતાં, બોલતાં, સર્વ ક્રિયા કરતાં ગોવિન્દથી આલિંગા-

ચેલો એ ભક્ત, એ ક્રિયાઓમાં અનુસન્ધાન કરતો નથી. ” (મા. ૭-૪-૩૧ થી ૩૮) “ એ વૈકુણ્ઠની ચિન્તાથી કેાઇ વખત રૂવે છે, કેાઇ વખત હસે છે, અને કેાઇ વખત આનંદમાં આવીને ગાયછે, ” (મા. ૧૧-૩-૩૨.)

ભાગવતમાં ભક્તોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ ભેદ પાડયાછે. “સર્વભૂતોમાં જે આત્માનો ભગવદ્ભાવ જુએ તે ભાગવતોત્તમ,” “ ઇશ્વરમાં, એના ભક્તોમાં, મૂર્ખોમાં, અને દ્વેષીઓમાં, જે અનુક્રમે પ્રેમ, મૈત્રી, કૃપા અને ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખે તે મધ્યમ ” અને “ જે હરિની મૂર્તિની જ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરવા ઇચ્છે તથા ભક્તો કે બીજામાં પ્રભુને ન જુએ તે પ્રાકૃત ભક્ત ” (મા. ૧૧-૨-૪૫ થી ૪૭). ભાગવતનો આ ભાગવતોત્તમ તે ગીતાનો જ્ઞાની ભક્ત. બાકીના બે ભક્તો નવા છે.

આ પ્રાકૃત ભક્ત માટે મૂર્તિ પૂજાનો નીચે પ્રમાણે વિધિ ભાગવતમાં લખ્યો છે: “ જે હૃદયની ગ્રન્થિ કાઢી નાખવા ઇચ્છતા હોય, તેણે વેદોક્ત અને તન્ત્રોક્ત વિધિથી કેશવની પૂજા કરવી, આચાર્યનો જેણે અનુચ્છ મેળવ્યોછે અને તેની પાસેથી (પૂજાનો) માર્ગ જેણે જાણ્યોછે, એવા ભક્તે પોતાની ઇષ્ટમૂર્તિદ્વારા ભગવાનની પૂજા કરવી. અર્ચા (પ્રતિમા) માં અને હૃદયમાં પણ, જે મળે તે ઉપચારોવડે, દ્રવ્ય, પૃથ્વી, અને આત્માનાં ચિહ્નો સંપાદન કરીને, પાદ વગેરેને કલ્પીને તથા પાસે રાખીને, એકાગ્ર થઈને, હૃદય વગેરેમાં ન્યાસ કરીને, મૂળ મન્ત્રથી પૂજા કરવી. અંગ ઉપાંગ તથા પાર્ષદો સહિત તે તે મૂર્તિને પોતપોતાના મન્ત્રથી પૂજીને પાદ, અર્ધ્ય, આચમનીય, સ્નાન, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ગન્ધ, પુષ્પ, અક્ષત, માળા, ધૂપ, દીપ, અને નૈવેદ્ય અર્પીને, વિધિ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને હરિને પ્રણામ કરવા. આત્માનું તે (ભગવાન) રૂપે ધ્યાન કરતાં, હરિની મૂર્તિની પૂજા કરવી, પછી નિર્માલ્યને પોતાને માથે ચડાવી લઈ પૂજેલી મૂર્તિને પોતાના સ્થાનકમાં પધરાવવી. આ રીતે જે, અગ્નિ, સૂર્ય, પાણી, અતિથી, અને હૃદયમાં આત્મા-ઇશ્વર-ને પૂજેછે તે થોડા કાળમાં મુક્ત થઈ જાયછે. ” (મા. ૧૧-૩-૪૭ થી ૫૧).

વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારના ઐતિહાસિક પુરાવાઓ.

સમય: ઇ. સ. ૪ થી ૧૧મું શતક.

ઇ. સ. ના આરંભ જુદાંજુદાં ચાર શતકોમાં, શરૂઆતમાં સાત્ત્વતોમાં

અને પછી બીજા લોકોમાં પણ ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર થયો હતો એમ આપણે તે કાળના પ્રાચીન લેખોની મદદથી જોઈએ. એ વખતના ભાગવત ધર્મનું વર્ણન કરનારા મુખ્ય બે ગ્રંથો છે. ભગવદ્ગીતા અને મહાભારતનું નારાયણીપર્વ. એ પણ જોઈ ગયા. નારાયણીય પર્વ પછી અને ૧૧ માં શતકમાં આચાર્યોનો ઉદય થયો, તે ખેલાંનું ભાગવત ધર્મ સંબંધી જે સંસ્કૃત સાહિત્ય હાલ મળે છે, તેમાં ઉપરોક્ત પાગ્-ચરાત્ર સંહિતાઓ અને પુરાણો મુખ્ય છે. પુરાણોમાં ભાગવત ધર્મ સાથે સૌથી નિકટ સંબંધવાળું ભાગવત પુરાણ હોય એમ મને લાગે છે. માટે આ વૈષ્ણવ ધર્મનું ખાસ સાહિત્ય હવે જોવાનું બાકી રહ્યું નથી, પણ પુરાણોક્ત વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો કાળક્રમમાં ટુંકામાં જોઈ જઈએ. જૂના લેખો, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ, જૂનાં વૈષ્ણવ મંદિરો અને પુરાણોત્તર સાહિત્યમાંથી સૂચનો વગેરે એ વખતના વૈષ્ણવ ધર્મ વિષે જે દાખલાઓ મળ્યા છે તે અહિં એકઠા કર્યા છે. એ ઉપરથી એ વખતના વૈષ્ણવધર્મનું સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ સમજશે એમ આશા છે.

૪. સ. ખેલાંના ચાર શતકોમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર જે જોરથી ચાલતા હતા, તે જોર ૪. સ. ના આરંભ પછી મોળું પડ્યું જણાય છે. ૪. સ. પૂર્વે ખેલા શતકના નાનાઘાટના લેખ પછીથી ૪૦૦ વર્ષ સુધી વાસુદેવ પૂજનો ઉપલક્ષક કેમ લેખ મળ્યો નથી. કાલિદાસથી જૂના ભાસ કવિનાં પુરુષોત્તમ કૃષ્ણનાં ચરિત્ર વિષયક અનેક નાટકો હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એ નાટકમાં ચતુર્ભુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, ચાર આયુધ ધારી કૃષ્ણનું પરમપુરુષ નારાયણના અવતારરૂપે વર્ણન કર્યું છે. આ કવિનો સમય ચોક્કસ નથી, પણ ૪. સ. ના બીજા ત્રીજા શતકથી એ અર્વાચીન નથી, એમ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. આ કવિ ભાગવતધર્મી હતા એ તો ચોક્કસ (જુઓ 'સાચું સ્વપ્ન' નો ઉપોદ્ઘાત.); વળી ૪. સ. ના શરૂઆતના સૈકાઓમાં જ જોરમાં આવેલા જૈન મહાયાન પંથ ઉપર ભાગવત ધર્મની ઘણી અસર દેખાય છે; તથા કુશન સમયની એટલે ૪. સ.

બીજા કે ત્રીજા શતકની એક વિષ્ણુમૂર્તિ મથુરાના 'મ્યુઝીયમ'માં છે.^૧ એ સર્વ ઉપરથી ઇ. સ. ના પહેલા બીજા અને ત્રીજા સૈકામાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર હતો એમ ભાસેછે. પણ બૌદ્ધ ધર્મના જોરથી તથા એ વખતનો કોઈ રાજવંશ ભાગવતધર્માનુયાયી ન હોવાથી ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર સંકુચિત થયો હશે.

ઇ. સ. ચોથા શતકની છેલ્લી પચીસીમાં ગુપ્તોના રાજ્યકાળમાં પાછી ભાગવત ધર્મની નિશાનીઓ દેખાય છે. ગુપ્ત રાજાઓ—ચન્દ્ર-ગુપ્ત બીજો, કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્ત પોત પોતાના સીકકાઓ ઉપર પોતાને પરમ ભાગવત કહેછે. તથા એ સમયના જુદા જુદા છ લેખોમાં^૨ પણ એ ત્રણે રાજાઓને પરમ ભાગવત કહ્યા છે. આ ગુપ્ત રાજાઓનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૮૦ સુધીનો છે. આ ઉપરાંત એ સમય ઉપર નીચેના પ્રાચીન લેખો સારો પ્રકાશ નાખે છે. દીલ્હીના કુતુબમિનાર નજીકના પ્રસિદ્ધ લોહ સ્તંભ ઉપર એક પ્રાચીન લેખ છે; જેમાં લખ્યું છે કે 'આ સ્તંભ વિષ્ણુના દ્વજસ્તંભ તરિકે ચન્દ્ર નામના મહારાજાએ ઉભો કર્યો હતો. જે રાજા ચક્રવર્તી પદ ભાગવતો હતો અને વિષ્ણુનો મહાન ભક્ત હતો.' આ લેખમાં કોઈ સાલ લખી નથી, પણ અક્ષરો જૂના ગુપ્ત સમયના છે. વળી મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદશાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે ઉપરોક્ત ચન્દ્ર તે ઇ. સ. ચોથા શતકમાં થઇ ગયેલા ચન્દ્રવર્મા હોવાનો સંભવ છે.^૩ પણ કહાય ગુપ્ત વંશનો ચન્દ્રગુપ્ત બીજો ઉદ્દિષ્ટ હોય તો પણ આ લેખ ઇ. સ. ચોથા શતકના અન્ત ભાગનો કે પાંચમાના આદિ ભાગનો હોવો જોઈએ.

ઉદયગિરિની ગુફામાં એક ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, જે વિષ્ણુનીજ હોવાનો સંભવ છે. આ મૂર્તિ નીચેના લેખમાં ગુપ્ત સં. ૮૨ ની સાલ છે. અર્થાત્ આ મૂર્તિ ઇ. સ. ૪૦૧ ની છે.^૪ વિ. સં. ૪૬૧ ઇ. સ. ૪૦૫

^૧ Archaeological Survey, Annual Report 1914-15 Part 1 p. 24.

^૨ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

^૩ Indian Antiquary 1913. p. 217, 19.

^૪ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

ના દશરૂપના સહસ્રશીર્ષા પુરૂષની સ્તુતિથી શરૂ થતા નરવર્માના શિલા-
લેખમાં નરવર્મા, વાસુદેવને પોતાનું શરણ્ય કહે છે.^૧

વિ. સં. ૪૮૧ (ઇ. સ. ૭૪) માં ત્રણ વૈશ્ય ભાઈઓએ વિષ્ણુનું
મંદિર બંધાવ્યાનો, વિષ્ણુની સ્તુતિથી શરૂ થતો, શિલાલેખ નગરી પાસે
મળી આવ્યો છે.^૨ આ ઉપરાંત ગુપ્ત સમય માટે નીચેના, વૈષ્ણવ
ધર્મપ્રચારના સૂચક લેખો મળ્યા છે. સંયુક્ત પ્રાન્તના ગાઝીપુર જિલ્લાના
ભીટારી ગામમાં શિલાસ્તંભ ઉપર સાલ વગરનો એક લેખ છે^૩, જેમાં
ભગવાન શાર્ફી (વિષ્ણુ) ની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો તથા તેની પૂજા માટે
સ્કન્દગુપ્તે એક ગામ આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. વિષ્ણુની મૂર્તિ શિલાસ્તંભ
ઉપર હતી જે હવે મળતી નથી. આ સ્કન્દગુપ્તે સુરાષ્ટ્રમાં પોતાના
સુબા તરિકે નીમેલા પર્ણદત્તના પુત્ર ચક્રપાલિતે ગુપ્ત સં. ૧૩૮-
(ઇ. સ. ૪૫૬) માં ગિરનાર પાસે કારણમાનુષ ચક્રધર (વિષ્ણુ) નું મંદિર
ચણાવ્યું હતું. આ માટેના લેખની શરૂઆત બલિની લક્ષ્મીને હરનાર
વિષ્ણુ (વામનાવતાર)ની સ્તુતિથી કરી છે^૩. આ લેખમાં ચક્રપાલીત પોતાને
‘ ગોવિંદ પાદાર્પિતજીવિત ’ કહે છે. મધ્યપ્રાન્તના સાગર જિલ્લામાં, બુદ્ધ-
ગુપ્તના રાજ્યકાળના ગુપ્ત સંવત ૧૬૫ (ઇ. સ. ૪૮૩) ના એક શિલા-
સ્તંભના લેખમાં, માતૃવિષ્ણુ અને એના ભાઈ ધન્યવિષ્ણુએ દેવ જના-
ર્દનના માનમાં ધ્વજસ્તંભ ચણાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે^૩. “ જગત્નાં સ્થિતિ
ઉત્પત્તિ અને લયના હેતુરૂપ ચતુર્ભુજ ગરુડકેતુ જય પામે છે ” એ
શબ્દોથી લેખની શરૂઆત કરી છે. આ લેખમાં માતૃવિષ્ણુને “ અત્યન્ત
ભગવદ્ભક્ત ” કહ્યો છે.

ગંગધરના શિલાલેખમાં^૩ “ વિશ્વવર્મા રાજાના સચિવ ગણધર શ્રીમાન
મયૂરાક્ષકે ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલા વૈભવવડે ચક્રગદાધર (વિષ્ણુ) ઉપર
પરમભક્તિ દર્શાવતાં ભગવાન વિષ્ણુનું કૈલાસના ઉચ્ચ શિખર જેવું

1 Epigraphia Indica Vol. XII. P. 321.

2 Progress Report of the Archaeological Survey of India,
Western Circle 1916 P. 56.

3 જુઓ Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

સ્થાનક (મન્દિર) ” કરાવ્યાનો લેખ છે. આ લેખમાં ૪૮૦ ની સાલ લખી છે એ જ માલવગણનો (વિક્રમનો) સંવત હોય તો આ લેખ ઇ. સ. ૪૩૪ નો ગણાય. ઇ. સ. ૪૪૭ ના દશરૂપ (મન્દેસર) ના લેખમાં^૧ આ વિશ્વવર્માના પુત્ર રાજા બન્ધુવર્માનું નામ છે; એ ઉપરથી ઉપરનું અનુમાન યથાર્થ લાગે છે. તોરમાણના ખેલા વર્ષના ઇરાન (Iran) ના એક શિલાલેખમાં^૨ “ મહારાજા માતૃવિષ્ણુના ભાઈ ધન્યવિષ્ણુએ જગત્પરાયણ વરાહ મૂર્તિ ભગવાન નારાયણનો શિલાપ્રાસાદ ” પોતાના દેશમાં કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. “ ત્રૈલોક્યરૂપી મોટા ઘરના સ્તંભરૂપ વરાહ જય પામે છે. ” એ રીતે વરાહસ્તુતિથી આ લેખનો આરંભ કર્યો છે. આ ધન્યવિષ્ણુ તે ઇ. સ. ૪૮૩ માં વિષ્ણુનો ધ્વજસ્તંભ ઉભો કરનાર માતૃવિષ્ણુના ભાઈજ છે; તથા તોરમાણે ઇ. સ. ૫૦૦ ખેલાં આ દેશમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું; માટે આ લેખ ઇ. સ. પાંચમા શતકના છેલ્લા વર્ષોનો હોવો જોઈએ.

વળી ભીટા (વીચ્છીયામ) માં મળી આવેલી એક સીલમાં વિષ્ણુ ચિહ્ન ચક્ર નીચે “ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ” એવા ગુપ્ત સમયના અક્ષરો છે; એ ઉપરથી ભીટામાં ગુપ્ત સમયમાં વૈષ્ણવ મન્દિર હશે એમ જણાય છે. એ વખતનાં ‘વિષ્ણુ રક્ષિત’ જેવાં નામો પણ વૈષ્ણવ ધર્મના ખડોળા પ્રચારનાં સૂચક છે.^૩

કવિવર કાલિદાસ મેઘદૂત (શ્લો. ૧૫) માં મેઘધનુષ્યથી શોભાયમાન મેઘને ગોપવેષ ધારી વિષ્ણુ સાથે સરખાવે છે. આ ગોપવેષ વિષ્ણુ ત કૃષ્ણજ. કાલિદાસનો સમય ચોક્કસ નથી; પણ ઇ. સ. પાંચમા શતકથી આ મહાકવિ અર્વાચીન નથી.

જોધપુર નજીકના મેન્દોર પાસે ખોદી કાઢેલા એક સ્તંભ ઉપરની મૂર્તિઓમાં શકટભંગ, ગોવર્ધનધારણ વગેરે કૃષ્ણની પુરાણોક્ત બાલક્રીડાનાં ચિત્રો છે.^૩ આ સ્તંભને ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર ઇ. સ.

1. જુઓ. Corpus Inscriptorum Indicarum. Vol. III.

2 Archaeological Survey of India Annual Report 1911-12 p. 50-52.

3 Archaeological Survey of India Annual Report 1905-06 P. 135.

પાંચમા શતકનો ગણે છે. આ રીતે ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મના ખડોળા પ્રચારનાં પુષ્કળ ચિહ્નો મળી આવે છે.

છઠ્ઠું શતક-શક ૫૦૦ (ઇ. સ. ૫૭૮) ના દક્ષિણના જૂના ચાલુક્ય વંશના મંગલેશ રાજાએ વાતાપિ-બદામી-માં એક ગુફા ખોદાવી, તેમાં વિષ્ણુનું મંદિર ચણાવી તેમાં વિષ્ણુની પ્રતિમા બેસાડી અને નારાયણબલિ માટે એક ગામની ઉપજ જુદી રાખી. એવો લેખ એ ગુફામાં મળે છે^૧, આ ગુફાના મંદિરમાં શેષ ઉપર બેઠેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. જેના પગ લક્ષ્મી દાબે છે; વળી વામન વરાહ તથા નૃસિંહ અવતારની મૂર્તિઓ અને એક હરિહરની મૂર્તિ છે; જેમાં હરિ અને હર બેયનાં ચિહ્નો એકજ મૂર્તિ ઉપર છે.^૨

ગુપ્ત સં. ૨૦૬ (ઇ. સ. ૫૨૭) ના ખોદના, મહારાજ સંક્ષોભના, તામ્રપત્રમાં ઐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય એ શબ્દોથી શરૂઆત કરી છે.^૩ એ ઉપરથી આ ભાગવત ધર્મનો પ્રસિદ્ધ મન્ત્ર લગભગ ચૌદસો વર્ષ જૂનો જણાય છે.

જુદા જુદા દેવોની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા માટે યોગ્ય બ્રાહ્મણોની વાત કરતાં વરાહમિહિર કહે છે કે વિષ્ણુની પ્રતિષ્ઠાનું કામ ભાગવતોને સોંપવું (બૃહત્સંહિતા ૬૦-૧૯). વરાહમિહિર શક ૫૦૬ (ઇ. સ. ૫૮૭) માં વિદેહ થયા છે. માટે ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા શતકમાં વિષ્ણુના ખાસ પૂજારીઓ તરિકે ભાગવતો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા એમ જણાય છે.

સાતમું આઠમું શતક: સાતમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થઈ ગયેલા બાણ કવિએ હર્ષ ચરિતમાં લખ્યું છે કે વિંધ્યાચળમાં વસતા દિવાકર મિત્ર નામના ઋષિ જે ખડેલાં બ્રાહ્મણ હતા અને પાછળથી બૌદ્ધ થઈ ગયા હતા; તે મુનિ પાસે અનેક માર્ગોના અનુયાયીઓ વસતા હતા. જેમાં ભાગવતના અનુયાયીઓ પણ હતા.

મહાબલીપુરમાં શેષ ઉપર સૂતેલી એક વિષ્ણુની મૂર્તિ છે; તથા એક ઉભી-મૂર્તિ છે જે સાતમા અથવા આઠમા શતકની હશે એમ ગોપીનાથરાવ ધારે છે.^૪

1 Indian Antiquary Vol. III p. 305. Vol. VI p. 363.

2 The Cave Temples of India.

3 Corpus Inscriptorum Indicarum Vol. III.

4 Elements of Hindu Iconography Vol. I. Part I p. 97.

સંયુક્ત પ્રાન્તના ઝાંસી જિલ્લાના દેવધર ગામમાં જૂના મંદિરના એક ખંડીયેરમાં શેષ ઉપર સૂતેલી વિષ્ણુની એક રમ્ય મૂર્તિ છે. જેની નાભિ-માંથી નીકળેલા કમળમાં બ્રહ્મા બેઠા છે તથા આસપાસ ઇન્દ્ર વગેરે દેવો છે. વી. એ. સ્મીથ આ મૂર્તિને ઇ. સ. ૬ઠ્ઠા શતકના ખેલેલા ભાગની માને છે. ગોપીનાથરાવ સાતમા અથવા આઠમા શતકની ધારે છે.^૧ કાઝચીના કૈલાસ-નાથ સ્વામીના મંદિરમાં વિષ્ણુની એક મૂર્તિ છે; આ મંદિર નરસિંહવર્મા બીજાએ ઇ. સ. ના સાતમા શતકના પાછલા ભાગમાં ચણાવ્યું હતું.^૨ એલા-પુર (એલુરા)ની ગુફામાં દશાવતારના મંદિરમાં શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. જેના પગ લક્ષ્મી ચાંપે છે અને જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમળ ઉપર બ્રહ્મા બેઠા છે. વળી નૃસિંહ; વામન અને વરાહ અવતારની તથા ગોવર્ધ-નધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ પણ છે; આ મંદિર આઠમા શતકના મધ્ય ભાગમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના દન્તિદુર્ગ રાજાએ ચણાવ્યું છે; વળી આઠમા શતકના પાછલા ભાગમાં દન્તિદુર્ગના ઠાકા કૃષ્ણ ખેલેલાના રાજ્યકાળમાં ખોદાવેલા, કૈલાસ મંદિરમાં એવીજ બીજી વામન વગેરે અવતારોની મૂર્તિઓ છે; આમાં કૃષ્ણની કાલીયદમનની મૂર્તિ પણ છે.^૩ અલ્હાબાદની દક્ષિણ પશ્ચિમે ૩૨ માઇલ ઉપર પલોસામાં એક ગુફામાં નીચે પ્રમાણે લેખ છે:- “શ્રીકૃષ્ણ અને દ્વધવાળી-ગોપીઓ-ની મૂર્તિઓ બનાવનાર” આ લેખ ઉપર એક માણસની પ્રતિમા છે. આ લેખમાં કંઈ સાલ નથી. પણ ખુલ્લુર સાહેબ આ લેખને ઇ. સ. ના સાતમા કે આઠમા શતકનો ધારે છે.^૪ રાયપુર જિલ્લામાં સીરપુર આગળના જૂના મંદિરના સિંહદ્વારને મથાળે શેષ ઉપર સૂતેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે; જેની નાભિમાંથી નીકળેલા કમળ ઉપર બ્રહ્મા બેઠા છે. મંદિરના દ્વારના ખડારની બાજુએ નીચે વિષ્ણુના કેટલાક અવ-તારોની મૂર્તિઓ છે. જેમાંરામની અને બુદ્ધની પણ છે. બુદ્ધની હમેશ પ્રમાણે ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં છે. આ મંદિર ઘણુંઠરી આઠમા કે નવમા શતકનું છે.^૫

1 Elements of Hindu Iconography Vol. I, Part I. p. 110.

2 Ibid p. 106.

3 The Cave Temples of India.

4 Epigraphia Indica. Vol. II, P. 482.

5 Progress Report of the Archaeological Survey. Western Circle 1903-4 p. 21.

આ મન્દિરમાંથીજ મળેલા મહાશિવગુપ્ત રાજાના એક શિલાલેખમાં એ રાજાની માએ હરિનું મન્દિર બાંધ્યાનો અને એ મન્દિર માટે પાંચ ગામ ૧૫ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. જે ૧૫માંના બે, વામન અને શ્રીધરને ભાગવત કહ્યા છે. લેખનો આરંભ પુરુષોત્તમને નમસ્કાર કરીને તથા નૃસિંહની સ્તુતિથી કર્યો છે; લેખમાં સાલ નથી; અક્ષરો ઉપરથી આઠમા અથવા નવમા શતકનો આ લેખ હોવાનું અનુમાન થાય છે.^૧

નવમું દશમું શતક-જેધપુરની ઉત્તરે ૩૨ માઇલ ઉપર સ્થાનિક જાગીરદારના ઘર પાસે એક જૂનું મન્દિર છે; એના સભામણ્ડપના બે સ્તંભ ઉપર ગરુડ ઉપર બેઠેલી બે ચતુર્ભુજ મૂર્તિઓ છે. પણ એકના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ છે અને બીજાના બે હાથમાં હળ અને ગદા છે; બીજાના માથા ઉપર પંચમુખ સર્પનું છત્ર છે. આ દેખીતી રીતે વાસુદેવ અને સંકર્ષણની મૂર્તિઓ છે. આ મન્દિર નવમા શતકથી અર્વાચીન નથી.^૨ કનોજના રાજા મહેન્દ્ર પાલ વિ. સં. ૯૬૪ (ઈ. સ. ૯૦૮) ના વખતમાં વિજયનાં ત્રણ મન્દિરો બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ લાહોરના મુઝીયમમાં પડેલા એક શિલાલેખમાં છે. (પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૨. પા. ૧૦૨.). ઉદેપુર પાસેના સારણેશ્વર મહાદેવના મન્દિર (વિ. સં. ૧૦૧૦ ઇ. સ. ૯૫૪) ના લેખમાં મુરારિનું મન્દિર બાંધ્યાનો તથા તેમાં હરિની મૂર્તિ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો પા. ૧૫.). વિ. સં. ૧૦૧૧ (ઈ. સ. ૯૫૫) ના ખજુરાહોના લેખમાં બુદ્ધેલખંડના ચંદેલ રાજા હર્ષદેવના પુત્ર યશોવર્માએ એક વૈકુંઠનું મન્દિર બાંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ મન્દિરમાં પધરાવેલી મૂર્તિ વિષે એ લેખ કહે છે કે એ મૂર્તિ ભોટ (ત્રીએટ) ના રાજાએ મૂળ કૈલાસમાંથી મેળવી હતી, જેની પાસેથી કીર રાજાને, ત્યાંથી સાહુ રાજાને અને તેની પાસેથી હેરમ્મપાલને મળી હતી, જ્યાંથી કનોજના રાજા દેવપાલ પાસે આવી; છેવટ દેવપાલ પાસેથી ઉપરોક્ત યશોવર્મા પાસે આવી; જેણે એનું મન્દિર બાંધાવી તેમાં એ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી.^૩ વિ. સં. ૧૦૩૬ (ઈ. સ.

1 Epigraphia Indica Vol XI. p. 184.

2 Progress Report of the Archaeological Survey--Western Circle 1903-4 p. 44.

3 Epigraphia Indica Vol. I p.-122.

૬૮૦) ના અમોઘવર્ષદેવ અથવા વાકપતિરાજના શાસનપત્રમાં, શરૂઆતમાં સ્તુતિનો જે શ્લોક છે તેમાં લખ્યું છે કે “ જે લક્ષ્મીના વદનચન્દ્રથી સુખી ન થયું, જે પોતાની નાભિના પદ્મથી શાન્તિ ન પામ્યું જે શેષની હજારો કૃષ્ણમાંથી નીકળતા મધુર શ્વાસથી આશ્વાસન ન પામ્યું, મુરારિનું તે “ રાધા વિરહાતુર શરીર તમારું રક્ષણ કરો ”^૧ આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના દશમા શતકમાં રાધાનું નામ તથા કૃષ્ણ અને રાધાના પ્રેમની વાતો પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. જો કે નવમા શતકના ગણાતા ધ્વન્યાલોકમાં ઉતારેલા એક શ્લોકમાં, આઠમા શતકના મનાતા ગૌડવટ્ટો કાવ્યમાં અને તેથી પણ જૂની મનાતી ગાથા સપ્તશતીમાં અનેક સ્થળે રાધા કૃષ્ણના પ્રેમનું વર્ણન છે; એ આ પ્રસંગે યાદ રાખવાનું છે.

ભુવનેશ્વરમાં અનન્ત વાસુદેવ (એટલે બલરામ અને કૃષ્ણ) નું એક મંદિર છે. એ દશમા શતકના અન્તમાં ચણાયું હોય એમ એ મંદિરના એક લેખ ઉપરથી મનોમોહન ગંગુલી અનુમાન કરે છે.^૨

અમિતગતિ નામના એક દિગમ્બર જૈન લેખકે ધર્મપરીક્ષા નામનો ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૦૧૪ માં લખ્યો છે. એ ગ્રંથકાર ૬૩ મહાન પુરૂષોમાં ૬ રામ અને ૬ કેશવને પણ ગણે છે; અને વિષ્ણુના મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે પ્રસિદ્ધ દશ અવતારોને ગણાવે છે; જેમાં બુદ્ધનું નામ પણ છે. એ લખે છે કે વાસુદેવને એના બ્રાહ્મણ ભક્તો અવિકારી, અવિભાજ્ય, અવિનાશી પરમ તત્ત્વ માને છે.

ટુંકામાં ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી તે ૧૨ મા શતક સુધીમાં આ દેશમાં ચાલતા વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ માટેનાં સમકાલિન ઐતિહાસિક પ્રમાણો. જોતાં એ ૭૦૦ વર્ષોમાં પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મ આખા હિન્દુસ્થાનમાં કેવા જોરથી પ્રસરી ગયો હતો; એ, એ વખતના અનેક લેખો, મૂર્તિઓ મંદિરો, અને સાહિત્ય ઉપરથી અતિસ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧૦ મા ૧૧ મા શતકમાં, અને તે પછી, સ્થપાયેલી મૂર્તિઓ અને ચણાયેલાં મંદિરો-માંનાં ઘણાં અત્યારે વિદ્યમાન છે. વળી ૧૧ મા શતકથી સંપ્રદાયો

1 Indian Antiquary Vol. 14 p. 160.

2 Orisea & it's Remains P. 391.

નીકળવા માંડયા; એટલે જુદા જુદા સંપ્રદાયોને અનુસરીને મૂર્તિઓ અને મંદિરો થયાં છે અને હજી થાય છે; માટે ૧૧ મા શતકથી આગળ વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનું સ્વરૂપ જોવા માટે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું જ હુંકું અવલોકન કરવાની જરૂર છે.

વિષ્ણુના અવતારો.

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે “મારા અને તારા બહુ જન્મો વીતી ગયા છે, એને હું જાણું છું.” “વળી પૂર્વે મેં આ યોગનો ઉપદેશ વિવસ્વાનને કર્યો હતો.” આ વાક્યોમાં વાસુદેવ પોતાના પૂર્વજન્મોનું સૂચન કરે છે. પણ સાથે અર્જુનના પણ પૂર્વજન્મોનું સૂચન હોવાથી એમાં અવતારોનું સૂચન નથી. પરંતુ “જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અને અધર્મનો અભ્યુદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું આત્માને સૃષ્ટું છું” એ વાક્યમાં પોતાના જન્મની સ્વાધીનતા બતાવીને અવતારોનું ઝાંખું સૂચન કર્યું છે. અને ગીતાના સમય પછી થોડા કાળમાં જ અવતારની માન્યતા પ્રસરી જણાય છે. વાસુદેવ પરમાત્મા છે એ માન્યતા રૂઢ થયા પછી, ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે વાસુદેવના પૂર્વજન્મો હોય તો એ પરમાત્માના અવતારો જ હોવા જોઈએ એ વિચાર પ્રગટ થયો અને વાસુદેવ ખેલાંના મહાપુરૂષો કે વૈદિક કથાનાં પાત્રો વાસુદેવના પૂર્વાવતારો અથવા નારાયણ કે વિષ્ણુના અવતારો મનાવા લાગ્યાં. વેદની સંહિતાઓમાં અને શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમાં મત્સ્ય, વરાહ, વામન વગેરે અવતારોનાં બીજ હતાં, એમાંથી અવતારોનો વિસ્તાર સુલભ થઈ ગયો. જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ વિષ્ણુના અવતારો જુદી જુદી રીતે ગણાવ્યા છે. નારાયણીયપર્વમાં (શાં. ૩૪૦) એક સ્થળે માત્ર વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ અને કંસને મારનાર-કૃષ્ણ-એમ છ અવતારો ગણ્યા છે. અને પછી તરત જ હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, દાશરથિરામ, કૃષ્ણ અને કલ્ક, (શાં. ૩૪૦, ૧૦૧ થી ૧૦૪) એમ દશ અવતારો ગણ્યા છે. હરિવંશમાં ઉપર કહેલા છ છે. ભીષ્મસ્તવમાં ઉપર કહેલા દશ અવતાર છે પણ હંસ નથી; અને કૃષ્ણ તથા કલ્ક વચ્ચે બુદ્ધનું નામ છે. વાયુ પુરાણમાં બે સ્થળે અવતારોનું વર્ણન છે, ૧-૬૭-૭૨ માં અને ૨-૬૮-૬૩ માં. ખેલા કટકામાં

૧૨ અવતારોનું વર્ણન છે; જેમાંથી કેટલાંક નામ શિવ અને ઇન્દ્રનાં લાગે છે. અને બીજા કટકામાં ઉપરોક્ત છ તથા દત્તાત્રેય, નામ વગરનો પાંચમો અવતાર, વેદ વ્યાસ અને કલ્ક, એ રીતે દશ અવતાર ગણ્યા છે. વરાહ પુરાણમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્ક એ રીતે ૧૦ નામ છે. અગ્નિ પુરાણમાં ઉપરોક્ત છ નામ છે. ભાગવતમાં ખેલ્લા સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં ૨૨ અવતારો કહ્યા છે, બીજા સ્કંધના ૭ મા અધ્યાયમાં ૨૩ અવતારો કહ્યા છે. અને ૧૧ મા સ્કંધના ૪ થા અધ્યાયમાં ૨૧ અવતારોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે. “આદિદેવ નારાયણે ખેલ્લાં બ્રહ્માંડરૂપ દેહ રચીને તેમાં પોતાના અંશથી પેસીને પુરૂષ નામ મેળવ્યું, પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રૂદ્રરૂપત્રિમૂર્તિ થયા, પછી ધર્મને ત્યાં નર અને નારાયણ ઋષિરૂપ થયા. પછી હંસ થઈને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. પછી દત્તાત્રેય, સનકાદિક અને અમારા (નવયોગેશ્વરોના) પિતા ઋષભદેવરૂપે વિષ્ણુજ અવતર્યા હતા.” આગળ ચાલતાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, બલભદ્ર શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્ક એટલા અવતારોને પોતપોતાનાં મુખ્ય કર્મો સાથે ગણાવ્યા છે. આ ઉતારા ઉપરથી દેખાય છે કે બાદ્દેના બુદ્ધને અને જૈનોના ઋષભદેવ (આદિ તીર્થંકર) ને હિન્દુ ધર્મે ભાગવતના વખત સુધીમાં ઇશ્વરના અવતારો ગણીને પોતાના કરી લીધા હતા. પુરાણોમાં અને ખાસ કરીને ભાગવતમાં આમાંના ઘણા અવતારોની સવિસ્તર કથા કહેલી છે. પ્રભુના અવતારોનાં ગુણ કર્મનાં કીર્તન અને સ્મરણથી ભક્તિ-રસ ઉદ્દામ થાય એ ઉદ્દેશ દર્શાવ્યો છે. ગીતામાં જેમ ભગવાન કહે છે કે મારી વિભૂતિઓ અનન્ત છે; તેમ ભાગવતમાં અવતારો અનન્ત હોવાનું પણ કહ્યું છે. એટલે ખરી રીતે ગીતાની વિભૂતિઓ સાથે પુરાણોના અવતારોને ઠાંઠક સામ્ય લાગે છે. પાગ્ગચરાત્ર સંહિતાઓમાં અવતારને વિભવજ કહેલ છે. આ અનંત અવતારોમાંથી કવચિત્ ૨૪ ને મુખ્ય કહે છે અને એમાં પણ ૧૦ ને ખાસ પ્રમુખ અવતાર ગણે છે. મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્ક, એ દશ છેવટ નક્કી થયા જણાય છે. પણ તેમાંયે કૃષ્ણને પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ માનનારા વૈષ્ણવો આઠમા અવતાર તરિકે કૃષ્ણને નહિ પણ કૃષ્ણના

ભાઈ બલરામને ગણે છે અને કૃષ્ણને તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા કહે છે. એ કૃષ્ણનાજ, ઉપલા સર્વ અંશાવતારો છે એમજ માને છે. એટલે જે સ્થાન ઉપલા ઉતારામાં આદિદેવ નારાયણને આપ્યું છે તે કૃષ્ણને આપે છે, (જુઓ જયદેવ). અવતારની માન્યતા જે રીતે ઉભી થઈ છે એ જોતાં, તથા આદિ દેવ નારાયણ સાથે વાસુદેવની એકતા નારાયણીય પર્વમાંજ થઈ ગઈ હતી એ જોતાં, જયદેવ વગેરે વૈષ્ણવોની માન્યતા સ્વાભાવિક લાગે છે.

ઉપરોક્ત મુખ્ય ૨૪ અવતારોમાંથી દત્તાત્રેય અને રામ સિવાય બીજા કોઈની પૂજનો સારી રીતે ફેલાયેલો માર્ગ ચાલતો હોય એમ જણાતું નથી. અલબત્ત કોઈ કોઈ ભક્તો સ્વતન્ત્ર રીતે નૃસિંહ વગેરેની પૂજા કરતા હશે, પણ ઉપરના જે સિવાય કોઈ અવતારની પૂજનો સામાજિક ધર્મ હમણાં ચાલતો હોય એમ દેખાતું નથી. જે કે જૂના કાળમાં - ૬ થી ૧૦ માં શતકમાં - નૃસિંહ, વરાહ અને વામનની પૂજનો સારી રીતે પ્રચાર હતા એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પણ પાછળથી એ અવતારોની પૂજનો પ્રચાર ક્ષીણ થઈ ગયો જણાય છે.

દત્તાત્રેય આજ દિવસ સુધી દક્ષિણમાં પૂજાય છે, પણ કૃષ્ણ સિવાય, બીજા કોઈ પણ અવતાર કરતાં રામાવતારે વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. માટે એનો ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

રામ પૂજા.

રામ ઘણા જૂના કાળથી વિષ્ણુનો અવતાર મનાય છે. રામાયણમાં રામને વિષ્ણુનો અવતાર ઠરાવનારાં કેટલાંક વાક્યો છે, પણ એ પ્રક્ષિપ્ત હોવાની શંકા છે. નારાયણીયમાં તથા સર્વ પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતારોમાં રામનું નામ છે. પણ આ પૌરાણિક સાહિત્યનો સમય અચોક્કસ હોવાથી એ ઉપરથીજ રામ ક્યારે અવતાર મનાવા લાગ્યા એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. રઘુવંશમાં રામની કથાની શરૂઆતમાં, ક્ષીર સમુદ્રમાં શેષ ઉપર સૂતેલા નારાયણ દશરથને ત્યાં જન્મવાનું વચન આપે છે એવું વર્ણન છે; કવિવર કાલિદાસ પાંચમા શતકથી અર્વાચીન નથીજ. પુરાણોમાં પણ જૂનામાં જૂનું વાયુ પુરાણ છે. તે પણ ઇ. સ. ના પાંચમા

શતકથી અર્વાચીન નથી. એટલે ઇ. સ. ના ચોથા પાંચમા શતકમાં રામ વિષ્ણુનો અવતાર મનાતા હશે એમ લાગેછે. ભૂતકાળમાં એથી જિંડા ઉતરીએ તો પતંજલીના મહાભાષ્યમાં દેવ તરિકે, રામનો ઉલ્લેખ કેાઇ સ્થળે દેખાતો નથી. અને કાલિદાસથી જૂના ભાસ કવિના પ્રતિમા નાટકમાં રામચરિત એક રાજકુમારના જેવુંજ વર્ણવ્યુંછે. હવે રામમાં અવતારબુદ્ધિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઇ એ જોઇએ. વાલ્મીકિએ એક ગુણુ-શીલવાન મહાત્મા વીર પુરૂષ તરિકે રામનાં ચરિતને બહુ આકર્ષક રીતે ચિત્ત્યુંછે. વાસુદેવના પૂર્વાવતારોની કલ્પના રૂઢ થતાં, પુરાણોએ, એ સુંદર ચિત્રમાં અવતારની ભાવના ઉમેરી દીધી. એ રીતે ચોથા-પાંચમા શતકમાં રામ અવતાર મનાવા લાગ્યા. આ પછી અમુક કાળે રામપૂજા ચાલી હોય એ સંભવિત છે; પણ રામપૂજા ક્યારે શરૂ થઇ એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી. ઇ. સ. નવમા-દશમા શતક સુધીના જૂના લેખોમાં કેાઇ સ્થળે રામમંદિર કે રામધ્વજનો ઉલ્લેખ દેખાતો નથી, તેમ રામની કેાઇ ૮ મા શતકથી પ્રાચીનતર મૂર્તિ મળી નથી. મધ્વ અથવા આનંદતીર્થ બદરિકાશ્રમમાંથી રામની મૂર્તિ લઇ આવ્યાની, અને ઇ. સ. ૧૨૬૪ ની આસપાસમાં તેણેજ રામ અને સીતાની મૂળ મૂર્તિઓ જગન્નાથપુરીમાંથી લઇ આવવા નરહરીતીર્થને મોકલ્યાની વાત પ્રસિદ્ધ છે. ચૈત્ર મહિનાની રામ નવમીને દિવસે કરવાના વ્રતના નિયમે ૧૩ મા શતકના હેમાદ્રિના વ્રતખંડમાં છે. હેમાદ્રિ તથા વૃદ્ધહારીત અમુક અમુક વખતે બીજા અવતારોની પૂજા સાથે રામ પૂજા કરવાનો વિધિ બતાવે છે. આ સર્વ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૧૧ મા શતકની આસપાસમાં રામપૂજાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો હશે. ખરું જોઇએ તો સ્વતન્ત્ર રીતે સાક્ષાત ઇશ્વર તરિકે, રામ પૂજવા લાગ્યા તે ખેડલાં ઘણા વખત સુધી વિષ્ણુના અવતાર તરિકે રામ મનાયા—પૂજયા હશે. હેમાદ્રિએ અને વૃદ્ધહારીતે વાસુદેવની ૨૪ મૂર્તિઓ વર્ણવી છે. અને એ ૨૪ મૂર્તિઓને જુદાં જુદાં નામ આપીને નમઃ કેશવાય, નમો નારાયણાય એ રીતે, દરેક કર્મના આરંભમાં એ ૨૪ મૂર્તિઓને નમસ્કાર કરવાનો હાલમાં પણ પ્રચાર છે. આ ૨૪ નામોમાં કેશવ, નારાયણ, ગોવિંદ, વગેરે વાસુદેવનાં અનેક નામો છે. સંકર્ષણ વગેરે વ્યૂહનાં નામો પણ છે; નૃસિંહ અને વામન

જેવા અવતારોનાં નામો છે, પણ રામનું નામ નથી. વળી આપણે શ્રાદ્ધની સમાપ્તિ વખતે “ આ શ્રાદ્ધથી પિતારૂપ જનાર્દન તૃપ્ત થાવ ” એમ બોલીએ છીએ, પણ પિતારૂપ રામતૃપ્ત થાવ એમ કહેતા નથી. આ રીતે વૈદિક કે અવૈદિક સર્વ ઠમોમાં જેવી વાસુદેવપૂજની વ્યાપકતા છે, તેવી વ્યાપકતા રામપૂજની દેખાતી નથી. એ ઉપરથી પણ રામપૂજ વાસુદેવ પૂજની અપેક્ષાએ અર્વાચીન જણાય છે.

રામને સાક્ષાત્ પરમાત્મા ઠરાવનારો, અને અદ્વૈત વેદાન્ત મતનું પ્રતિપાદન કરનારો, એક અધ્યાત્મ રામાયણ નામનો ગ્રંથ છે. આમાં રામને અક્રિય, અવિકારી આત્મા, અને સીતાને મૂળ પ્રકૃતિ કહેલ છે. આ ગ્રંથના છેલ્લા ભાગમાં રામગીતા છે; જેમાં રામ લક્ષ્મણને ઉપદેશ આપે છે. ભગવદ્ગીતાનું અનુકરણ કરીને રામને ઉપદેશક તરિકે પ્રતિષ્ઠા અપાવવા માટે કોઈ રામપૂજકે આ ગ્રંથ લખ્યો જણાય છે. મહારાષ્ટ્રના સન્ત એકનાથ આ ગ્રંથને અનાર્ષ ગણે છે. બીજી એક રામગીતા મદ્રાસમાં છપાઈ છે. એમાં ગીતા પેઠે ૧૮ અધ્યાયો છે. ૧૦૮ ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખીને આ ગીતા કહી છે, એમ એમાં પોતામાંજ લખ્યું છે. ૧૦૮ માંનાં ઘણાં ઉપનિષદો તદ્દન આધુનિક છે. માટે આ ગીતા પણ આધુનિક હોવી જોઈએ.

આ સર્વ ઉપરથી, વાસુદેવ પેઠે ધર્મોપદેશક તરિકે પ્રતિષ્ઠા મળવાથી નહિ, પણ વાલ્મીકિએ લખેલા ઉત્તમ ચરિત્રથી પ્રતિષ્ઠા પામીને રામ, ખેડેલાં વાસુદેવનો પૂર્વાવતાર મનાવા લાગ્યા હોય, અને પછી કેટલેક ઠાળે રામની પૂજનો ખાસ માર્ગ ચાલ્યો હોય, એમ જણાય છે.

સંપ્રદાયો.

નમો ભગવતે વાસુદેવાય.

વૈદિક સાહિત્યમાં ભક્તિવૃત્તિનો ઉલ્લાસ જોયો; પછી ભગવાન વાસુદેવે, બુદ્ધ (ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠા શતક) ખેડેલાં, ભક્તિયોગનો મહાન ઉપદેશ કર્યો અને એ ઉપદેશની અસરથી વાસુદેવપૂજાયુક્ત ભક્તિ માર્ગનો પ્રચાર થયો, એ પણ જોયું; પછી નારાયણીય પર્વમાં, તથા નિરૂપ, મેગેસ્થેનીસ, પાણિનિ અને શિલાલેખોમાં, ભક્તિ માર્ગનો તથા

વાસુદેવ પૂજનો વિકાસ થતો જાયો. પછી સંહિતાઓમાં તથા પુરાણોમાં તથા ઇ. સ. ના બીજા ત્રીજાથી ૧૦ માં શતક સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને તે સમયનાં જ મંદિરો, મૂર્તિઓ લેખો વગેરેમાં મધ્યકાળના પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનું દર્શન કર્યું. આ પ્રમાણે પૂર્ણ બીલેલા, સમસ્ત દેશમાં પ્રસરી ગયેલા ભક્તિવૃક્ષમાંથી, ઇ. સ. ના ૧૧ માં શતકમાં સંપ્રદાય-રૂપ શાખાઓ પુટવાની શરૂઆત થઈ.

અહિં એક વાત યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે; કે સંપ્રદાયો નીકળવાથી, પૌરાણિક ભક્તિમાર્ગ સર્વથા દબાઈ ગયો નથી, પણ પુરાણોનો પ્રચાર, સંસ્કૃતભાષા અને લોકભાષાદ્વારા ચાલુ રહેવાથી લોકોમાં સંપ્રદાયબાહ્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર ચાલુ રહ્યો છે. છતાં સંપ્રદાયબાહ્ય લોકો ઉપર સંપ્રદાયોની આડકતરી અસર થયેલી હોવાથી હવે એનું જુદું અવલોકન કરવાની જરૂર નથી લાગતી.

વૈષ્ણવ ધર્મના મને ત્રણ યુગો સ્પષ્ટ દેખાય છે—લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઇ. સ. ના આરંભ સુધીનો ભારતીય અથવા પ્રાચીન યુગ, ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો પૌરાણિક અથવા મધ્ય યુગ, અને ઇ. સ. ના ૧૧ માં શતકથી શરૂ થતો અર્વાચીન અથવા સાંપ્રદાયિક યુગ. પ્રાચીન યુગમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉદ્ભવ થવાનાં જે કારણો હતાં તેને કાંઈક મળતાં જ બળે સાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ ધર્મની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત થયાં છે.

પ્રાચીન કાળમાં આ દેશના વાતાવરણમાં, કર્મકાંડની વિરૂદ્ધ ઉઠેલા ત્યાગના તથા ઇશ્વર ઉપરની અનાસ્થાના વિચારોની સામે ભગવાન વાસુદેવે ભક્તિયોગનો ઉપદેશ કર્યો. પછી કાળબળથી બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું ઘણું જોર જામ્યું. એની વિરૂદ્ધ આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમ પ્રમાણે ઇ. સ. ના ચોથા શતકથી મીમાંસાદર્શને કર્મકાંડનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. પણ શાખર સ્વામી અને કુમારિલ જેવા મીમાંસકો બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું ખંડન કરીને બેસી રહ્યા નહિ; એમણે તો કર્મમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ઔપનિષદ જ્ઞાનમાર્ગનું પણ ખંડન કર્યું. આ રીતે હિન્દુધર્મને કર્મજડ થતો જોઈને, જેઓ બચાવ કરવા હોડ્યા તેમાં ખેડેલા ગૌડપાદાચાર્ય હતા; અને બીજા એના પ્રશિષ્ય ભગવાન શંકરાચાર્ય. આ બે મહાપુરુષોએ

ક્રમ માર્ગનું ખંડન કરીને ઉપનિષદો ઉપર આધાર રાખતા સંન્યાસ પ્રધાન, જ્ઞાનમાર્ગનું મંડન કર્યું. મધ્ય યુગના ભક્તોને, સંન્યાસ પ્રધાન જ્ઞાનજ મોક્ષ સાધન છે; એ વાત રૂચી નહિ અને શંકરાચાર્યની વિરુદ્ધ વૈષ્ણવ આચાર્યો ઉઠ્યા. ઘણાખરા વૈષ્ણવ આચાર્યોએ ભક્તિ-માર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે, શંકરાચાર્યના 'માયાવાદ'નું ખંડન કરવાનો અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ રીતે ત્યાગવિરોધ વગેરે પ્રવર્તક બળો લગભગ સરખાં હોવા છતાં ભક્તિમાર્ગના પ્રાચીન ઉત્થાનમાં અને અર્વાચીન ઉત્થાનમાં એક મોટો તફાવત છે. પ્રાચીન કાળના ઉપદેશકે માત્ર પ્રતિભાથી—દિવ્ય દૃષ્ટિથી—નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. જ્યારે સાંપ્રદાયિક આચાર્યોએ આગમ પ્રમાણને આગળ કરીને મૂળ પ્રકાશનું પ્રતિક્ષણ કર્યું છે. બીજા શબ્દોમાં પ્રાચીન યુગ સ્વયંપ્રકાશ છે; અર્વાચીન યુગ પરપ્રકાશ છે. અને મધ્ય યુગનો પ્રાચીન અર્વાચીનને જોડનાર પૂલ જેવો છે. ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રના અર્થો પોતાના પક્ષને અનુકૂલ કરવામાં તથા ભક્તિનું વિવેચન કરવામાં, વૈષ્ણવ આચાર્યોને મધ્યયુગના સાહિત્યની ઘણી મદદ મળી છે.

અર્વાચીન યુગના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના સર્વ આચાર્યોમાં અમુક સામાન્ય ધોરણ દેખાય છે. જેમ કે ઘણાખરા આચાર્યોએ, પોતાની ખેડલાંના જ્ઞાનમાર્ગના આચાર્ય શંકરાચાર્યને અનુસરીને, ઉપનિષદો બ્રહ્મસૂત્ર તથા ગીતામાંથી એક, બે કે ત્રણેયનું વ્યાખ્યાન કરીને, તદ્દ્વારા અમુક તત્ત્વજ્ઞાન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ ક્યાં વગર એઓને છૂટકો ન હતો કારણ કે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન, ઉપનિષદો વગેરે આગમને અનુકૂળ હોય તોજ યથાર્થ ગણાય; એવી માન્યતા પર પ્રકાશ મધ્ય યુગમાંજ રૂઢ થઈ ગઈ હતી. જે સંપ્રદાયના આચાર્યો પ્રસ્થાનત્રય ઉપર ભાષ્યો નથી કરી શક્યા, તે સંપ્રદાયમાં પણ એના શિષ્યોનાં ભાષ્યો છે. આમાં ઘણીવાર શ્રુતિ કે સૂત્રના શબ્દોને, પોતાને અનુકૂળ કરવા માટે મૂળના અર્થની ખેંચતાણ કરવી પડી છે. બીજું સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ ભક્તિનું લક્ષણ તથા એનો આંતર બાહ્ય પ્રકાર, કેાઇક રીતે દર્શાવ્યો છે. ત્રીજું સર્વ આચાર્યોએ વાસુદેવનાં અમુક નામની અને અમુક રૂપની પૂજા કરવાનું કહ્યું છે. દરેક સંપ્ર

દાયામાં આ ત્રણે વાત હોયછે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વજ્ઞાનને, ભક્તિના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારોને તથા વાસુદેવનાં ભિન્ન ભિન્ન નામ રૂપને પસંદ કરેછે. કાળક્રમમાં એક એક સંપ્રદાયને લઈને સંપ્રદાયોની આ ત્રણે વાતો તે તે સંપ્રદાયનાં પ્રમાણ ભૂત ગ્રંથનાજ શબ્દોમાં આપણે ટુંકામાં જોઈશું.

દ્રાવિડ વૈષ્ણવધર્મ.

સંપ્રદાયોની શરૂઆત દક્ષિણ (તામીલ દેશ) માંથી થઈ છે. લગ-લગ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૯૯ સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં વાસુદેવ અને સંકર્ષણ પૂજ્ય મનાવા લાગ્યા હતા, એ આપણે નાનાઘાટના લેખથી જોઈએ. વાસુદેવ સંકર્ષણની પૂજા, એથી આગળ દક્ષિણમાં તામીલ દેશ સુધી તરત પ્રસરી હશે. પણ તામીલ દેશમાં, એનો પ્રવેશ ક્યારે થયો, એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. ભાગવત (૧૧-૫-૩૮ થી ૪૦) માં દ્રવિડ દેશ-જ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહેછે; ત્યાં પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવ ભક્તો, કળિયુગમાં થશે; એમ લખ્યું છે. મુખ્ય દ્રાવિડ ભક્તો, ૧૨ મનાયછે. જેઓ આલવાર કહેવાય છે, જેમાં ૧ સ્ત્રી, ૧ શૂદ્ર, ૧ ક્ષત્રિય ૧ બ્રાહ્મણ અને બાકીના બ્રાહ્મણો છે. આ આલવાર ભક્તોનાં સંસ્કૃત નામો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :—સરોયોગી, ભૂતયોગી, મહા-યોગી કે બ્રાન્તયોગી, ભક્તિસાર, શઠકોપ, મધુર કવિ, કુલશેખર, વિષ્ણુ-ચિત્ત, ગોડા, ભક્તાંધિરેણુ, યોગીવાહન અને પરકાલ. તામીલ દંતકથા પ્રમાણે તો આમાંના ૫૬૯૯ ભક્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૦૩માં અને છેલ્લા ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૦૬માં થઈ ગયાનું કહેવાયછે. આ સમય તો તદ્દન કલ્પિત લાગેછે. પણ આ ભક્તો આ પ્રમાણેજ કાલાનુક્રમમાં થયા હોય એ પણ કહેવાતું નથી. ઉલટું એથી વિરુદ્ધ પ્રમાણો છે. દાખલા તરિકે સાતમા ભક્ત કુલશેખર ત્રાવણકોરના રાજા હતા. એમણે મુકુન્દમાલા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. જેમાં (કાચેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા ૧૧-૨-૩૬ વગેરે) ભાગવતનો એક શ્લોક ઉતાર્યોછે. ધારવાડ જીલ્લાના નારે-ગળ પાસેના મન્દિરના એક શિલાલેખમાં^૧ લખ્યુંછે કે સીન્દવંશના

પરમાદીએ કુલશેખરાંકને હરાવ્યો, જયકેશીને નસાડ્યો, અને હોધ-
સેલાની રાજ્યસત્તા લઈ લીધી. બીજા એક લેખમાં^૧ આ પરમાદીને જગદે-
કમદલ બીજાનો સેવક કહ્યો છે. જગદેકમદલનો સમય ઇ. સ. ૧૧૩૮ થી
૧૧૫૦ ની વચ્ચે છે. કારણ કે જગદેકમદલના રાજ્યના સાતમા વર્ષમાં—
ઇ. સ. ૧૧૪૪માં પાનસોપારી વેચનારાઓના એક સંઘને દાન આપ્યાનો
લેખ મળે છે. આ વખતે પરમાદી જગદેકમદલનો મહામંડલેશ્વર હતો. આ
પરમાદીથી હારેલો કુલશેખરાંક એજ જ આલવાર કુલશેખર હોય તો તો.
એ બારમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો હોવો જોઈએ; છતાં છેલ્લા
આલવાર પરકાલનો સમય ઇ. સ. આઠમા શતકમાં હોવાનું કૃષ્ણ સ્વામી
આયંગર કહે છે. માટે આલવારોના પરંપરાપ્રાપ્ત કાલાનુક્રમમાં પણ શંકા
પડે છે. છતાં આલવારોની પ્રાચીન પરંપરા તથા એમને ઘણા કાળથી અપાતું
અસાધારણ માન જોતાં એમ લાગે છે કે એમાંના કેટલાક ભક્તો રામાનુજથી
ઐકાએ પડેલાં થયા હશે; અને ઇ. સ. ના પાંચમા શતકથી વૈષ્ણવ ધર્મના
જોરની નિશાનીઓ સર્વત્ર મળે છે તો એ વખતે એટલે પાંચમા ૬ઠ્ઠા શતકમાં
દ્રાવિડ દેશમાં પણ વૈષ્ણવ ધર્મ જોરમાં આવ્યો હોય એ સંભવિત છે.
ટુંકામાં ગોપીનાથરાવના કહેવા પ્રમાણે આલવારોનો મોટો ભાગ ઇ. સ.
૭૦૦ થી ૯૦૦ ની અંદર થયો હશે.^૨

આલવારોએ મોટે ભાગે તામીલ ભાષામાં પ્રબન્ધો લખ્યા છે. જે
ભક્તિરસ અને આર્દ્રવૃત્તિથી ભરપૂર છે. આ પ્રબન્ધો બહુ પવિત્ર
મનાય છે. એને દ્રાવિડ વેદ અથવા વૈષ્ણવ વેદ કહે છે. તથા ત્યાંના
વૈષ્ણવ ભક્તો એ દ્રાવિડ આગમોનાં પદો દેવ આગમ ભક્તિથી ગાય છે.
જેમ દ્રાવિડો આલવારોના પ્રબન્ધોને વેદ જેટલું માન આપે છે, તેમ
આલવારોને પોતાને દેવ જેટલું માન આપીને એની મૂર્તિઓને
વિષ્ણુ કે નારાયણની મૂર્તિને પડખે બેસારે છે. જુદા જુદા આલવા-
રોએ વિષ્ણુની જુદાં જુદાં નામ રૂપથી ભક્તિ ગાઈ છે. દાખલા તરિકે
કુલશેખર સમભક્ત હતા.

1. Jour. Bo. B. R. A. S. Vol. XI. p. 251.

2. Elements of Hindu Iconography Vol. I, Part I, p. 57.

રામાનુજ.

દ્રાવિડ વૈષ્ણવોમાં એ જાતના ઉપદેશકો થઈ ગયાછે. એક આલવારો અને બીજા આચાર્યો. આલવારો માત્ર વિષ્ણુ કે નારાયણની ભક્તિનાં ભક્તિરસને ઉદ્દીપ્ત કરે એવાં કાવ્યો રચતા અને એ દ્વારા લોકોની ભક્તિવૃત્તિને કેળવતા, ત્યારે આચાર્યો શાસ્ત્રાર્થ કરતા અને તત્ત્વજ્ઞાન-પૂર્વક ભક્તિનું સ્થાપન કરતા. આલવારો માટે ઉપર કહ્યુંછે. આચાર્યોમાં રામાનુજ ખેડેલાં એ સંપ્રદાયમાં યામુનમુનિ અને તે ખેડેલાં નાથમુનિ થઈ ગયા છે. અને તે પૂર્વે પણ શ્રીપરાંકુશ, દ્રવિડાર્ય, બ્રહ્માનન્દિ, ભાર્ગવિ, ગુહદેવ અને બોધાયન થઈ ગયાનું કહેવાયછે. આ સર્વ આચાર્યોના પરંપરા પ્રાપ્ત ઉપદેશને અને આમાંથી કેટલાકના તો ગ્રંથોનેજ અનુસરીને રામાનુજે પોતાના મતનું સ્થાપન કર્યુંછે.

છેડેલા આચાર્ય યામુનમુનિ અથવા આલવાનાર જ્યારે શ્રીરંગમાં આચાર્યસ્થાને હતા, ત્યારે એ આચાર્યનીજ એક પૌત્રીને પેટે ઈ. સ. ૧૦૧૭ માં એક પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ લક્ષ્મણ (રામાનુજ અથવા તામીલમાં ઇલયપેરુમલ) પાડ્યું. બાલ્યકાળમાં એ વખતની સામાન્ય કેળવણી લીધા પછી, રામાનુજ વેદાન્ત શીખવા માટે કાંચીમાં યાદવ પ્રકાશ નામના અદ્વૈતવાદી ગુરુ પાસે ગયા. ત્યાં એમનો અભ્યાસ એટલી ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો કે એની કીર્તિ શ્રીરંગમાં યામુનમુનિ પાસે પહોંચી; અને એ વૃદ્ધ આચાર્યને રામાનુજ પોતાની જગ્યા સાચવશે એમ આશા ઉત્પન્ન થઈ. થોડા વખતમાં યાદવપ્રકાશના વ્યાખ્યાનમાં, પોતાની વૃત્તિ વૈષ્ણવ હોવાથી, રામાનુજને અસન્તોષ જણાવા લાગ્યો. યાદવપ્રકાશ શ્રુતિઓના અનુચિત અર્થ કરેછે એમ રામાનુજને ભાસવા લાગ્યું. એક શ્રુતિનો અર્થ સાંભળીને તો રામાનુજને એટલું ખોટું લાગ્યું કે એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. ગુરુના પૂછવાથી રામાનુજે બીજી રીતે અર્થ કરી બતાવ્યો. તે વખતથી ગુરુને શિષ્યની અદેખાઈ આવી; અને રામાનુજને પોતાની પાઠશાળામાંથી યાદવપ્રકાશે રજા આપી. આ પ્રમાણે રામાનુજ અધ્યયન સમેટી પરણ્યા; અને કાંચીમાંજ દેવરાજના મંદિરમાં પૂજારી તરિકે રહ્યા. આ વખતે શ્રીરંગમાં યામુનમુનિ મરણ પથારીએ પડ્યા હતા. એમણે રામાનુજને તેડવા માટે પોતાના મુખ્ય શિષ્ય પેરીયાનમ્બીને કાંચી મોકલ્યા. પણ રામાનુજ

આવ્યા ખેડાં યામુનમુનિનો દેહ છુટી ગયો. તોપણ એ આચાર્યની અતૃપ્ત રહેલી છેલ્લી ત્રણ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાની રામાનુજે પ્રતિજ્ઞા લીધી. બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર પોતાના મતનું ભાષ્ય કરવું, તથા પરાશર અને શઠકોપમુનિનાં નામ રાખવાં એ ત્રણ ઇચ્છાઓ છેવટ યામુનમુનિના મનમાં હતી એમ કહેવાય છે.

રામાનુજ યામુનમુનિની ઉત્તરક્રિયા કરીને ફરી ઠાંચી ગયા, ત્યાં કેટલોઠ વખત રહ્યા પછી તેણે પેરીયાનમ્બી પાસે દીક્ષા લીધી; અને એની સાથેજ ઠાંચીમાં રહીને વૈષ્ણવ પ્રબન્ધોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ વખતમાં પોતાની પત્નીથી પોતાના મિત્રનું, પોતાના ગુરૂની પત્નીનું અને પોતાની આજ્ઞાનું અપમાન થવાથી રામાનુજે સંસાર છોડીને સંન્યાસ લીધો. એ વખતથી રામાનુજ યતિરાજ કહેવાવા લાગ્યા. સંન્યાસી થયા પછી રામાનુજ શ્રીરંગ ગયા. ત્યાં યામુનમુનિના વૃદ્ધ અને મુખ્ય શિષ્યો પાસેથી દ્રાવિડ વૈષ્ણવ માર્ગનાં જુદાં જુદાં રહસ્યોની દીક્ષા લીધી અને છેવટ યામુનમુનિની વિદ્યાઓ છુટી છુટી એક એક શિષ્ય પાસે એક એક હતી તે સર્વ રામાનુજમાં એકઠી થવાથી એઓ શ્રીરંગમાં યામુનમુનિના ઉત્તરાધિકારી આચાર્ય થયા. હવે પોતાની અવસ્થા પાઠતી જતી હતી અને યામુનમુનિને આપેલાં ત્રણમાંથી એક પણ વચનને પાળ્યું ન હતું એની ચિન્તા થવા લાગી. દ્રાવિડ વૈષ્ણવ મતને અનુકૂળ એક ભાષ્ય આગળ બોધાયન મુનિએ કયું હતું; પણ એ સુલભ નહતું. રામાનુજે શ્રમ કરીને એ મેળવ્યું અને એ બોધાયન વૃત્તિને અનુસરીને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યું; જે શ્રીભાષ્ય કહેવાય છે. પછી પોતાના ભાષ્યનો વિદ્વાનો પાસે સ્વીકાર કરાવવા માટે તથા પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા માટે રામાનુજે કાશ્મીર પર્યન્ત યાત્રા કરી. આ રીતે યામુનમુનિને આપેલું ખેલું વચન પાળ્યું. પછી પોતાના મુખ્ય શિષ્ય કુરૂથલવાનના એક પુત્રનું નામ પરાશર પાડ્યું અને એ મોટો થયા પછી એની પાસે વિષ્ણુસહસ્ર નામ ઉપર ટીકા લખાવી. અને શઠકોપ મુનિનું નામ રાખવા માટે એમણે કરેલા તીરૂઓમળી નામના પ્રબન્ધ ઉપર પોતાના સંબન્ધી શિષ્ય પીલાન પાસે ૬૦૦૦ શ્લોકની ટીકા લખાવી. આ રીતે પૂર્વાચાર્યને આપેલાં બીજાં એ વચનો પણ રામાનુજે પાળ્યાં.

આ રીતે આચાર્યઋણ અદા કર્યા પછી રામાનુજે ઉપદેશના અને શ્રીરંગની સેવાના કામમાં વર્ષો ગાળવા માંડ્યાં. પણ એટલામાં એમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમને માથે એક મોટી આફત આવી. એ વખતના ચોલ રાજાએ શૈવ હતા. તેમાંના એક કુલોત્તુંગે રામાનુજને વૈષ્ણવધર્મ છોડી શૈવ ધર્મ અંગિકાર કરવાનું કહ્યું. રામાનુજ ગૃહસ્થનો વેષ લઇને શ્રીરંગથી ભાગી ગયા. અને એના મુખ્ય શિષ્ય કુરુથથદવાન, પેરીયાનમ્બી સાથે ચતિનો વેષ લઇને રામાનુજને બદલે રાજા પાસે ગયા. ત્યાં શૈવધર્મ અહણુ કરવાની ના પાડવા માટે રાજાએ એમની આંખો ફેડાવી નાખી. વૃદ્ધ પેરીયાનમ્બી તો રાજા પાસેથી આવતાં રસ્તામાંજ મરી ગયા; અને કુરુથથદવાન ધૈર્ય ધરીને ઠાંચીમાંજ રહ્યા.

બીજી તરફથી રામાનુજ, ઇ. સ. ૧૦૯૬ માં, ભાગીને એ વખતના મહિસૂરના હોમસલા ચાદવરાજા વિક્કીદેવ (વિક્કલદેવ) ના આશ્રયમાં રહેવા ગયા. ત્યાં ઠાવેરીને કાંઠે શાલિગ્રામમાં ૧૨ વર્ષ સુધી રહ્યા અને ઇ. સ. ૧૦૯૮ માં વિક્કીદેવને પોતાનો શિષ્ય કર્યો. આ વખતે વિક્કલદેવ રાજા ન હતા; પણ પોતાના ભાઇ રાજા બલ્લાલના પ્રતિનિધિ તરિકે સીમાડાના દેશના હાકેમ હતા. આ પ્રદેશમાં રામાનુજે તીરૂરૈનપુર નામનું મંદિર બંધાવ્યું.

થોડા વખત પછી ચોલ રાજા પાઠાના દરદથી મરી ગયો અને રામાનુજ પાછા શ્રીરંગમાં આવ્યા. પછી રામાનુજે અધ્યયનોત્સવ નિમિત્તે નામઆલવાર (શઠકોપમુનિ) ની શ્રીરંગમાં પ્રતિમા પધરાવી. તે પછી રામાનુજે ૪૦૦૦ પ્રબન્ધોનો સંગ્રહ કરાવ્યો અને દક્ષિણનાં બીજાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં પણ આલવારોની પ્રતિમાઓ પધરાવી. રામાનુજે આ પછી, દક્ષિણનાં વૈષ્ણવ તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરી તથા તિરૂપતીમાં ગોવિન્દરાજનું મંદિર બંધાવ્યું.

આ રીતે લાંબા કાળ સુધી વિશિષ્ટદ્વૈત મતનું સ્થાપન કરવાની અને એ મતને ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ કરીને આ મહાન આચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૩૭ માં દેહ ત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭ સુધી ૧૨૦ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય રામાનુજે ભોગવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. કુલોત્તુંગ ખુલ્લો ઇ. સ. ૧૦૭૦ થી ૧૧૧૮, વિક્રમ ચોલ ઇ. સ. ૧૧૧૮ થી ૧૧૩૫ અને કુલોત્તુંગ બીજા ૧૧૨૩ થી ૧૧૪૬, એ ત્રણ ચોલરાજાઓના વખતમાં

એટલે લગભગ પોણાસો વર્ષ સુધી રામાનુજે પ્રવૃત્તિ કરી હતી એ તો નિશ્ચિત છે. દ્રાવિડ દેશનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં આલવારો સાથે રામાનુજની પણ પ્રતિમા બેસારેલી હોય છે. એઓ શેષનો અવતાર મનાય છે. રામાનુજના મુખ્ય ગ્રંથોમાં વેદાન્ત સાર, વેદાંત દીપ, વેદાર્થસંગ્રહ તથા બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા ઉપર ભાષ્યો એટલા ગણાય છે. (રામાનુજના જીવન ચરિતનો અહિં આપેલો સાર Shri Ramanujachary; A sketch of his life and times. by Krishnswamy Aiyangar M. A. માંથી લીધેલો છે. વધારે માટે શ્રી ભાષ્યના ભાષાન્તરના ઉપોદ્ધાતરૂપે રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે લખેલું રામાનુજચાર્યનું ચરિત જુઓ).

રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો સાર.

ચિત્તતત્ત્વ (જીવો) અને અચિત્ તત્ત્વ (જડમાત્ર) એ બેય ઇશ્વરનાં શરીર છે. કારણ કે ઇશ્વર એમાં રહેલા છે; એ બેયના અન્તર્યામી છે; એટલે જેમ શરીર અને મનથી યુક્ત આત્મા એ એકજ માણસ છે; તેમ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ ઇશ્વર એ એકજ તત્ત્વ છે. આ જાતનાં એકત્વને રામાનુજે ચિદચિદ્વિશિષ્ટાદ્વૈત અથવા એકલું વિશિષ્ટાદ્વૈત નામ આપ્યું છે. બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદના અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાંથી આ સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ એક ઇશ તત્ત્વ તેજ બ્રહ્મ, પર વાસુદેવ, વિષ્ણુ કે નારાયણ; વૈકુંઠમાં રહેલા એ નારાયણ જીવનું પરમ પ્રાપ્ત્ય, અને ભક્તિ તથા પ્રપત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલી એ નારાયણની પ્રસન્નતા, એજ એને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં મૂળ વાત આટલી છે. આનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો ટુંકો સાર શ્રીનિવાસદાસની ચતીન્દ્રમતદીપિકામાંથી, નીચે ઉતાર્યો છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં જગતના પદાર્થ માત્રની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરી છે. પદાર્થ માત્રનો, પ્રમાણ અને પ્રમેય બેમાં સમાસ થઈ જાય છે. પ્રમાણ ત્રણજ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ; તેમાંથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનનો અહિં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ શબ્દમાં, સાંગ વેદ, શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ સ્મૃતિ, તથા ઇતિહાસ પુરાણ અને બીજું એજ જાતનું શ્રુતિથી અવિરૂદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રમાણ રૂપ, પછી પગ્ગરાત્રાગમ તથા વૈખાનસાગમ (વૈખાનસાગમ દ્રાવિડ

વૈષ્ણવોનોજ ગ્રન્થ છે) સર્વથા પ્રમાણ રૂપ, શઠકોપ જેવા આલવારોનાં વચનો પ્રમાણુતર અને શ્રીરામાનુજના લાખ્યાદિ ગ્રન્થો તે પ્રમાણુતમ; આ રીતે શબ્દ પ્રમાણુની વ્યવસ્થા કરીછે.

હવે પ્રમેયના બે ભેદછે. દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય. દ્રવ્ય બે જાતનું છે. જડ અને અજડ. જડના પ્રકૃતિ અને કાળ એ બે ભેદ છે. આમાંથી પ્રકૃતિ ૨૪ (સાંખ્યોક્ત) તરવોની બનેલીછે અને કાળ ઉપાધિ ભેદથી ત્રિવિધ છે. આ રીતે જડ પૂરું થયું. હવે અજડના બે ભેદ છે, પરાક (બાહ્ય) અને પ્રત્યક્ (આન્તર). બાહ્ય અજડના નિત્યવિભૂતિ અને ધર્મભૂતજ્ઞાન એ બે પ્રકાર છે. આન્તર અજડના જીવ અને ઇશ્વર એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી જીવ ત્રણ જાતના હોય છે—બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્ય. તેમાંથી બદ્ધના બે ભેદ છે. બુભુક્ષુ (ભોગવવા ઇચ્છનાર) અને મુમુક્ષુ. બુભુક્ષુ બે જાતના, અર્થકામપરાયણ અને ધર્મપરાયણ. ધર્મ પરાયણના બે ભેદ, બીજા દેવતાઓને પરાયણ અને ભગવતપરાયણ, હવે મુમુક્ષુના બે ભેદ, કેવલ્યપરાયણ અને મોક્ષપરાયણ. તેમાંથી મોક્ષપરાયણ બે જાતના, ભક્ત અને પ્રપન્ન, પ્રપન્નના બે ભેદ એકાન્તી અને પરમૈકાન્તી. પરમૈકાન્તીના બે બેદ દૃષ્ટ અને આર્ત, (પરમાત્માના પ્રેમથી દુઃખી). આ રીતે જીવની શ્રેણી પૂરી થઈ. હવે ઇશ્વરનો વિચાર કરીએ. ઇશ્વર પાંચ રૂપે રહેલ છે. પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી અને અર્ચાવતાર. તેમાંથી પર એકજ રૂપે રહેલ છે. વ્યૂહ ચારછે, વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ. વળી કેશવ, માધવ વગેરે ૧૨ ઉપવ્યૂહો છે, (જુઓ પાગ્ન્યરાત્ર સંહિતા—પા. ૬૮). મત્સ્ય કૂર્મ વગેરે વિભવો (અવતારો) અનન્ત છે. અન્તર્યામી રૂપે ઇશ્વર દરેક શરીરમાં રહ્યા છે. અને અર્ચાવતાર, શ્રીરંગ, વેંકટ વગેરે મન્દિરોમાં મૂર્તિ રૂપે દેખાયછે તે. આ રીતે ઇશ્વરનો વિચાર થયો.

હવે અદ્રવ્ય સર્વ, રજ, તમ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સંયોગ અને શક્તિ એ રીતે દશ પ્રકારનું છે. આ પ્રમાણે રામાનુજ મતમાં પદાર્થ માત્રની ટુંકામાં વ્યવસ્થા ઠહી છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ—દ્રવ્યમાં, ઉપર જે પ્રકૃતિ ઠહી તેનું સ્વરૂપ સાંખ્ય પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતમાં પણ સર્વ રજ અને તમ ત્રણ ગુણયુક્ત,

નિત્ય, તથા અક્ષર કહ્યું છે. એજ અવિદ્યા અથવા માયા કહેવાય છે. અને આ પ્રકૃતિના ગુણોમાં ભગવાનના સંકલ્પથી વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થતાં, જ્યારે એ પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ ઉન્મુખ થાય છે ત્યારે અવ્યક્તમાંથી મહત્ત્વ, મહત્ત્વમાંથી અહંકાર, (તે અહંકાર પાછો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ જાતનો છે) અને આ ત્રિવિધ અહંકારમાંથી પાંચ ભૂતો, ૧૧ ઈન્દ્રિયો, અને પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. રામાનુજમતમાં ઇશ્વરની માયારૂપ પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ અને નારાયણને સંકલ્પ કરવા માટે નિમિત્ત કારણ ગણીને ઇશ્વર જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે; એ બ્રહ્મસૂત્રના મતનું સમાધાન કર્યું છે. આજ વાત બીજા શબ્દોમાં એવી રીતે કહી છે કે સૂક્ષ્મચિત્ત અને સૂક્ષ્મ અચિત્તવાળા વેષમાં ઇશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને સંકલ્પવાળા વેષમાં નિમિત્ત કારણ છે. બાકી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા પૌરાણિક સાંખ્યને અનુસરીને કહી છે.

ઇશ્વરનું સ્વરૂપ—જગતના કારણરૂપ ઇશ્વરમાં સર્વેશ્વરપણું, સર્વ કર્મથી આરાધ્યપણું, સર્વદલપ્રદપણું, અને સર્વ કાર્યોનું ઉત્પાદકપણું, છે. તે વિભુ છે, અનન્ત છે; અને એનામાં જ્ઞાન, શક્તિ, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, તેજ, સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, આર્જવ, સૌહાર્દ, સ્થૈર્ય, સામ્ય, કારણ્ય, માધુર્ય, ગાંભીર્ય, ઔદાર્ય, શૌર્ય, પરાક્રમ, વગેરે અનન્ત કલ્યાણ ગુણો નિરતિશય રૂપમાં રહ્યા છે. અહિં જ્ઞાન એટલે સર્વનો સાક્ષાત્કાર, અને શક્તિ એટલે અઘટિત ઘટનાનું સામર્થ્ય. આ પ્રમાણે રામાનુજમતમાં ઉપરોક્ત ગુણોના અર્થો પણ ભગવાનને યોગ્ય રીતે કહ્યા છે. આમાં પણ સત્ય, જ્ઞાન, આનન્દ, જેવા ગુણોને ભગવાનનું સ્વરૂપ દર્શાવનારા ગુણો ગણ્યા છે. સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાનપણું વગેરેને સૃષ્ટિમાં ઉપયોગી ગુણો કહ્યા છે. વાત્સલ્ય, સૌશીલ્ય વગેરે એનો આશ્રય કરવામાં ઉપયોગી ગુણો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના સ્વરૂપનો ઘણો ઝીણો વિચાર આ મતમાં છે. ઇશ્વર બ્રહ્માંડ સૃજના પછી, બ્રહ્મા, દક્ષ, વગેરેમાં અન્તર્યામી રૂપે રહીને સૃષ્ટિ કરે છે; વિષ્ણુના અવતારરૂપે તથા મનુ વગેરેના અન્તર્યામીરૂપે જગતની રક્ષા કરે છે; અને રૂદ્ર ઠાળ વગેરેના અન્તર્યામીરૂપે સંહાર કરે છે. વગી સર્વ દિવ્ય ગુણયુક્ત ઇશ્વરનાં પાંચરૂપ ખેલાં કહ્યાં છે, તેનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે:—

ભગવાનનું રહેલું રૂપ—શ્રીવૈકુંઠપુરમાં, અણ્ડ પ્રચણ્ડ વગેરે દ્વાર-
પાલોથી યુક્ત દિવ્ય ધામમાં, મહામણિમણ્ડપમાં, ધર્મ વગેરે આઠ-
પાદથી રચેલા સિંહાસન ઉપર, શેષના પદાંગ ઉપર, શ્રી, ભૂ(પૃથિવી)
અને નીલા અથવા લીલા નામની પત્નીઓ સાથે, શંખ, ચક્ર વગેરે દિવ્ય
આયુધોને ધારણ કરીને, કિરીટ વગેરે દિવ્ય ભૂષણો સહિત, જ્ઞાન,
શક્તિ વગેરે અનન્ત કલ્યાણ ગુણોથી યુક્ત દિવ્ય મંગળ શરીરવાળા,
ચંતુર્ભુજ, ભગવાન રહેછે. અનન્ત, ગરુડ, વિષ્ણુસેન વગેરે મુક્તો એનો
અનુભવ કરેછે. એ ભગવાન નારાયણ, પરબ્રહ્મ અથવા પરવાસુદેવ
કહેવાયછે. આ રહેલું અથવા પર રૂપ.

બીજું—વ્યૂહરૂપ—ચાર વ્યૂહનાં નામ આગળ કહ્યાંછે. તેમાંથી
વાસુદેવ જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને શક્તિ એ છ ગુણોથી યુક્ત
છે. સંઘર્ષણ જ્ઞાન અને બલથી યુક્ત છે. પ્રદુન્ન ઐશ્વર્ય અને વીર્યથી
યુક્ત છે અને અનિરુદ્ધ શક્તિ અને તેજથી યુક્તછે.

ત્રીજું—વિભવરૂપ—વિભવો અથવા અવતારોનું વર્ણન પુરાણોમાંથી
લીધુંછે. અવતારોની સંખ્યા ૩૬ અથવા અહિર્બુદ્ધન્ય સંહિતા પ્રમાણે
૩૬ માની છે. જુદા જુદા અવતારોનાં આયુધ વગેરેનાં જુદાં જુદાં
લક્ષણો આપ્યાં છે.

ચોથું—અન્તર્યામી રૂપ—સ્વર્ગ નરક વગેરેના અનુભવની
દશામાં પણ જીવાત્માના મિત્ર રૂપે અને યોગીઓએ જોવા યોગ્ય
રીતે હૃદયમાં રહેલું ઇશ્વરનું રૂપ તે અન્તર્યામી રૂપ. અન્તર્યામી રૂપે ઇશ્વર
જીવ સાથે રહેલો હોવા છતાં તેના દોષોથી અસ્પૃષ્ટ રહેછે.

પાંચમું—ઇશ્વરનું અર્ચાવતારરૂપ—મન્દિરોમાં પૂજારીને વશ જેનાં સ્નાન,
ભોજન, આસન, શયન વગેરેની વ્યવસ્થા છે તે અપ્રાકૃત-દૈવી શરીરવાળા
મૂર્તિરૂપે રહેલા ભગવાન, તે અર્ચાવતાર રૂપ. એના ચાર લેહ છે. સ્વયં-
વ્યક્ત (જાતે પ્રગટ થયેલા) દૈવ, (દેવોએ સ્થાપેલા,) સૈદ્ધ (સિદ્ધોએ
સ્થાપેલા), માનુષ (મનુષ્યોએ સ્થાપેલા).

આ પાંચે અવસ્થાઓમાં ભગવાન લક્ષ્મીની સાથેજ રહેછે.

જીવનું સ્વરૂપ—પ્રત્યક્ત્વ, ચેતનત્વ, આત્મત્વ, કર્તૃત્વ, વગેરે
લક્ષણો ઇશ્વર અને જીવમાં સાધારણ છે. પણ જીવ અણુ છે, ટેડ,

ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણથી જુદો છે, નિત્ય છે, પ્રતિશરીર ભિન્ન છે, જાતે સુખી છે, ઉપાધિને લઇને સંસારી છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ શરીરી છે, ઇશ્વરની અપેક્ષાએ શરીર છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે. આ જીવમાં સ્મૃતિ, સંશય, વિપર્યય, ભ્રમ, વિવેક, વ્યવસાય, મોહ, રાગ, દ્વેષ, મદ, માત્સર્ય, ધૈર્ય, આપદ્ય, દમ્ભ, લોભ, ક્રોધ, નિર્વેદ, આનન્દ, શાન્તિ, વિરક્તિ, રતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રપત્તિ, વગેરે ગુણો રહેલા છે.

શરીર-રામાનુજ મતમાં શરીર બે જાતનાં માન્યાં છે. એક નિત્ય, બીજું અનિત્ય. ત્રિગુણા પ્રકૃતિ, કાળ, જીવ વગેરે જે ઇશ્વરનું શરીર તે નિત્ય છે. અને જીવનું આ દેખાતું સ્થૂળ શરીર અનિત્ય છે.

ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો ઉપાય—ઉપર કહેલા, અનન્ત કલ્યાણ ગુણવાળા ભગવાન ભક્તિ અને પ્રપત્તિથી પ્રસન્ન થઇને મોક્ષ આપે છે. માટે ભક્તિ અને પ્રપત્તિ મોક્ષનો ઉપાય ગણાય છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, વગેરે મોક્ષના ઉપાયરૂપ ગણાતાં બીજાં સાધનો ખરી રીતે ભક્તિ દ્વારાજ ઉપયોગી છે. માટે એ જોણુ સાધન છે. મુખ્ય સાધન તો ભક્તિ અને પ્રપત્તિજ છે.

ભક્તિ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિરૂપ આઠ અંગોવાળો, તેલની ધારા પેઠે સ્મૃતિના અવિછિન્ન પ્રવાહરૂપ ભક્તિયોગ વિવેક, વિમોક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ, અને અનુદ્ધર્ષ, એ સાત સાધનોથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સાત સાધનોની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે:—જાતે અદુષ્ટ અને દુષ્ટ માણસના સંસર્ગથી અદ્વિષિત અજ્ઞથી જે શરીરની શુદ્ધિ તે વિવેક, કામનાઓમાં અનાસક્તિ તે વિમોક, ફરી ફરી ઇશ્વરની મૂર્તિનું ચિન્તન તે અભ્યાસ, શક્ત્યનુસાર પાંચ મહાયજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન તે ક્રિયા, સત્ય, આર્જવ, દયા, દાન, અહિંસા, વગેરે ગુણો તે કલ્યાણ, પોતામાં દીનતાનો અભાવ તે અનવસાદ, અને કર્તવ્યમાં અસન્તોષ તે અનુદ્ધર્ષ. આ સાત સાધનોથી ઉપજેલી ભક્તિ દર્શન જેવી હોય છે અને છેવટ પ્રત્યય (ઇશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન) સુધી પહોંચે છે. આ છેવટનું દર્શન આ શરીર પડ્યા પછી કે બીજું શરીર પડ્યા પછી થાય છે. વેદન, ધ્યાન,

ઉપાસના વગેરે આ ભક્તિનાંજ નામો છે. ભક્તિ, પરભક્તિ, પરજ્ઞાન, અને પરમભક્તિ એમ ભક્તિયોગનો ક્રમ છે. પ્રપત્તિ એ આ ભક્તિનુંજ એક અંગ છે. આવી ભક્તિના પણ સાધનભક્તિ અને ફળભક્તિ નામના એ ભેદ છે. ઉપરોક્ત સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ તે સાધન ભક્તિ અને ઇશ્વર કૃપાથી (પરાંકુશ, નાથમુનિ વગેરે પેઠે) સ્વતઃ સ્પુરે તે ફલ-ભક્તિ. ઉપનિષદોમાં ઠહેલી દહરવિદ્યા વગેરે વિદ્યાઓ આ ધ્યાનરૂપ ભક્તિનાજ પ્રકારો છે, એમ રામાનુજ ગણે છે.

પ્રપત્તિ—ભક્તિમાર્ગને અનુકૂળ વિચારો કરવાનો સંકલ્પ, પ્રતિકૂળ વિચારોનો ત્યાગ, ઇશ્વર રક્ષા કરશે એવો વિશ્વાસ, રક્ષકની પસંદગી, પોતાનો ભાર ઇશ ઉપર નાખવો—આત્માર્પણ અને કાર્પણ્ય (ગર્વનો ત્યાગ, અધીનતા) આ છને પ્રપત્તિ કહે છે. આનેજ ન્યાસ અથવા શરણાગતિ પણ કહે છે. કેટલાક ગ્રંથકારો છેલ્લા બેને એક ગણીને કુલ પાંચ સાધનો ગણે છે. જેઓ બીજું કોઈ સાધન ન કરી શકે તેને માટે છેલ્લું—છઠ્ઠું સાધન છે. આમાં પોતાનું અભિમાન મૂકી દઈને આચાર્યને શરણે જઈને એની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વથા વર્તવું એટલુંજ કર્તવ્ય છે. આ પ્રપત્તિ આ દેહ પડ્યા પછી મોક્ષ આપે છે. પ્રપત્તિનું વધારે રહસ્ય ગુરૂ પાસેથીજ શીખવાનું છે, એટલે અહિં વિસ્તાર કર્યો નથી. રામાનુજમત પ્રમાણે ભક્તિ ત્રણ વર્ણો માટેજ છે અને પ્રપત્તિ શૂદ્રને પણ સાધ્ય છે.

રામાનુજમતાનુયાયીઓએ વિષ્ણુની પૂજા શી રીતે કરવી એ માટે પદ્મપુરાણના આધારથી એ માગના એક લેખકે પૂજાના ૧૬ પ્રકારો બતાવ્યા છે; જેમાં ભાગવતોક્ત નવધા ભક્તિમાંથી સખ્ય સિવાયના આઠ છે, અને બીજા આઠ નીચે પ્રમાણે છે:—પોતાના શરીર ઉપર શંખચક્ર વગેરે આયુધોનાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં, કપાળ ઉપર વિષ્ણુનાં વાહનનું ચિહ્ન ધારણ કરવું, અવકાશે ગુરૂએ આપેલા મન્ત્રનો જપ કરવો, હરિ-ચરણામૃત પીવું, નૈવેદ્યખાવું, વિષ્ણુના ભક્તોની સેવા કરવી, એકાદ-શીનું વ્રત કરવું, અને હરિની મૂર્તિની, તુલસી આદિ અર્પણ કરીને, પૂજા કરવી.

રામાનુજમતનું ચિહ્ન—ઉપર પૂજાના પ્રકારમાં કપાળ ઉપર ઉભું ચિહ્ન કરવાનું કહ્યું છે. તમાં એવી રીત ચાલે છે કે કપાળમાં ઘોળી

માટીના બે ઉભા લીંટા કરીને નીચે એ બેને જોડનારો લીંટો કરવો અને બે લીંટાની વચ્ચે હળદરનો ત્રીજો લીંટો કરવો.

રામાનુજ મતનો પ્રચાર—રામાનુજે ચલાવેલો માર્ગ શ્રી સંપ્રદાય કહેવાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં રામાનુજના ઘણા અનુયાયીઓ નથી, પણ દક્ષિણમાં એ સંપ્રદાયનો ઘણો પ્રચાર છે. રામાનુજના અનુયાયીઓમાં બે વર્ગ છે (જુઓ રા. ગોવિંદાચાર્યનો લેખ J. R. A. S. 1910 p. 1103). ૧ વદકલધ (ઉત્તરજ્ઞાની) ૨ તેનકલધ (દક્ષિણજ્ઞાની). આમાંથી વદકલધ કહેછે કે જેમ વાંદરીને પેટે એનું બચ્ચું વળગી રહે છે અને વાંદરી એને સર્વત્ર લઈ જાયછે; તેમ ભક્તે ઇશ્વરને વળગી રહેવું. બીજા વર્ગવાળા કહેછે કે જેમ બીલાડી પોતાનાં બચ્ચાંને દાંતમાં પકડીને લઈ જાય છે. તેવી રીતે ઇશ્વર ભક્તને મોક્ષ માર્ગે લઈ જાયછે; એમાં ભક્તે કાંઈ કરવાનું નથી, અર્થાત્ વદકલધ માર્ગવાળા એમ માનેછે કે ભક્ત ઇશ્વરને શરણે જાયછે. પ્રપન્ન થાય છે; અને બીજાઓ કહેછે કે ઇશ્વર ભક્તને પોતાને શરણે લીએ છે, ભક્તે તો ફક્ત પોતાના મનને બીજા વિષયોમાં ન જવા દેવું. આ બે માર્ગ વચ્ચે બીજો તફાવત એ છે કે વદકલધના મત પ્રમાણે શૂદ્રાદિ સાથે વાતચિતમાં સમાનભાવ રાખવો; બીજા બાબતમાં નહિં. તેનકલધ કહેછે કે શૂદ્રાદિ સાથે સર્વ રીતે સમાનભાવ રાખવો. વળી ખેડલા વર્ગના મત પ્રમાણે ઐં નમો નારાયણાય મન્ત્રનો શૂદ્રને ઉપદેશ કરતી વખતે ઐં ન બોલવો. તેનકલધ કહેછે કે શૂદ્રને પણ આખા મન્ત્રનો ઉપદેશ કરવામાં કાંઈ હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રામાનુજ મતનો ટુંકો સાર અહિં આપ્યોછે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાશે કે રામાનુજના તાર્ત્વિક સિદ્ધાન્તોનું મૂળ ગીતા, ઉપનિષદો, ન્યાયશાસ્ત્ર અને બ્રહ્મસૂત્ર છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના વિચારોનું મૂળ પૌરાણિક સાંખ્ય છે; અને એની વિષ્ણુપૂજનનું મૂળ જૂની પાંચ-રાત્ર સંહિતાઓ છે. રામાનુજે ભક્તિનાં મૂળતત્ત્વો ગીતામાંથી લઈ પાતંજલ યોગ સાથે એને મેળવી, પછી એનો આલવારોની પરંપરાને અનુસરીને વિસ્તાર કર્યોછે. રામાનુજ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પરમાત્માના મુખ્ય નામ તરિકે વિષ્ણુ કે વાસુદેવ કરતાં નારાયણનો વધારે ઉપ-

યોગ થયેલો દેખાય છે. અત્રબત વ્યૂહમાં તો વાસુદેવ છેજ, પણ વ્યૂહથી પર તત્વને કેટલીકવાર વાસુદેવજ પણ મોટે ભાગે પરવાસુદેવ કે નારાયણજ કહે છે. રામાનુજની ભક્તિનું સ્વરૂપ પ્રેમ કરતાં ધ્યાન અથવા ઉપાસનાને વધારે મળતું છે. જો કે ઉપાસનામાં સ્નેહ અન્તર્ભૂત છે. રામાનુજે ભક્તિમાર્ગને ખાસ વૈદિક રૂપ આપ્યું છે, પણ એમાંથી નીકળેલા કાંટાઓએ પાછું એને સર્વગ્રાહી લૌકિક રૂપ આપ્યું છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ઘણું મોટું છે. રામાનુજ ઉપરાંત વેદાન્તદેશિક જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વાનોએ વાદાત્મક તથા ભક્ત્યાત્મક અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. યતીન્દ્રમતદીપિકાકાર શ્રીનિવાસદાસ કહે છે કે “ દ્રવિડ ભાષ્ય, ન્યાયતત્ત્વ, સિદ્ધિત્રય, શ્રીભાષ્ય, દીપસાર, વેદાર્થ સંગ્રહ, ભાષ્ય વિવરણ, સંગીતમાલા, પદ્યસંક્ષેપ, શ્રુતપ્રકાશિકા, તત્ત્વ રતનાકર, પ્રજ્ઞાપરિત્રાણ, પ્રમેયસંગ્રહ, ન્યાયકુલિશ, ન્યાયસુદર્શન, માન્યા-થાત્મ્યનિર્ણય, ન્યાયસાર, તત્ત્વદીપ, તત્ત્વનિર્ણય, સર્વાર્થસિદ્ધિ, ન્યાય પરિશુદ્ધિ, ન્યાયસિદ્ધાંતજન, પરમતભંગ, તત્ત્વચુલૂક, તત્ત્વત્રયનિરૂપણ, તત્ત્વત્રયપ્રત્યક્ષમારૂત, વેદાન્ત વિજય વગેરે ગ્રંથોમાંથી જ્ઞાતવ્ય વિષયોનો સંગ્રહ કરીને યતીન્દ્રમતદીપિકા લખી છે ” રામાનુજ સંપ્રદાયનાં મુખ્ય મંદિરો દક્ષિણમાં, શ્રીરંગ, વેંકટ, કાંચી વગેરેમાં છે. શ્રીરંગમાં નારાયણની શેષશાયી મૂર્તિ છે.

નિમ્બાર્ક.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોના ઉદ્ભવમાં ભક્તિનો ઉલ્લાસ અને માયાવાદથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ, એ બે પ્રવર્તક બળો, હતાં એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એ બળોથી પ્રેરાયેલા વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનું અવલોકન આપણે કર્યું. હવે દ્વૈતાદ્વૈત મત જોઈએ. આ મત નિમ્બાર્કાચાર્યે ચલાવ્યો છે.

દ્વૈતાદ્વૈત અથવા ભેદભેદ મતના પ્રવર્તક નિમ્બાર્ક (નિમ્બના સૂર્ય) આચાર્ય તૈલંગ પ્રાદ્યુ અને મૂળ નિમ્બ ગામના વતની હતા. આ નિમ્બ ગામ તે બેલારી જિલ્લાનું નિમ્બપુર હશે એમ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર અનુમાન કરે છે. નિમ્બાર્ક વૈશાખ શુક્લ પક્ષની ત્રીજને દિવસે જન્મ્યા હતા, એમ હશ્તલોકીની ટીકામાં હરિવ્યાસ દેવ

કહે છે. ૧૬૯૧ ગીરી એટલી જ છે કે હરિવ્યાસદેવ મહિનો અને તિથિ લખ્યાં છે, પણ વર્ષ લખ્યું નથી. આ નિમ્બાર્કને નિયમાનન્દ પણ કહે છે. એમના અનુયાયીઓ એને સુદર્શનનો અવતાર માને છે. એ ક્યારે થઈ ગયા એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી. એમણે રચેલા દશશ્લોકી નામના અન્યની વેદાન્તરત્નમગ્નુષા નામની નિમ્બાર્કાચાર્યના શિષ્યના શિષ્ય પુરુષોત્તમાચાર્યે કરેલી ટીકા પ્રસિદ્ધ કરતાં, એની ભૂમિકામાં પંડિત કિશોરદાસ નિમ્બાર્કાચાર્યને ગૌડપાદાચાર્યના સમકાલિન કહે છે; અને એવું કારણ આપે છે કે નિમ્બાર્કાચાર્યથી ૧૩મા દેવાચાર્ય વિ. સં. ૧૧૧૨ માં જન્મ્યા હતા. માટે એની પહેલાં ૧૩મી પેઢીના પુરુષ ઘણા જૂના કાળમાં થયા હોવા જોઈએ. વળી નિમ્બાર્કથી ત્રીજા પુરુષોત્તમાચાર્યે માયાવાદનું સાધારણ ખંડન કર્યું છે; અને તે પહેલાંના શ્રીનિવાસાચાર્યે કે નિમ્બાર્કે પોતે માયાવાદનું ખાસ ખંડન કર્યું નથી, (જ્યારે રામાનુજે માયાવાદનું ખળવાન ખંડન કર્યું છે). માટે માયાવાદના મુખ્ય પ્રવર્તક શંકરાચાર્ય પહેલાં નિમ્બાર્ક થયા હોય એમ કહેવાનો પંડિત કિશોરદાસનો આશય જણાય છે. પણ આ મતની વિરુદ્ધ ડા. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણ્ડારકર કહે છે કે “નિમ્બાર્ક રામાનુજ પછી થયા છે કારણ કે નિમ્બાર્ક કેશવ કાશ્મીરીના (જ. સૂ. ૧-૪-૨૩ ઉપર ટીકા) કહેવા પ્રમાણે રામાનુજનું ખંડન કરે છે. વળી નિમ્બાર્ક પછી ૩૩ મા દામોદર ગોસ્વામી ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં વિદ્યમાન હતા. હવે આનંદતીર્થ અથવા મધ્વ પછીનો એની પરંપરાનો ૩૩ મો પુરુષ ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં મરી ગયો, અને આનંદતીર્થ ઇ. સ. ૧૨૭૮ માં દેહત્યાગ કર્યો છે. એટલે એના ૩૩ વારસોને ૬૦૧ વર્ષો થયાં. એજ રીતે નિમ્બાર્કના ૩૩ વારસોને ૬૦૧ વર્ષો થયાં હોય એમ માનીએ અને ઉપરોક્ત અન્ય લખાયા પછી દામોદર ગોસ્વામી ૧૫ વર્ષ જીવ્યા હોય એમ ધારીએ તો ઇ. સ. ૧૭૬૫ માંથી ૬૦૧ બાદ જતાં ઇ. સ. ૧૧૬૪ આવે એટલે નિમ્બાર્કાચાર્યનો દેહ ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની આસપાસ પડ્યો હશે એમ કહી શકાય. અર્થાત્ એ રામાનુજ પછી થયા છે.”

ઉપર નિમ્બાર્કના સમય માટે પંડિત કિશોરદાસનું જે અનુમાન આપ્યું છે એથી વિરુદ્ધ એક બીજી બાબત પણ છે. નિમ્બાર્ક ભગવાન

કૃષ્ણ સાથે રાધાને પૂજેછે. હવે રાધાનું નામ હરિવંશ, વિષ્ણુ પુરાણ કે ભાગવતમાં નથી; માટે પાંચમા ૬ ઠા શતક જેટલા પ્રાચીન નિમ્બાર્કને માની શકાય તેમ નથી.

નિમ્બાર્કચાર્યે વેદાન્તસૂત્ર ઉપર વેદાન્તપારિજાતસૌરભ નામની ન્હાની ટીકા લખીછે, અને દશશ્લોકી અથવા સિદ્ધાન્તરત્ન નામનો એક બીજો ગ્રંથ લખ્યોછે. દશશ્લોકીમાં દશ શ્લોકમાંજ પોતાના મતના સર્વ સિદ્ધાન્તો ટુંકામાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યાછે. નિમ્બાર્કના શિષ્ય શ્રીનિવાસે (જેને એ માર્ગમાં શંખનો અવતાર માનેલછે) વેદાન્તપારિજાતસૌરભ ઉપર ભાષ્ય લખ્યુંછે અને શ્રીનિવાસના શિષ્ય પુરુષોત્તમાચાર્યે દશશ્લોકી ઉપર વેદાન્તરત્નમંજૂષા નામની ટીકા લખીછે. તથા એક બીજી ટીકા એ પરંપરાના ૩૨ મા પુરુષ હરિવ્યાસ દેવે લખીછે. પરંપરાના ૧૩ મા દેવાચાર્યે સિદ્ધાન્તજાહવી નામનો ગ્રંથ લખ્યોછે, અને એના શિષ્ય સુન્દર ભટ્ટે એ ઉપર સેતુ નામની ટીકા લખીછે. ૩૦ મા કેશવ કાશ્મીરીએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે; તથા વિ. સં. ૧૬૮૦ માં પુરુષોત્તમપ્રસાદે શ્રુત્યન્તસુરરૂપ નામનો ગ્રંથ લખ્યોછે. આ ઉપરાંત આ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા વગર પડ્યા છે.

નિમ્બાર્કનો દ્વૈતાદ્વૈત મત.

નિમ્બાર્કચાર્યે દ્વૈતાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કર્યોછે એ ઉપર કહ્યું છે. દ્વૈતાદ્વૈત એવી રીતે કે જડ જગત, જીવ અને બ્રહ્મ અથવા ભોગ્ય, ભોક્તા અને નિયન્તા વસ્તુતઃ ભિન્ન છે. પણ જડ જગત અને જીવનાં સ્વરૂપ, સ્થિતિ, અને પ્રવૃત્તિ સર્વથા ઇશને આધીન છે તથા એ સર્વ ઇશથી વ્યાપ્ત છે, માટે ઇશ્વરથી જડ જગત અને જીવનો અભેદ છે, એમ કહી શકાય. વળી જગતનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું કારણ બ્રહ્મને માને છે. તે એવી રીતે કે અચિન્ત્ય, અનન્ત અને અઘટિતઘટનામાં કુશળ શક્તિવાળા બ્રહ્મમાંથી એની ઇચ્છાથીજ, એના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આ જગત બ્રહ્મનું, પોતાની શક્તિદ્વારા, પરિણામ છે. બ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે, એ

બ્રહ્મસૂત્રના મતને નિમ્બાર્ક નીચે પ્રમાણે ઘટાવેછે:—“સૂક્ષ્મ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા, અને પોતપોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ જેમાં રહી છે એવા, ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને બ્રહ્મ પોતાની શક્તિથી સ્થૂલરૂપે પ્રગટ કરેછે માટે એ એનું ઉપાદાન કારણ છે, અને પોતપોતાના અનાદિ કર્મસંસ્કારને વશ થયેલા તથા સ્મૃતિ અત્યન્ત સંકુચિત હોવાથી જ્ઞાન માટે અયોગ્ય જીવોને કર્મનાં ફળ ભોગવવા યોગ્ય જ્ઞાન આપીને, તે તે કર્મના ફળરૂપ તે તે ભોગનાં સાધનો સાથે જીવોનો સંયોગ ઇશ્વર કરી આપેછે માટે એ નિમિત્ત કારણ છે. ” (સિદ્ધાન્તરત્નમંજૂષા શ્લોક ૧.)

નિમ્બાર્કાચાર્યના મતનો ટુંકો સાર એની દશશ્લોકીમાંથી અહિં નીચે આપ્યો છે. જેમાં કવચિત્ પુરૂષોત્તમાચાર્યની મંજૂષા નામની ટીકામાં થી પણ સાર લીધો છે (આ ટીકા સાથે દશ શ્લોકી અથવા વેદાન્તરત્નમંજૂષા ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝમાં ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં છપાઇ છે.) પુરૂષોત્તમાચાર્યની ટીકા સ્પષ્ટ અને સારી છે. એમાં જૂનાં ઉપનિષદો, અને ગીતામાંથી ભારેભાર ઉતારા કર્યાં છે. એ ઉપરાંત, ગોપાલતાપનીય જેવાં ઉપનિષદો, કૂર્મ, મત્સ્ય, પદ્મ વગેરે પુરાણો—ખાસ વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, મહાભારત, બ્રહ્મસૂત્ર, મનુ, વિષ્ણુધર્મોત્તર, અને સાર્વત સંહિતામાંથી મોટે ભાગે ઉતારા કર્યાં છે. નિમ્બાર્કાચાર્ય પછી ત્રીજી પેઢીએજ આ આચાર્ય થયા છે એટલે નિમ્બાર્કે પણ પ્રમાણ તરિકે મુખ્યત્વે ઉપલા ગ્રંથોનોજ આશ્રય લીધો હશે એમ માનવામાં હરકત નથી.

જીવનું સ્વરૂપ—“ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ. સ્વયંજ્યોતિ, ચૈતન્યરૂપ, આજુ, જ્ઞાતા, કર્તા, ભોક્તા, હરિને આધીન, અને શરીરના સંયોગ તથા વિયોગને યોગ્ય અને જૂદા જુદા દેહમાં જુદો જુદો છે. આવા જીવો અસંખ્ય છે. ” (શ્લો. ૧).

“ આ જીવનું સ્વરૂપ અનાદિ માયાથી વીંટાયેલું છે એટલે ઓળખાતું નથી, પણ કેટલાક લકતો ભગવત્કૃપાથી એને જાણી શકે છે. જીવોના ત્રણ ભેદ છે, બદ્ધ, મુક્ત અને બદ્ધમુક્ત. ” (શ્લો. ૨).

જીવના ઉપર જે ત્રણ ભેદ કહ્યા તેમાંથી નીચે પ્રમાણે વિસ્તાર ટીકાકારે કર્યો છે. બદ્ધના બુભુક્ષુ અને મુમુક્ષુ એવા બે ભેદ છે. ફરી મુમુક્ષુના બે ભેદ છે.

(૧) ભગવદ્ભાવાપત્તિરૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અને (૨) નિજસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા. હવે વૈષયિક આનન્દને ઇચ્છનારા જે બુભુક્ષુઓ તેના બે ભેદ છે: (૧) ભાવિમાં શ્રેય મેળવનારા, (૨) નિત્ય સંસારી. મુક્તના બે ભેદ છે, નિત્ય મુક્ત અને મુક્ત. કિરીટ, કુણ્ડલ વંશી, વગેરે ભગવાનના અલંકારો તથા વિષ્વક્સેન, ગરુડ વગેરે ભગવાનના પાર્ષદો એ નિત્યમુક્ત છે. અને સંસારમાંથી જે ભગવત્કૃપાથી મુક્ત થાય છે તે મુક્ત. તેમાં પણ કેટલાક ભગવાને પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજા પોતાના સ્વરૂપના અનુભવથી સન્તુષ્ટ રહે છે.

જૃ૩—“અચેતન- જૃ૩ ત્રણ જાતનું, અપ્રાકૃત-પ્રકૃતિમાંથી ન ઉત્પન્ન થયેલું, પ્રાકૃત-પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને કાળસ્વરૂપ. આમાં જે પ્રાકૃત છે તેનેજ માયા અથવા પ્રધાન કહે છે અને એના શુક્લ, લોહિત અને કૃષ્ણ (સત્ત્વ, રજ, તમ) એવા ભેદો છે.”—(શ્લો. ૩).

આ શ્લોકના પ્રાકૃત અચેતનમાં સર્વ જૃ૬ સૃષ્ટિ આવી જાય છે. એ સૃષ્ટિની પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો વિસ્તાર વગેરે, પૌરાણિક સાંખ્ય તથા પૌરાણિક ભૂગોળને અનુસરીને માનેલ છે. બીજું અચેતન જે કાળ તેનો વિસ્તાર પણ પૌરાણિક છે. હવે ત્રીજું અપ્રાકૃત અચેતન રહ્યું તે શું? ટીકાકાર કહે છે કે ભગવાનનાં ધામમાં નગર, ગૃહ, રસ્તા, આયુધ, વાહન, અલંકારો વગેરે જે જે ભગવાનના તથા મુક્તોના ઉપભોગ માટે છે, તે તે બધું જ્યોતિઃસ્વરૂપ અપ્રાકૃત છે, પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી પણ ભગવાનના અનાદિ સંઘટ્ટપથી થયું છે. એને ઉત્પત્તિ, ક્ષય, વગેરે પ્રકૃતિના નિયમો લાગતા નથી; એ દિવ્ય, અનાદિ, નિત્ય છે.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ—“સ્વતઃ જેમાં કોઈ પણ દોષ નથી, અને જે સર્વ કલ્યાણ ગુણોનો રાશિ છે, એ વ્યૂહોના અંગી, વરેણ્ય, કમલનેત્ર પરબ્રહ્મ હરિ, કૃષ્ણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.” (શ્લો. ૪).

આ શ્લોકમાં ભગવાનને સર્વ કલ્યાણ ગુણોના રાશિ કહ્યા છે. અને કલ્યાણ ગુણોમાં જ્ઞાન, શક્તિ, બલ વગેરે જે રામાનુજે ગણાવ્યા છે તેજ અહિં પણ કહ્યા છે. આ ગુણો અપ્રાકૃત—દિવ્ય છે. ભગવાનને વ્યૂહોના અંગી કહ્યા છે અર્થાત્ વ્યૂહો એનાં અંગો છે—એની મૂર્તિઓ છે. વ્યૂહમાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ વગેરે ચાર તથા કેશવ ગોવિંદ વગેરે બીજા બાર વ્યૂહો પણ

કહ્યા છે, તથા અવતારોનો પણ વ્યૂહમાં સમાવેશ કર્યો છે. ટીકાકાર ગુણાવતાર, પુરુષાવતાર, અને લીલાવતાર એમ ત્રણ જાતના અવતાર કહે છે. બ્રહ્મા, રૂદ્ર, વગેરે ગુણાવતાર, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિના અન્તર્યામીઓ પુરુષાવતાર અને મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે લીલાવતાર. લીલાવતારના પાછા બે ભેદ છે. આવેશાવતાર (નર, નારાયણ, કપિલ વગેરે) અને સ્વરૂપાવતાર. વળી સ્વરૂપાવતારના બે ભેદ અંશાવતાર અને પૂર્ણાવતાર. નૃસિંહ, દાશરથી રામ, અને કૃષ્ણને દશ શ્લોકોનો ટીકાકાર પૂર્ણાવતાર કહે છે. બ્રહ્મને સર્વ દોષરહિત આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. અહિંદોષ શબ્દથી પાતંજલયોગના કલેશ, કર્મ, વિપાક, અને આશય વિવક્ષિત છે એમ ટીકાકાર કહે છે.

“આ પરમદેવ કૃષ્ણના ડાબા અંગમાં આનંદથી વિરાજતી દેવી વૃષભાનુજા—રાધાનું અમે સ્મરણ કરીએ છીએ. એ કૃષ્ણના જેવાંજસૈંદર્યવાળી, હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી અને સર્વ ઇષ્ટ કામનાઓને આપનારી છે.” (શ્લો. ૫)

ટીકાકાર આ શ્લોકના શબ્દોમાંથી રાધા અને લક્ષ્મી બેયનો ધ્વનિ કાઢે છે, અને સત્યભામા પણ વિવક્ષિત છે એમ કહે છે. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે “રૂકિમણી, સત્યભામા અને વ્રજ સ્ત્રી (મુખ્ય રાધા) સાથે ભગવાન પુરુષોત્તમ વાસુદેવ, વૈષ્ણવો (નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના) એ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.”

“મનુષ્યોએ અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારના (જે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ નથી થવા દેતો તે) સમ્બન્ધનો નાશ કરવા માટે હમેશાં ઉપરોક્ત પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરવી જોઈએ. સનન્દન વગેરે મુનિઓએ સર્વ તત્ત્વોના સાક્ષિ (સર્વજ્ઞ) નારદને એ રીતે કહ્યું છે.” (શ્લો. ૬)

આ શ્લોકમાં સનન્દન અને નારદથી આ સંપ્રદાય પ્રાપ્ત થયો છે એમ કહેવાનો આશય છે, તથા છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનો સનત્કુમાર નારદનો સંવાદ સૂચિત છે. ટીકાકાર નારદને પામ્યરાત્ર પ્રવર્તક કહે છે. નારાયણીય પર્વમાં નારાયણ નારદને પામ્યરાત્રનો ઉપદેશ કરે છે એ અહિં સ્મરણમાં રાખવાનું છે. ટીકાકાર તો કહે છે કે નારદેજ સનત્કુમાર પાસેથી મળેલી વિધાનો નિમ્બાર્કને ઉપદેશ કર્યો છે.

‘શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્માત્મક હોવાથી બ્રહ્મજ સર્વ છે; એ વિજ્ઞાન યથાર્થ છે. અને વેદ બ્રહ્મનારાઓનો એજ મત છે વળી સર્વ પદાર્થોનું ત્રિરૂપપણું પણ શ્રુતિ અને સૂત્રથી સિદ્ધ છે; માટે એ પણ યથાર્થ છે.’ (શ્લો. ૭)

આ શ્લોક નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના ભેદાભેદનું વર્ણન કરે છે. આ શ્લોકનો આશય એમ છે કે સર્વ પદાર્થોનો બ્રહ્મ અન્તરાત્મા છે. તથા સર્વનાં સ્થિતિ પ્રવૃત્તિ એને આધીન છે—માટે સર્વ બ્રહ્મ છે એમ શ્રુતિએ કહ્યું છે. પણ ભોક્તા, ભોગ્ય અને નિયન્તા રૂપ ત્રણ પદાર્થો વસ્તુતઃ જુદા છે એમ શ્રુતિ અને બ્રહ્મસૂત્રનો મત છે. આ રીતે અભેદ અને ભેદ બેય ખરાં છે.

“બ્રહ્મા અને શિવથી વન્દિત કૃષ્ણના પદારવિન્દ સિવાય બીજો કોઈ (મોક્ષનો) માર્ગ નથી; કૃષ્ણ ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે ધ્યાન થઈ શકે એવું રૂપ ધારણ કરે છે, પણ એની શક્તિ અચિન્ત્ય છે, એનું તત્ત્વ દુર્લભ છે.” (શ્લો. ૮)

આ શ્લોકનો આશય એમ છે કે પરમાત્મા સ્વભાવથી બ્રહ્મ રૂપને પણ દુર્લભ છે. પણ શરણાગત વત્સલતા, કરુણા, દયા વગેરે ગુણોને લઈને પ્રપન્ન ભક્તોને સુલભ છે. અને ભક્તિ સિવાય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે બીજો ઉપાય નથી. માટે પરમાત્માનો આશ્રય કરનાર (પ્રપન્ન) ચારમાંથી એકેય પુરૂષાર્થ વગર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. ટીકાકાર ગુરૂ સંબન્ધને પણ આવશ્યક ગણે છે.

ભક્તિ “જેનામાં દૈન્ય વગેરે ગુણો હોય છે તેના ઉપર આ (પરમાત્મા) ની કૃપા થાય છે; અને એ કૃપાથીજ અનન્ય અધિપતિ મહાત્માની પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ભક્તિ બે જાતની છે. એક સાધનરૂપ અને બીજી પરા અથવા ફળરૂપ.” (શ્લો. ૯)

અહિં દૈન્યથી પ્રપત્તિ ઉદ્દિષ્ટ છે. દૈન્ય એટલે સાધનોના ગર્વનો ત્યાગ અને પરમાત્માની કૃપા ઉપર માત્ર આધાર રાખવો તે. આ પ્રપત્તિ અથવા શરણાગતિ રામાનુજ મત પેઠે આ મતમાં પણ છ પ્રકારની માની છે. પ્રકારો બેયમાં એકજ છે.

આ પ્રપત્તિથી જાગેલી ભગવત્કૃપાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. નિષ્કામતાથી ભગવાનની સેવા એ ભક્તિ. એ એ જાતની છે, એક સાધનરૂપ અને બીજી ફલરૂપ અથવા પરાભક્તિ. અનેક જન્મોનાં પુણ્યોથી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે સાધનરૂપ; એના બે ભેદ છે વૈદિક અને પૌરાણિક. મધુ વિદ્યા, શાષ્ટિહૃદયવિદ્યા વગેરે વૈદિક અનુષ્ઠાનરૂપ ભક્તિ તે વૈદિક ભક્તિ એમાં ત્રણ વર્ણોનોજ અધિકાર માન્યો છે. અને પુરાણોમાં કહેલી રીતથી ભગવાનનું આરાધન કરવારૂપ ભક્તિ તે પૌરાણિક. એમાં શૂદ્રને પણ અધિકાર છે. હવે ફલરૂપ ભક્તિ જોઈએ. કર્મયોગ વગેરે ભગવાનની આજ્ઞા પાળવાથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાન જે ભક્તિ આપે અને જે આત્મજ્ઞાન થયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે તે ફલરૂપ ભક્તિ. જેમ વિષયોમાં સામાન્ય માણસનું ચિત્ત રહે છે. તેમ ભગવાનના સ્વરૂપ ગુણ વગેરેમાં સર્વદા ચિત્ત રહે એજ ફલરૂપ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું લક્ષણ.

જ્ઞેય અર્થો—સાધુઓ—ભક્તોએ નીચેના પાંચ અર્થો જાણવા જોઈએ. ઉપાસ્ય (ઈશ્વર)નું રૂપ, ઉપાસકનું રૂપ, કૃપાનું રૂપ (મોક્ષ), ભક્તિનું રૂપ અને ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિરોધી ભાવનું સ્વરૂપ.” (શ્લો. ૧૦).

ઉપાસ્ય, ઉપાસક અને ભક્તિ વિષે ઉપર કહ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ ટીકાકાર એવું બતાવે છે કે સર્વ કર્મનો નાશ થઈ જાય, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થઈ જાય અને પછી સતત ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થયા કરે એજ ભગવદ્વાપત્તિ, કે સાયુજ્ય અથવા સામ્યરૂપ મુક્તિ. આમાં ભગવાન સાથે ઐક્યનો ભાવ નથી એ યાદ રાખવાનું છે. ભગવત્પ્રાપ્તિમાં વિરોધી ભાવો ટીકાકારે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરે અનાત્મામાં આત્મબુદ્ધિ, શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ભગવાનની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા, અસત્શાસ્ત્રની અભિલાષા, બીજા દેવોને અર્ચન, વન્દન નમસ્કાર વગેરે, પોતામાં સ્વતન્ત્રતાની ભાવના, તથા અહન્તા, મમતા, ગુરુમાં અવિશ્વાસ વગેરે વૃત્તિઓ. ભગવાનને પ્રાપ્ત થવામાં પ્રતિબંધ કરે છે.

આ રીતે નિમ્બાર્કનો મત ટુંકામાં જોયો. રામાનુજ અને નિમ્બાર્કમાં તફાવત એટલોજ છે કે રામાનુજની ભક્તિ ધ્યાનરૂપ છે, નિમ્બાર્કની પ્રેમલક્ષણા છે. રામાનુજ શ્રી, ભૂ અને લીલા સાહિત નારાયણને ભજવાનું કહે છે. નિમ્બાર્ક રાધા સહિત કૃષ્ણને ભજવાનું કહે છે.

નિમ્બાર્ક જન્મ્યા હતા દક્ષિણમાં પણ મથુરાની આસપાસ વધારે રહ્યા હતા અને એમના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ પણ મોટે ભાગે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં, મથુરામાં તથા બંગાળના કેટલાક ભાગમાં છે, નિમ્બાર્કના અનુયાયીઓ કપાળમાં ગોપીચન્દનની બે સીધી લીંટી કરેછે, વચમાં કાળો ચાંડલો કરેછે. અને તુલસીની ઠંઠી ખેરેછે. એના બે પેટા ભેદ છે એક ગૃહસ્થનો અને બીજો ત્યાગીનો. આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય મંદિર વૃન્દાવનમાં છે.

મધ્વાચાર્ય.

રામાનુજ અને નિમ્બાર્ક બેનો મત જોયો. આ બેય આચાર્યોએ અદ્વૈતને કાંઈક અવકાશ આપ્યોછે. પણ આ પછીના મધ્વાચાર્યે તે અદ્વૈત મતનો સર્વથા તિરસ્કાર કર્યોછે. અને એ માટે એણે ઇશ્વરને જગતના ઉપાદાન કારણ રૂપ માનવાની ના પાડી છે. બ્રહ્મસૂત્રનાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ કહેનારાં સ્પષ્ટ સૂત્રોને એણે જુદીજ રીતે ઘટાવ્યાં છે. આ રીતે રામાનુજ અને નિમ્બાર્કથી જુદા પડીને મધ્વે પાંચ ભેદવાળો દ્વૈતવાદ ઉપદેશ્યોછે. પાંચ ભેદ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. જીવ અને ઇશનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને ઇશનો ભેદ, જડોનો પરસ્પર ભેદ, તથા જડ અને જીવનો ભેદ. આ પાંચે ભેદો અનાદિ છે, નિત્ય છે અને મુક્તિમાં પણ અનુસ્યૂત છે.

મધ્વાચાર્યે પ્રમાણ તરિકે ઉપનિષદ્ બ્રહ્મસૂત્ર, પાંચરાત્રસંહિતાઓ તથા પુરાણોનો આશ્રય લીધોછે. રામાનુજ અને નિમ્બાર્કે પુરાણોમાં વિષ્ણુપુરાણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. ત્યારે મધ્વે તે પછીના વલ્લભાચાર્યે તથા ચૈતન્યે ભાગવત પુરાણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

મધ્વાચાર્યનું ચરિત્ર અહિં જી. એ. નેટેસને ઇંગ્રેજીમાં છપાવેલા કૃષ્ણસ્વામીનાં “શ્રી મધ્વાચાર્ય” ઉપરથી લીધું છે. મધ્વાચાર્યના પોતાનાજ શિષ્ય ત્રિવિક્રમના પુત્ર નારાયણે લખેલ સંસ્કૃત મધ્વવિજય ઉપરથી ઉપરોક્ત ઇંગ્રેજી ગ્રંથમાં મધ્વાચાર્યના ચરિત્રનો સાર લીધોછે.

દક્ષિણ કર્ણાટકના ઉદ્દીપી તાલુકામાં ઉદ્દીપીની દક્ષિણ પૂર્વે છ માઇલ ઉપર પાજંક ક્ષેત્ર (બેલા) નામના ગામમાં મધ્યગેહ નામનું કુટુંબ રહેતું

હતું. આ બેલા એજ કદાચ મધ્વવિજયનું રજતપીઠ હશે? મધ્વાચાર્યના પિતાનું નામ મધ્યગેહ અને માતાનું નામ વેદવતી હતું. મધ્યગેહના બે પુત્રો મરી ગયા પછી ઉદ્દીપીના દેવની કૃપાથી કલિ સં. ૪૩૦૦માં એટલે ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં મધ્વનો જન્મ થયો. મધ્વાચાર્યના મહાભારતતાત્પર્ય-નિર્ણયમાં એણે પોતે ઉપરોક્ત કલિ સંવત્ લખ્યો છે. એટલે એના મઠોની પરંપરામાં ઇ. સ. ૧૧૧૮ મનાય છે, એ યથાર્થ નથી લાગતું. મધ્વાચાર્ય વાયુનો અવતાર મનાય છે, એના પિતાએ એનું નામ વાસુદેવ રાખ્યું હતું એના બાલ્યકાળના ચમત્કારોની અનેક વાતો છે. વાસુદેવે બ્રાહ્મણોને એ વખતમાં સાધારણ રીતે મળતી કેળવણી લીધી હતી. બાળકપણમાં એનું શરીર ઘણું સારું અને કસરતી હતું. સાધારણ રીતે ભણી લીધા પછી મધ્વે ન્હાની ઉમ્મરમાં જ સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ માબાપને બહુ દુઃખ લાગતું હતું; છેવટ એના ન્હાનાભાઈ વિષ્ણુતીર્થનો જન્મ થતાં વાસુદેવે અચ્યુતપ્રેક્ષ પાસે સંન્યાસ લીધો, અને સંન્યાસી તરિકે પૂર્ણપ્રજ્ઞ નામ રાખ્યું. પછી અચ્યુતપ્રેક્ષ પાસે મધ્વ વેદાન્ત ભણવા લાગ્યા. પણ એમને શાંકર અદ્વૈત રૂઝુ નહિ; અને એમણે ભક્તિમાર્ગવાળો દ્વૈતવાદ ઉઠાવ્યો. મધ્વે હવે આચાર્ય તરિકે પોતાનું નામ આનન્દતીર્થ રાખ્યું. પછી મધ્વાચાર્ય અચ્યુતપ્રેક્ષ સાથે દક્ષિણમાં યાત્રા કરવા ગયા, અને પંડિતો સાથે વાદો કરીને પોતાના મતનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો; રસ્તામાં બનેલા એના અનેક ચમત્કારોની વાતો મધ્વવિજયમાં છે.

દક્ષિણની યાત્રા કરી આવ્યા પછી એમણે ભગવદ્ગીતા ઉપર ટીકા લખી. તે પછી ઉત્તરમાં યાત્રા કરવા ગયા. આ ઉત્તરની મુસાફરીના વર્ષનમાં મહારાષ્ટ્રના એક ઇશ્વરદેવ રાજાનું નામ છે. હવેદેવગિરિના યાદવ રાજાઓની વંશાવળીમાં એક મહાદેવ રાજાનું નામ છે જેનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧ સુધી છે. આ મહાદેવ એજ મધ્વવિજયના ઇશ્વરદેવ હોવાનો સંભવ કૃષ્ણસ્વામી કહેવે છે. સંસ્કૃતમાં એવી રીતે વિશેષ નામોના પર્યાયો વપરાય છે. ઉત્તરમાં મધ્વાચાર્ય હરદ્વાર અને છેક બહરિકાશ્રમ સુધી જઈને બહરિકાશ્રમમાંથી દ્વિગ્વિજયરામની અને વેદવ્યાસની મૂર્તિઓ લઈ આવ્યા.

૧ ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર (Vol. 14 p. 314) માં કલ્યાણપુરને મધ્વની જન્મભૂમિ કહી છે.

પાછા દેશમાં આવ્યા પછી એમને રાજાઓની સમક્ષ મુખ્ય આચાર્યની પદવી મળી. ઉત્તરમાંથી આવ્યા પછી મધ્વાચાર્યે વેદાન્તસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય લખ્યું; જે એના નામ ઉપરથી પૂર્ણપ્રજ્ઞ ભાષ્ય કહેવાય છે. મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણય પણ આ વખતે લખ્યો જણાય છે.

મધ્વાચાર્યને વૃદ્ધ અવસ્થામાં શૃંગેરિના શંકરાચાર્યો તરફથી એ પ્રદેશના રાજાદ્વારા કેટલીક કનડગત થયેલી એમ મધ્વવિજયમાં લખ્યું છે. મધ્વમઠોની પરંપરામાં મધ્વાચાર્ય ૭૯ વર્ષ, છ માસ અને ૨૦ દિવસ ગાદી ઉપર રહ્યા એમ લખ્યું છે; પણ આ એનો જીવનકાળ હોવાનો વધારે સંભવ છે. મધ્વને ૭૯ વર્ષ જીવ્યા માનીએ તો ઇ. સ. ૧૨૭૮ માં એઓ મરી ગયા એમ ઠરે. (મધ્વ બદરિકાશ્રમ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ન ફર્યા એમ કહેવાય છે). અને મધ્વને શક ૧૧૨૦-૨૧ થી શક ૧૨૦૦ (ઇ. સ. ૧૧૯૯ થી ૧૨૭૮) સુધી માનવા માટે ચોક્કસ પ્રમાણ છે.^૧

મધ્વાચાર્યના ચાર મુખ્ય શિષ્યો ગણાય છે:—પદ્મનાભતીર્થ, નરહરિતીર્થ, માધવતીર્થ અને અક્ષોભ્યતીર્થ. મધ્વ પછી ગાદીએ પદ્મનાભ તીર્થ બેઠા જે લગભગ સાત વર્ષ ગાદી ઉપર રહ્યા. પદ્મનાભતીર્થ પછી નરહરિતીર્થ ગાદીએ આવ્યા. જે નવ વર્ષ ગાદીએ રહ્યા એટલે એ ઇ. સ. ૧૨૮૫ થી ૧૨૯૪ સુધી ગાદી ઉપર હોવા જોઈએ. હવે આ નરહરિતીર્થ વિષે શ્રી કૂર્મેશ્વરના મંદિરના એક લેખમાં એણે શક ૧૨૦૩ (ઇ. સ. ૧૨૮૧) માં એક મંદિર ચણાવીને તેમાં યોગાનન્દ નૃસિંહની મૂર્તિ પધરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^૨ આ ઉપરાંત શક ૧૧૮૬ થી ૧૨૧૫ સુધીના બીજા લેખોમાં નરહરિ તીર્થ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે.^૩ માટે મધ્વના સમયનો ઉપર જે નિર્ણય કર્યો તે નિઃસંદેહ જણાય છે. આ નરહરિતીર્થને મધ્વાચાર્યે રામ અને સીતાની મૂળ મૂર્તિઓ લઈ આવવા જગન્નાથપુરી મોકલ્યા હતા અને ત્યાં એને ઘણું માન મળ્યું હતું; એમ કહેવાય છે. એ વખતે ઉડીયાની ગાદીએ એકાવલીવાળો નૃસિંહ

1 જુઓ. Indian Antiquary-1914 p. 262.

2 Epigraphia Indica Vol. 4. p. 260.

3 જુઓ Epigraphia Indica Vol. 6.

રાજા (ઈ. સ. ૧૨૬૬ થી ઇ. સ. ૧૨૯૩) હતા; એમ ડા. ભાંડારકર
કહે છે.

મધ્વના દ્વૈતવાદનો સાર.

મધ્વમતનો સાર, રઘુનાથાચાર્યના શિષ્ય વેદગર્ભકુલીન પદ્મનાભ-
સૂરિના મધ્વસિદ્ધાન્તસાર ઉપરથી અહિં લખ્યો છે.

મધ્વસિદ્ધાન્તમાં દશ પદાર્થો માન્યા છે:—દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય,
વિશેષ, વિશિષ્ટ, અંશિ, શક્તિ, સાદૃશ્ય, અને અભાવ. આમાંના છ તો
વૈશેષિક મતમાંથી લીધા છે. આમાંથી દ્રવ્યો ૨૦ છે. પરમાત્મા, લક્ષ્મી,
જીવ, અવ્યાકૃત, આકાશ, પ્રકૃતિ, ગુણત્રય, મહત્ત્વ, અહંકાર, બુદ્ધિ,
મન, ઇન્દ્રિય, માત્રા, ભૂત, બ્રહ્માંડ, અવિદ્યા, વર્ણ, અન્ધકાર, વાસના,
કાલ, અને પ્રતિગિંબ. ગુણો અનેક છે. વિહિત, નિષિદ્ધ, અને ઉદાસીન
એમ ત્રણ જાતનું કર્મ છે. આ પ્રમાણે પદાર્થોનું વિસ્તૃત વિવેચન આ
ગ્રંથમાં છે. પણ આપણે એનું પ્રયોજન નથી. માત્ર પરમાત્મા, લક્ષ્મી,
અને જીવ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જોઈએ.

પરમાત્મા—પરમાત્મા પરિપૂર્ણ અનન્ત ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે.
લક્ષ્મી, જીવ વગેરે કરતાં પરમાત્મામાં જ્ઞાન, શક્તિ, આનન્દ વગેરે
ગુણો અનન્તગણા છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાં અનન્ત ગુણો છે અને દરેક
ગુણ અનન્ત, અપરિમિત નિરતિશય રૂપમાં છે. પરમાત્મા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ,
સંહાર, નિયમ, જ્ઞાન, આવૃત્તિ બન્ધ અને મોક્ષ એ આઠેના કર્તા છે;
સર્વજ્ઞ છે; જડ, જીવ અને પ્રકૃતિ (મહાલક્ષ્મી)થી અત્યન્ત વિલક્ષણ છે,
જ્ઞાન આનન્દ વગેરે કલ્યાણ ગુણોના શરીરવાળા છે. અર્થાત્ ભગવાનના
શરીરનાં સર્વ અંગો જ્ઞાનમય અને આનન્દમય છે. આપણાં અંગોમાં
જેમ હાડકાં માંસ વગેરે છે, તેમ ભગવાનનાં અંગોમાં જ્ઞાન આનન્દ
વગેરે ગુણો છે. એ સર્વથી સ્વતન્ત્ર છે, પોતે એકજ ઇશ્વર છે, પોતેજ વાસુદેવ,
સંકર્ષણ, પ્રધુમ્ન, કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન એમ અનેકરૂપ થાય છે
આ સર્વરૂપો પૂર્ણ છે. પરમાત્માનો પોતાનાં મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે અવતાર
રૂપો સાથે, પોતાના ગુણો સાથે, પોતાના અવયવો સાથે અને પોતાની
જગતને સૃજવા આદિની ક્રિયાઓ સાથે અત્યન્ત અલોહ છે.

લક્ષ્મી—પરમાત્માથી જુદી અને માત્ર એનેજ આધીન એવી લક્ષ્મી છે. એ પરમાત્માની પત્ની છે, પરમાત્મા પેઠેજ એ નિત્ય મુક્ત છે, અને અનેક રૂપ ધારણ કરી શકે છે. પરમાત્માની પેઠે એ પણ જડ દેહથી રહિત છે; અને દેશ અને કાળમાં પરમાત્મા સમાન વ્યાપ્ત છે.

જીવ—જીવો સંસારી છે, અજ્ઞાન વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, અને અસંખ્ય છે. આ જીવોના ગણો અનન્ત છે. આ સર્વ જીવો ત્રણ પ્રકારના છે; મુક્તિયોગ્ય, નિત્ય સંસારી અને તમોયોગ્ય. એમાં મુક્તિયોગ્ય પાંચ જાતના છે. દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, ચક્રવર્તી રાજાઓ (રઘુ અંબરીષ વગેરે) અને ઉત્તમ મનુષ્યો. આમાંથી ઉત્તમ મનુષ્યો એ જાતના છે. ચતુર્ગુણોપાસક અને એકગુણોપાસક.

સંસારી જીવો—હમેશાં સુખ દુઃખ મિશ્રિત જીવનવાળા જીવો એ નિત્ય સંસારી જીવો, એવા મધ્યમ મનુષ્યો અસંખ્ય છે. આ લોકો હમેશાં સ્વર્ગ, પૃથિવી અને નરકમાં ફર્યાકરે છે. તમો યોગ્ય જીવો ચાર જાતના છે. દૈત્યો, રાક્ષસો, પિશાચો અને અધમ મનુષ્યો. સર્વ જીવો પરસ્પર તથા પરમાત્માથી ભિન્ન છે. તથા સંસારમાં અને મુક્તિમાં તારતમ્ય (ઓછાવત્તાપણા)નો અનુભવ કરે છે. બ્રહ્મા વગેરે દેવો જીવોના અભિમાની છે, એટલે બ્રહ્મા મુક્તિ યોગ્ય જીવોના અભિમાની છે, પુરંજન નિત્ય સંસારી જીવોના અભિમાની છે, અને કલિયુગ તમોયોગ્ય જીવોનો અભિમાની છે.

પ્રકૃતિ—સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી વિશ્વનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ છે. કાળ અને ગુણ ત્રયનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે. એ પ્રકૃતિ જડ રૂપ છે, નિત્ય છે, અને અવ્યાપ્ત છે. પ્રકૃતિની અભિમાની રમા છે. આ પ્રકૃતિ સર્વ જીવોના લિંગ શરીર રૂપ છે તથા એથી ભિન્ન પણ છે, એ રીતે અનેક જાતની છે. આ પ્રકૃતિમાંથી ત્રણ ગુણો, તથા મહત્ વગેરે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર પૌરાણિક રીતે કહે છે.

ત્રણ ગુણોનું કામ નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—શુદ્ધ સત્ત્વ મુક્ત જીવોનાં લીલા શરીર માટે ઉપયોગી થાય છે. રજો ગુણથી સૃષ્ટિ થાય છે.

રજ્જેગુણમાં રહેલા સત્ત્વગુણથી સ્થિતિ રહેછે અને તમોગુણથી નાશ થાય છે. સત્ત્વગુણની અભિમાની દેવતા શ્રી છે, રજ્જે ગુણની અભિમાની દેવતા ભૂ અને તમોગુણની અભિમાની દેવતા દુર્ગા છે. ત્રણ ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મહત્ત્વ પ્રજ્ઞાનું શરીર છે. મહત્ત્વમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાયછે, એ ત્રણ જાતનો છે; વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ, એના ગરૂડ, શેષ અને રૂદ્ર અનુક્રમે અભિમાની દેવતા છે.

ઉપર પ્રમાણે ક્રમશઃ પ્રજ્ઞાંડ થયા પછી તેનાં પાણીમાં સૂતેલા ભગવાનની નાલિમાં કમળ થયું અને કમળમાં પ્રજ્ઞા થયા અને એમાંથી ફરી દેવો અને મન વગેરે ઉત્પન્ન થયાં, એમાંથી મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અંધતામિસ્ર એ પાંચ પર્વવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ. આ અવિદ્યા જીવની આશ્રિતછે.

જે જે સાધનથી જેને જેને જ્ઞાન થાયછે, તે સર્વ પરમાત્માથીજ ઉત્પન્ન થાયછે માટે જ્ઞાન પરમાત્માને આધીનછે. જ્ઞાન બે જાતનું છે, સંસારહેતુ અને મોક્ષહેતુ. દેહ, અપત્ય, સ્ત્રી વગેરેમાં મમતારૂપ જ્ઞાન સંસારનો હેતુ છે. અને યોગ્ય સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. એ જ્ઞાન ઘણી સાધનસંપત્તિથી ઉત્પન્ન થાયછે. પ્રજ્ઞાથી આરંભીને મનુષ્યોત્તમ પર્યંત સર્વ જીવોને અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ શકેછે.

હવે મોક્ષના સાધનરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો કહેછે. વિવિધ સાંસારિક દુઃખના દર્શનથી અને સજ્જનની સંગતિથી ઇહામુત્રફલભોગ વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ, અધ્યયનસંપત્તિ, શરણાગતિ અને ગુરુકુલવાસ થાયછે. ગુરૂના ઉપદેશથી સમ્મિશ્રિત અર્થનું શ્રવણ, સાંભળેલા તત્ત્વનું મનન, ગુરૂની ભક્તિ, યથાયોગ્ય પરમાત્માની ભક્તિ, પોતાથી અધમ ઉપર દયા, પોતાના જેવા ઉપર રૂનેહ, ઉત્તમ ઉપર ભક્તિ, નિષ્કામ કર્મોનુષ્ઠાન, નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ, સર્વ સમર્પણ (ભગવાનને). તારતમ્ય (જીવોમાં ન્યૂનાધિકતા તથા વિષ્ણુની સર્વોત્કૃષ્ટતા)નું જ્ઞાન, પાંચ ભેદનું જ્ઞાન, (શરૂઆતમાં ઠણા છે), પ્રકૃતિ અને પુરૂષના વિવેકનું જ્ઞાન, અયોગ્ય (પાપાંડ મત)ની નિન્દા, અને ઉપાસના; આટલાં અપરોક્ષ જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રજ્ઞાથી માંડીને સર્વ યોગ્ય જીવો માટે સાધારણ છે.

ઉપાસના—ઉપાસના મોક્ષનું સાધન છે એ ઉપર કહ્યુંજ છે. હવે એનું સ્વરૂપ કહે છે. ઉપાસના બે જાતની છે. હમેશાં શાસ્ત્રના અભ્યાસ-રૂપ એક અને ધ્યાનરૂપ બીજી. કેટલાંક અધિકારીઓને હમેશાં શાસ્ત્રવિચાર કરવાથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે અને કેટલાકને ધ્યાનથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ધ્યાન-બીજી વસ્તુ માત્રના તિરસ્કારપૂર્વક (એટલે બીજાંનો વિચાર માત્ર દૂર કરીને) ભગવાનની અખંડ સ્મૃતિ એ ધ્યાન અને એજ નિદિધ્યાસન. જ્ઞાનમાં, શ્રવણ અને મનનથી અજ્ઞાન, સંશય, અને મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થતાં, ‘આ આમજ છે’ એવો નિશ્ચય થઈને એ નિદિધ્યાસન થાય છે.

ઉપર એકગુણોપાસક અને ચતુર્ગુણોપાસક એવા બે ભેદ કહ્યા છે. તેનો ખુલાસો કરતાં કહે છે કે, માત્ર આત્મત્વ ગુણવાળા ભગવાનની જે ઉપાસના તે એકગુણોપાસના અને સત્ ચિત્ આનન્દ અને આત્મા એ ચાર ગુણવાળા ભગવાનની ઉપાસના તે ચતુર્ગુણોપાસના; ઉત્તમ મનુષ્યો ચાર ગુણવાળી ઉપાસના કરે છે. પણ દેવો અને ઋષિઓ બહુ ગુણયુક્ત ઉપાસના કરે છે અને બ્રહ્મા તો વેદોક્ત અનન્ત ગુણવિશિષ્ટ ઉપાસના કરે છે. કેટલાક ઋષિઓ દેહમાં રહેલા બિમ્બની ઉપાસના કરે છે. છેવટ કહે છે કે સહુએ હૃદયમાં વ્યાપી રહેલા પુરુષોત્તમની-બિમ્બ રૂપ ઉપાસના કરવી જોઈએ; એનેજ પ્રાણી ઉપાસના કહે છે.

જેવી રીતે અહિં અધિકાર પ્રમાણે મનુષ્ય, ઋષિ, દેવ, વગેરેમાં ઉપાસનાનો ભેદ કહ્યો, તેમ એ સર્વની દૃષ્ટિનો પણ ભેદ માન્યો છે. એજ રીતે મોક્ષમાં પણ ભેદ છે. જેમકે ઇન્દ્રપદની યોગ્યતા માટે ચાર મન્વન્તરનો ઉપાસના કાળ, સૂર્ય કે ચંદ્રના પદની યોગ્યતા માટે એક મન્વન્તરનો ઉપાસના કાળ વગેરે.

ઉપર કહી તે સાધનસંપત્તિથી બ્રહ્માથી મનુષ્ય પર્યન્તને યથા-યોગ્ય અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તેમાં ઉત્તમ મનુષ્યોને વીજળી પેઠે બ્રહ્મનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, દેવોને, સૂર્યમંડળ જેવા તેજઃપુંજરૂપે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. ગરૂડ અને રૂદ્રને પ્રતિબિમ્બરૂપે થાય છે. બ્રહ્માને સર્વ અવયવ સહિત જેવા ભગવાન છે તેવું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. કેટલાક વ્યાપ્તોપાસકને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્તરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આ

સર્વ અપરોક્ષ જ્ઞાન માનસ છે. અપરોક્ષ જ્ઞાનથી દેવ વગેરેને અણિ-
માદિ આઠ જાતનું ઐશ્વર્ય મળેછે.

જ્ઞાન પરમાત્માધીન છે એ ખુલાં કહ્યું છે, તેમજ, અજ્ઞાન અને બન્ધ
તથા મોક્ષ પણ પરમાત્માધીન છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન પછી પરમલક્ષિત
થાયછે. ખુલાં સાધનરૂપ લક્ષિત ઠી છે તેથી જુદી આ પરમ લક્ષિત
સાક્ષાત્કાર પછીજ ઉત્પન્ન થાય છે. નિરવધિ, અનન્ત, અનવદ્ય કલ્યાણ
ગુણના જ્ઞાનપૂર્વક, પોતાના આત્માથી અને સર્વ આત્મીય પદાર્થોથી
અનેકગણો વધારે અને હજારો અન્તરાયોથી ન રોકાય એવો જે પ્રભુ પ્રતિ
પ્રેમનો પ્રવાહ તે પરમ લક્ષિત. આ લક્ષિતથી ભગવાન અત્યન્ત પ્રસન્ન
થાયછે અને ભગવાનના પ્રસાદથી પ્રકૃતિ, અવિદ્યા વગેરેમાંથી મોક્ષ થાયછે.

પ્રારબ્ધ અનુભવ્યા પછી આ જ્ઞાનીઓ દેહમાંથી છૂટીને કુમે કુમે
વૈકુંઠ લોકમાં જાયછે. ઊર્ધ્વગતિ કરતા સર્વ જીવોને સત્ય લોકમાં
બ્રહ્મા ઉપદેશ કરેછે અને એ ભક્તોને શ્વેતદ્વીપમાં વાસુદેવનું દર્શન થાયછે.
વૈકુંઠમાં મુક્તોને સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એમ ચાર
જાતનો સૃષ્ટિ કાળે ભોગ હોયછે, અને પ્રલય કાળે ભગવાનના ઉદરમાં
એ બધા પ્રવેશ કરેછે. આ મુક્તો વૈકુંઠમાં પણ જુદી જુદી જાતના
ઉપભોગો ભોગવેછે; પણ સર્વ ઇર્ષ્યા વગેરે દોષ વગરના અને અતિશય
આનન્દયુક્ત હોયછે, અને ત્યાં પણ કેટલાક ભગવાનના ગુણો ગાયા
કરેછે.

મધ્વાચાર્યના અનુયાયીઓ કપાળ ઉપર નાકની ઉપરથી સીધી
ગોપીચન્દનની બે લીંટીયો કરે છે, આ લીંટીયોને નાક ઉપર આડી
લીંટીથી જોડે છે, પછી વચ્ચે એક ઠાળી લીંટી અને મધ્યમાં લાલ ચાંડલો
આવું ચિહ્ન કરે છે, અને ગોપીચન્દનથીજ હાથ ઉપર તથા શરીરના
બીજા ભાગ ઉપર શંખ, ચક્ર વગેરે આયુધોનાં ચિહ્નો કરે છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઠર્ણાટક જુલમાં, મહીસુરમાં, તથા
ગોઆથી દક્ષિણ ઠર્ણાટકના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મોટી સંખ્યામાં દેખાય
છે અને વૃન્દાવનમાં તથા ઉત્તર હિન્દમાં છૂટા છૂટા દેખાયછે. આ
સંપ્રદાયના દક્ષિણ ઠર્ણાટકમાં આઠ મઠો છે અને ત્રણ અન્દરના દેશમાં

છે, જેમાંના કેટલાક મધ્વે પોતે સ્થાપ્યા છે. આનન્દતીર્થે ૩૭ ગ્રંથો લખ્યાછે, એમ ગણાય છે.^૧

વલ્લભાચાર્ય.

વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપર જે ત્રણ મતો જોયા, તેમાં ઉપાસના મિશ્ર ભક્તિનો ઉપદેશ દેખાયછે. પણ હવે જે બે માર્ગો—વલ્લભ સંપ્રદાય અને ચૈતન્ય સંપ્રદાય—જોવાના છે, તેમાં પ્રેમરૂપ ભક્તિનોજ ઉપદેશ છે. ભક્તિભાજન દેવરૂપે આ બેય સંપ્રદાયોએ વૃન્દાવનના ગોપાલ,—ગોપીવલ્લભ કૃષ્ણને પસંદ કર્યાછે અને ભાગવત વગેરે પુરાણોએ ગાયેલા કૃષ્ણ પ્રતિ રાધા વગેરે ગોપીઓના સ્નેહને ભક્તિના આદર્શરૂપ ગણ્યો છે. ઉભય સંપ્રદાયોમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો મુખ્ય આધાર લીધો છે. બન્નેએ ભગવાનનાં કૃષ્ણ નામને પ્રિય ગણ્યું છે.

રામાનુજ ઉપર તો પાગ-ચરાત્ર સંપ્રદાય અને યોગની ઘણી અસર છે, અને એની ભક્તિ ઉપાસના પ્રધાન છે. નિમ્બાર્ક કૃષ્ણ સાથે રાધાને પણ ભજે છે; પણ એમાંયે ઉપાસનાનું મિશ્રણ છે. વળી નિમ્બાર્કે ભાગવતનો નહિં પણ, હરિવંશ, મહાભારત, અને વિષ્ણુપુરાણનો મુખ્ય આધાર લીધોછે. મધ્વે ભાગવતનો આધાર લીધોછે, પણ એમાં રાધાની વાત નથી. અને એ વાસુદેવ નામથીજ પ્રભુને ભજેછે. વળી એણે મહાભારતને, કૃષ્ણ ચરિત્ર માટે મુખ્ય ગણીને મહાભારતતત્ત્વપર્યનિર્ણય નામનો ગ્રંથ લખ્યોછે. આ રીતે ખેડેલા ત્રણ સંપ્રદાયો પાછલા બે સંપ્રદાયોથી જુદા પડેછે. પાછળના બેય સંપ્રદાયોના આચાર્યો સમકાલિન છે. વલ્લભાચાર્ય અને કૃષ્ણ ચૈતન્ય એક બે વખત મળ્યા હતા એમ પણ કહેવાયછે.

વલ્લભાચાર્યના જીવન ચરિત્રનો ટુંકો સાર, રા. રા. લલ્લુભાઈ પ્રાણુવલ્લભદાસે રચીને પ્રગટ કરેલા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના જીવન ચરિત્ર પરથી અહિં લીધોછે. આ ગ્રંથકારે સંવત્ ૧૬૫૮ માં આચાર્યશ્રીના પૌત્રે રચેલા યદુનાથવિજય, તથા શ્રીમદ્વલ્લભહિગ્વિજય, અને શ્રી વલ્લભચરિત્ર વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી ઉપરોક્ત ગ્રંથ રચ્યોછે.

૧ (જુઓ ગ્રંથમાલિકાસ્ત્રોત્ર—Report on the search of Sanscrit manuscripts for 1882--1883 p. 207. By R. G. Bhandarkar).

જે બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં વલ્લભાચાર્યનો જન્મ થયો છે, તે કુટુંબ આન્ધ્ર દેશમાં વ્યોમસ્થંભ નામે પર્વતની પાસે કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે કાકરવાડ નામના મોટા નગરમાં રહેતું હતું. એ કુટુંબ શુદ્ધ વેલનાટ અથવા વેળનાડ નામથી ઓળખાતું હતું. એ કુટુંબ વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળું, યજુર્વેદી તૈત્તિરીયશાખી ભારદ્વાજ ગોત્રી હતું. વલ્લભાચાર્યથી પાંચમી પેઢીના યજ્ઞ નારાયણ ભટ્ટને વિષ્ણુમુનિ નામના કેાઈ વિરક્ત પાસેથી ગોપાળ મન્ત્ર મળ્યો કહેવાય છે. આ યજ્ઞનારાયણથી ચોથા પુરૂષ લક્ષ્મણ ભટ્ટ થયા. એઓ મૂળ સ્થળ કાકરવાડનો નાશ થવાથી, અગ્રહારમાં રહેવા ગયા, અને ત્યાં વિદ્યાનગર (વિજયનગર) ના રાજાના પુરોહિત સુશર્માની યલ્લભાગાર નામની કન્યાને પરણ્યા. આ લક્ષ્મણ ભટ્ટને વલ્લભાચાર્ય પહેલાં રામકૃષ્ણ નામના એક પુત્ર અને બે કન્યાઓ થઈ હતી; અને ચોથો પુત્ર વલ્લભના જન્મ પછી થયો, એઓ એક વખત પોતાની સ્ત્રી, શિષ્યો, ચાકર, નોકર વગેરે સાથે કાશીની યાત્રા કરવા ગયા હતા. કેટલોક વખત કાશીએ રહ્યા પછી મુસલમાનોના હુમલાની ખીકથી ખીજાઓ સાથે લક્ષ્મણ ભટ્ટ પણ કાશીથી ભાગ્યા. અને રસ્તામાં, ચોડા નગર પાસે અંપારણ્યમાં શિવા (હરડે) ના ઝાડ નીચે યલ્લભાગારને સંવત્ ૧૫૩૫ (ઇ. સ. ૧૪૭૯) ના વૈશાખ (ગુજરાતી ચૈત્ર) વદ ૧૧ ને ગુરુવારને રોજ આઠમે માસે પ્રસવ થયો. એ બાળક જીવતું નથી એમ જાણીને એક કપડાના કટકામાં એને વીંટી શમી વૃક્ષની બાજુમાં માળાપે મૂકી દીધું; અને આગળ ચાલ્યાં. પણ થોડે દૂર જઈને ખીજે દિવસે પાછાં વળતાં માતા પિતાએ બાળકની આસપાસ અગ્નિ જોયો અને બાળકને જીવતું જોયું, એટલે ત્યાંથી ઉપાડી લીધું. જન્મતાંજ અગ્નિએ રક્ષણ કર્યું, એ ઉપરથી વલ્લભાચાર્ય અગ્નિનો અવતાર ગણાય છે. એજ કારણથી વૈશ્વાનરાચાર્ય કહેવાય છે.

માતાપિતાએ આ બાળકનું નામ વલ્લભ રાખ્યું. લક્ષ્મણ ભટ્ટ આ બાળકને લઈને પાછા કાશીએ જઈને રહ્યા; અને સંવત્ ૧૫૪૨ માં આઠમે વર્ષે વલ્લભને ઉપનયન આપી પોતાની પાસે તથા વિષ્ણુચિત્ત પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. વલ્લભાચાર્યનો અભ્યાસ પૂરો

થયો ન થયો ત્યાં એમના પિતાનો સંવત્ ૧૫૪૬ માં વૈકુંઠવાસ થયો. પિતાની સાંવત્સરિક ક્રિયા કરીને વલ્લભાચાર્ય પોતાના ચાર શિષ્યો સાથે દક્ષિણ તરફ યાત્રા કરવા નીકળ્યા. માર્ગમાં સુંદર સ્થળોએ તથા યાત્રાનાં સ્થળોએ વલ્લભાચાર્ય ભાગવતનું પારાયણ કરતા તથા કોઇ કોઇ વખતે જ્ઞાસુએને પોતાની દીક્ષા આપતા. નવા થયેલા શિષ્યોમાંથી કોઇ કોઇ આચાર્યશ્રીની સાથે પણ ચાલતા. આવાં જે જે સ્થળોએ વલ્લભાચાર્ય ભાગવત પારાયણ કરેલ તે તે સ્થળોએ એમની (મહા પ્રભુજીની) બેઠક થઇ એમ કહેવાય છે. પણ હાલમાં જેટલી મહા પ્રભુજીની બેઠકો આ દેશમાં છે, તે સર્વ એમના વખતથીજ છે, એમ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે.

મુસાફરી કરતા કરતા વલ્લભાચાર્ય વિધાનગર પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાં રાજસભામાં ધાર્મિક વાદવિવાદ ચાલતો હતો. વલ્લભાચાર્યના ચારિત્રમાં આ વિવાદને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. કહે છે કે વલ્લભાચાર્યે આ વિવાદમાં અનેક પંડિતોને જીતીને પોતાનો શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કર્યો. અને ત્યારથી એમને આચાર્ય પદ મળ્યું. એ વખતથીજ એમના શિષ્ય વર્ગમાં એઓ મહા પ્રભુજી કહેવાવા લાગ્યા. તે હજી સુધી કહેવાય છે. કહે છે કે વિધાનગરનો રાજા એમનો શિષ્ય થયો. અહિંથી વલ્લભાચાર્ય તીરૂપતિ, વ્યંકટેશ, કાંચી ચિદમ્બર, કુમ્ભકોણ, શ્રીરંગ, મદુરા વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરતા રસ્તામાં ભાગવતનું પારાયણ તથા ઉપદેશ કરતા, છેક રામેશ્વર સુધી ગયા.

રામેશ્વરથી પાછા વળતાં એજ પ્રમાણે યાત્રા કરતા કરતા કર્ણાટકમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં થઈને ઉજ્જન અને દતિયાને રસ્તે મથુરાં ગયા, અને મથુરાંથી ગોકુળ ગયા. અહિં શિષ્યોને બ્રહ્મસમ્બન્ધનો મન્ત્ર આપવાની શરૂઆત કરી. અહિં એમણે બ્રહ્મસમ્બન્ધને ઉદ્દેશીને સિદ્ધાન્તરહસ્ય નામનો ગ્રંથ લખ્યો. ગોકુળમાં કેટલોક કાળ રહ્યા પછી વલ્લભાચાર્યે વ્રજની યાત્રા કરી. પછી ત્યાંથી પુષ્કરજી થઈને સિદ્ધપુર, પાટણ, વડનગર, વીથનગર, ડાકોર, ભરૂચ, સુરત વગેરે ગુજરાતનાં મોટાં શહેરોમાં તથા કાઠિયાવાડ અને સિંધમાં ફરી છેવટ ઉત્તર તરફની યાત્રા કરવા કુરુક્ષેત્ર અને હરદ્વાર તરફ ગયા. ત્યાંથી અયોધ્યા, પ્રયાગ, કાશી,

અને ગયાજી થઈને જગન્નાથજી તરફ ગયા અને ત્યાંથી પોતાને ગામ અચ્છાર આવ્યા. આ રીતે એક યાત્રા પૂરી કરી. થોડો વખત ત્યાં રહીને બીજી યાત્રા શરૂ કરી; અને લોહગઢ, પન્ડરપુર વગેરે સ્થળોએ થઈને નર્મદાને કાંઠેથી ફરી ગુજરાતમાં આવ્યા; અને ગુજરાતમાં ફરી લીધા પછી પુષ્કરને માર્ગે વ્રજ તરફ ગયા. અહિં સંવત્ ૧૫૫૬ માં વલ્લભાચાર્યે શ્રીનાથજી (એ સ્વરૂપ ગોવર્ધનનાથજી કે દેવદમન, પણ કહેવાયછે.)ની સ્થાપના કરી. એ માટે 'ગોવર્ધન નાથજીના પ્રાકટયની વાર્તા' માં એવી વાત લખીછે કે ગોવર્ધનનાથજીનું સ્વરૂપ વ્રજમાં ગિરિરાયજીની એક ગુફામાં સંવત્ ૧૪૬૬ માં પ્રગટ થયું હતું; પણ એ ગુફાની અંદરજ હતું. પછી સંવત્ ૧૫૫૩ માં આ મૂર્તિના મુખારવિન્દનાં ગુફામાંથી દર્શન થયાં. અને છેવટ સંવત્ ૧૫૫૬ માં વલ્લભાચાર્યે ગિરિરાજ ઉપર એક ન્હાનું મંદિર બંધાવી તેમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિને પધરાવી. અને પછી સંવત્ ૧૫૭૬ માં પૂરણમલ્લ પાસે મોટું મંદિર બંધાવી તેમાં એ મૂર્તિને પધરાવી. અહિં આ કાર્ય કર્યા પછી આચાર્ય પુનઃ યાત્રા કરવા પધાર્યા. આ રીતે બીજી યાત્રા પૂરી કર્યા પછી વલ્લભાચાર્ય દેવંભટ્ટની પુત્રી મહાલક્ષ્મીને પરણ્યા. છ માસ ઘેર રહ્યા પછી આચાર્ય ત્રીજી યાત્રા કરવા નીકળ્યા અને ચાર વર્ષે ત્રીજી યાત્રા પૂરી કરી.

વલ્લભાચાર્ય વ્રજમાં પાછા પધાર્યા પછી મોટે ભાગે ગોવર્ધનનાથજીના મંદિર પાસે બેઠકમાં રહેતા. સંવત્ ૧૫૬૭ માં વલ્લભાચાર્યને ઘેર પ્રથમ પુત્ર જન્મ થયો, એનું ગોપીનાથજી નામ રાખ્યું; અને સં. ૧૫૭૨ માં બીજા પુત્ર થયા તેનું નામ વિકુલનાથજી રાખ્યું.

વલ્લભાચાર્યે છેલ્લી અવસ્થામાં સુબોધનીજી (ભાગવત ઉપર ટીકા) પુરાં કરી ગોપીનાથજીને ગાદીયે બેસારી પોતે માધવેન્દ્રયતિ પાસે સંન્યાસ લીધો અને તે પછી તરતજ સંવત્ ૧૫૮૭ ના આષાઢ શુકલ ત્રીજને દિવસે ભગવત્ ધામમાં પધાર્યા.

વલ્લભાચાર્યે નીચે પ્રમાણે ગ્રંથો લખ્યા ગણાય છે. વ્યાસ સૂત્રપર ભાષ્ય (અણુભાષ્ય), પૂર્વમીમાંસાકારિકા, પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય વ્યાસ સૂત્રપર બૃહદ્ભાષ્ય, કુણ્ડાશ્રય, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીરહસ્ય, અંતઃકરણ પ્રબોધ, તત્ત્વાર્થદીપ, પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા, દશમસ્કંધાનુક્રમશિકા, પત્રાવલંબન, સુબોધની, તત્ત્વાર્થપ્રકાશ અને બીજા ન્હાના ન્હાના ૧૮ ગ્રંથો. વલ્લભા-

આચાર્યના આ ગ્રન્થો ઉપર એમની પછી થયેલા પુષ્ટિમાર્ગીય વિદ્વાનોએ ટીકા ગ્રન્થો લખ્યા છે. તે ઉપરાંત ઘણા નવા ગ્રન્થો પણ પાછળના વિદ્વાનોએ લખ્યા છે. સામાન્ય જનસમૂહમાં ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા, ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તા વગેરે વ્રજ ભાષાના ગ્રન્થો વિશેષ વપરાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગ-શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત.

પુષ્ટિમાર્ગનો ટુંકો સાર ભટ્ટ શ્રીરમાનાથશર્માના ગુજરાતી શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તસાર ઉપરથી તથા ઉપર કહેલા વલ્લભચરિત્ર ઉપરથી અહિં લીધો છે. એય ગ્રન્થકારોએ આચાર્યના પોતાના ગ્રન્થોમાંથીજ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય ખેંચ્યું છે.

ભક્તિ-વલ્લભાચાર્ય નિઃશ્ચેયસના માર્ગ તરિકે કર્મ અને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. ભક્તિ એટલે પ્રભુનું ભજન. જેવી ગંગાના પાણીની સમુદ્રમાં ગતિ થાય છે તેવી પ્રભુમાં મનની ગતિ તે ભક્તિ. અથવા “માહાત્મ્યના જ્ઞાન પૂર્વક સુદ્રઢ અને સર્વથી વધારે પ્રભુમાં સ્નેહ તે ભક્તિ, અને એનાથીજ મુક્તિ મળે છે બીજાથી નહિ.” પણ પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રભુના અનુગ્રહ વગર થતું નથી, માટે સાધનરૂપ, અને ભક્તિને પ્રભુકૃપા સિવાય બીજું કંઈ જોતું નથી, માટે ફળરૂપ, શ્રીહરિનો અનુગ્રહજ આ માર્ગનું સર્વસ્વ ગણાય છે. માટેજ “પુષ્ટિ એટલે પોષણ અને પોષણ એટલે (શ્રીહરિનો) અનુગ્રહ” એ વાક્યને અનુસરીને પોતાના અનુગ્રહાત્મક માર્ગને વલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ નામ આપ્યું છે. અહન્તા મમતા રૂપ સંસારથી મુક્તિ, ભગવન્માહાત્મ્યનું જ્ઞાન, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર, ભગવાનની ભક્તિ અને ભગવદ્દીલામાં પ્રવેશ, એ સર્વ ભગવાનના અનુગ્રહથીજ થાય છે, માટે હરિનો અનુગ્રહ અથવા પુષ્ટિ એજ આ માર્ગમાં મુખ્ય છે. આ માર્ગના ભક્તો પુષ્ટિ ભક્તો કહેવાય છે. એના ચાર પેટા ભેદ છે. મર્યાદા પુષ્ટિ ભક્તો (વિષયોમાં વૈરાગ્ય ભાવના રાખીને ભક્તિ કરનારા), પ્રવાહ પુષ્ટિ ભક્તો (કર્મમાં વિશેષ રૂચિવાળા), પુષ્ટિપુષ્ટ ભક્તો (હરિના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક એમાં, સુદ્રઢ અને સર્વાધિક સ્નેહવાળા) અને શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તો (પ્રેમથી હરિની પરિચર્યા તથા એના ગુણોનું પ્રેમથીજ શ્રવણ કીર્તન કરનારાં) છેલ્લો પ્રકાર સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એ ભગ

વત્રાપ્ય છે અને એનું ઉદ્દારણ મજા લકતો સિવાય બીજો નથી. આ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તિને કૃણરૂપ ભક્તિ અથવા માનસી સેવા કહે છે.

ભગવત્સેવા—પુષ્ટિમાર્ગની ભક્તિમાં ભગવત્સેવા મુખ્ય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. તનુજ સેવા, વિત્તજ સેવા અને માનસી સેવા. શ્રવણ, કીર્તન તથા પોતાના શરીરથી પ્રભુની જુદી જુદી જાતની પરિચર્યા તે તનુજ સેવા અને પ્રભુને વસ્ત્રો, અલંકારો ધરાવવાં, એના ઉત્સવો કરવા, મન્દિરો બંધાવવાં વગેરે સેવા એ વિત્તજ સેવા. આ બેય જાતની સેવા સાધનરૂપ છે; એથીજ પ્રભુમાં નિરન્તર પરોવાઈ રહેવાનો મનને અભ્યાસ પડે છે, જેને ફલરૂપ માનસી સેવા કહે છે. માનસી સેવાનો કુમ નીચે પ્રમાણે છે. તનુજ અને વિત્તજ સેવાથી બીજરૂપ લાવનો ઉદ્ભવ થાય છે, લાવથી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. અને એ પછી સર્વાત્મભાવ પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મનિવેદન, ઉપર કહેલી પ્રભુની સાધનરૂપ સેવા એજ ફળરૂપ શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તિનું સાધન છે. કારણ કે સેવાનો અધિકાર એમને એમ મળતો નથી. સદ્ગુરૂદ્વારા શ્રીહરિને શરણે જવાથીજ સેવાનો અધિકાર મળે છે. જીવમાં રહેલા અહન્ટામમતાદિ દોષો, ગુરૂને શરણે જઈને જીવ જ્યારે આત્મનિવેદન કરે ત્યારેજ દૂર થાય છે. આત્મનિવેદનનો કુમ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છનારે પ્રથમ ગુરૂને શરણે જઈ ગુરૂ પાસેથી ‘શ્રીકૃષ્ણ માફ શરણ છે’ એ શરણ મન્ત્ર લઈને આત્મનિવેદનનો અધિકાર મેળવવો. પછી આત્મનિવેદનથી બ્રહ્મ સંબંધ લેવો. બ્રહ્મ સંબંધમાં મુખ્ય વાત સર્વ સમર્પણની છે. આત્મનિવેદન વખતનો બ્રહ્મ સંબંધનો ગદ્ય મન્ત્ર નીચે પ્રમાણે છે “માફ રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ છે. હજારો વર્ષોએ માપેલા કાળમાં થયેલા શ્રીકૃષ્ણ વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપ અને કલેશોએ કરીને જેનો આનન્દ તિરો લાવ પામી ગયો છે, એવો હું ગોપીજનવલ્લભ ભગવાન કૃષ્ણને દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાકરણ અને તેના ધર્મો, સ્ત્રી ધર પુત્ર, કુટુંબ, દ્રવ્ય અને આત્મા સહિત સર્વ અર્પણ કરું છું, હે કૃષ્ણ હું તારો દાસ છું.” આ રીતે બ્રહ્મ સંબંધ, એટલે જીવ અને ભગવાનના અશાંશિરૂપ સંબંધની પુનઃ સ્મૃતિ; એમ અર્થ કહેવાય છે.

જીવ—જીવને ભગવાનનો અંશ માને છે. જીવ અણુ છે. જીવમાં પ્રહ્મના સત્ચિત્ અને આનન્દ ત્રણ ધર્મોમાંથી આનન્દનો તિરોભાવ છે, માત્ર સત્ચિત્ એ ધર્મો છે, જીવ જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન એનો ધર્મ છે. જીવ પ્રકાશક છે, ચૈતન્ય એનો ધર્મ છે. જાતે અણુ હોવા છતાં એ ચૈતન્ય ધર્મથી દેહમાં વ્યાપી રહ્યા છે. જીવ કર્તા છે અને લોકતા પણ છે. અગ્નિ-માંથી જેમ તણુખા નીકળે તેમ પ્રહ્મની ઇચ્છાથી પ્રહ્મમાંથી એના અંશરૂપ અસંખ્ય જીવો નીકળ્યા છે. પ્રહ્મના આનન્દનો જીવમાં તિરો-ભાવ હોવાથી, એ સાથે ભગવાનના અશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો પણ તિરોભાવજ છે અને એ કારણથી જીવ પરાધીન, દુઃખી, દેહાદિકમાં અહંબુદ્ધિવાળો અને વિષયાસક્ત દેખાય છે. એ જીવમાં પ્રહ્મનો આનન્દ અંશ પ્રગટ થતાં જીવ અણુ મટી વિભુ થઈ જાય છે. આ રીતે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થતાં એમાં ભગવાનના ધર્મોનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે. આ અંશાંશિ ભાવથી જીવ અને પ્રહ્મનો આ માર્ગમાં અભેદ માન્યો છે.

જગત અને સંસાર—આ જગત પ્રહ્મની ઇચ્છાશક્તિથી પ્રહ્મ-માંથીજ પ્રગટ થયું છે. માટે ભગવાન રૂપજ છે. ભગવાનથી જીવું નથી. પ્રહ્મમાંથી જગત પરિણમે છે, છતાં કારણરૂપ પ્રહ્મમાં કંઈ વિકાર થતો નથી માટે આ મત અવિકૃત પરિણામવાદ કહેવાય છે. જેમ સોનાના અનેક ઘાટ થયા છતાં સોનું સોનુંજ રહે છે. તેમ પ્રહ્મમાંથી જગત અને જીવ નીકળ્યા છતાં પ્રહ્મ પ્રહ્મજ રહે છે. પ્રહ્મમાંથી જગત નીકળે છે માટે પ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ અને પ્રહ્મની ઇચ્છાથી નીકળે છે, માટે પ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ, આ રીતે પ્રહ્મ અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. વલ્લભાચાર્યના મતમાં જગતના કારણરૂપે પ્રહ્મથી જીવ પ્રકૃતિ માની નથી અને માયાને પ્રહ્મની શક્તિજ કહી છે. પ્રહ્મની આવિર્ભાવતિરોભાવાત્મક શક્તિથી જીવ અને જગતનો પ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ થાય છે, અને પ્રહ્મમાંજ પાછો તિરોભાવ થાય છે. આ રીતે પ્રહ્મ એકજ છે; એથી જીવું કંઈ નથી. આવા પોતાના અદ્વૈત મતને, શંકર અને રામાનુજના અદ્વૈતથી જીવો પાડવા શુદ્ધાદ્વૈતવાદ કે પ્રહ્મવાદ વલ્લભાચાર્ય કહે છે. આ રીતે જગત પ્રહ્મરૂપ છે. પણ જીવનો અહંતામમતાત્મક સંસાર તો અવિદ્યાત્મક અને ખોટો છે. એ સંસારનો

નાશ જ્ઞાનથી થાય છે. દેહનો અધ્યાસ, ઇન્દ્રિયોનો અધ્યાસ વગેરે અધ્યાસ અવિધાનું કાર્ય છે. આ પાંચપર્વા અવિધા જીવને લાગે છે એટલે જીવ સંસાર ખાંધે છે. એથી વિરુદ્ધ વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને પ્રેમ એ પાંચ પર્વ વાળી વિધા છે, જે અવિધાને દૂર કરે છે, અને જીવને છૂટા કરે છે. વિધા અને અવિધા એય ભગવાનની માયા શક્તિને આધીન છે.

ઈશતત્ત્વ-અવિકૃત, સચ્ચિદાનન્દ, શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ જગતના કર્તા છે. એજ સર્વેશ્વર સર્વોત્તમ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ તથા સર્વ દેવો એની આજ્ઞામાં વર્તે છે. એ ક્ષર અક્ષરથી પર છે. શ્રી કૃષ્ણ પોતેજ ગુણભેદથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ કહેવાય છે. એ અનન્ત મૂર્તિ છે, અનન્તરૂપ તથા અનંતનામવાળા છે. સર્વ શક્તિમાન, સર્વભવનસમર્થ વ્યાપક છે, છતાં સાકાર છે. એમાં પ્રાકૃત ગુણો નથી પણ સર્વ અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણો છે. શ્રીકૃષ્ણ સર્વવિરુદ્ધધર્માશ્રય છે. એટલે એ મહાનથી મહાન છે, છતાં આણુથી આણુ છે. નિરાકાર છે અને સાકાર પણ છે. અવિલકત છે, અને વિલકત પણ છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણનાં ત્રણ રૂપ છે. આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક. પરબ્રહ્મ એ આધિદૈવિક રૂપ છે, અક્ષર બ્રહ્મ એ આધ્યાત્મિકરૂપ છે; અને જગત એ આધિભૌતિકરૂપ છે. એ ત્રણે રૂપો વસ્તુઃ અભિન્ન છે. આમાંથી અક્ષરરૂપ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આધિદૈવિક ભકતને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મનો આકાર આનન્દ રૂપ છે. હાથ પગ સર્વ અવયવો આનન્દ રૂપ છે; એને ધીર પુરૂષો જોઈ શકે છે. પણ માયાથી આચ્છાદિત સાધારણ માણસોને એ દેખાતા નથી. આ શ્રી કૃષ્ણ વૈષ્ણવોના સેવ્ય દેવ છે. એ દ્વિભુજ પણ છે અને ચતુર્ભુજ પણ છે. શ્રી વૈકુંઠમાં ભગવાન ચતુર્ભુજ રૂપે વિરાજે છે અને ગોકુળમાં દ્વિભુજ રૂપે વિરાજે છે. ભગવાનના અનેક અવતારો થયા છે; પણ સર્વ એના અંશાવતારો છે. જ્યારે ગોકુળમાં પ્રગટ થઈને લીલા કરનાર શ્રી કૃષ્ણ તો પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે. એની ગોકુળની જુદી જુદી લીલા વખતનાં જુદાં રૂપોને વૈષ્ણવો સેવે છે. આ માર્ગમાં દેવને મન્ત્રાધીન નહિ પણ ભક્ત્યાધીન માને છે. એટલે ભગવાનની મૂર્તિ એ એનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. શ્રીનાથજીમાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ છે, તે ગોવર્ધનધારી છે. આગળ

વલ્લભાચાર્યના ચરિત્રમાં કહ્યું તેમ વલ્લભાચાર્યે પોતેજ એ સ્વરૂપને સેવ્યું છે. પુણિ સંપ્રદાયમાં બ્રહ્મને સાકાર માનેલું હોવાથી મૂર્તિને જે વસ્ત્રાભૂષણ ધરાવવામાં આવે છે, તે સાક્ષાત્પ્રભુનેજ ધરાવાય છે, એમ વૈષ્ણવો માને છે.

વૈષ્ણવોનો ધર્મ—પ્રભુની તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરવી એ વૈષ્ણવોનો ધર્મ છે, એમ આગળ કહ્યું છે. આ ઉપરાંત વૈષ્ણવોએ વૈષ્ણવોનોજ સંગ રાખવો, અવૈષ્ણવોનો સંગજ કરવો નહિ; જે કાંઈ કાર્ય કરવું, તે પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવું; પ્રભુને ધરાવ્યા વગર કોઈ પણ વસ્તુનો—અજ્ઞનો કે બીજી ચીજનો ઉપલોગ કરવો નહિ. શ્રી કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવનો આશ્રય કરવો નહિ, ગૃહ, પૈસો નોકર ચાકર, સ્ત્રી, પુત્ર, અને પોતાનાં દેહ, પ્રાણ, મન વગેરેને પણ પ્રભુ સેવાનાં સાધન તરિકેજ સંભાળવાં. જે દિવસથી વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી તે દિવસથી વૈષ્ણવે નીચેના આચારો અવશ્ય પાળવા. શ્રી હરિની યથા સમય બરાબર સેવા કરવી, સેવા સિવાયના સમયમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવું. કપાળમાં શ્રી હરિના ચરણની આકૃતિવાળું ભગવત્પ્રસાદીરૂપ કુંકુમનું ઉર્ધ્વપુંડ્રતિલક ધારણ કરવું. તુલસીની કંઠી ખેડેલી, સેવા વખતે બાહુમૂળ વગેરે અંગો ઉપર ગોપીચન્દનની શાંખ ચક્રની મુદ્રા ધારણ કરવી, શ્રવણાદિ સાધન દ્વારા ભગવત્શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો, અને ક્રમે ક્રમે માનસી સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો. એકાદશી, જયન્તી વગેરે વ્રતો કરવાં તથા યથા-શક્તિ વૈષ્ણવ ઉત્સવો કરવા.

પુણિ માર્ગમાં પ્રમાણ—“વેદો, શ્રી કૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતા), તત્ત્વ-સૂત્રો (બ્રહ્મસૂત્ર) અને વ્યાસની સમાધિ ભાષા (ભાગવત) એ ચાર પ્રમાણ છે; અને તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર પૂર્વ પૂર્વનું સંદેહ નિવારક છે.” એટલે વેદમાં સંદેહ પડે તો શ્રી કૃષ્ણ વાક્યથી તેનું નિવારણ થાય, એ રીતે ઉત્તરોત્તર સમજવું.

હાલના આચાર્યો—વલ્લભાચાર્યને બે પુત્રો હતા એમ એમના ચરિત્રમાં કહ્યું છે. તેમાંથી બીજા પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીના સાત પુત્રો થયા અને એ સાતના વંશજો હાલ જુદે જુદે સ્થળે જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની

સેવા કરેછે. અને વૈષ્ણવો એમાંથી કોઈ પણ પાસે દીક્ષા લેછે. વલ્લભાચાર્ય પછી એના કેટલાક વંશજોએ, તન્માર્ગીય વિદ્વાનોએ તથા ભક્તકવિઓએ સંસ્કૃતમાં અને ભાષામાં ઘણું સાહિત્ય વધાર્યું છે. આ પુષ્ટિમાર્ગ ગુજરાતમાં, મારવાડમાં અને વ્રજમાં ઘણો ચાલેછે. એનાં હજારો મંદિરો છેલ્લાં ૪૦૦ વર્ષમાં ઉભાં થયાં છે.

ચૈતન્ય.

દક્ષિણ, ઉત્તર અને પશ્ચિમના વૈષ્ણવ માર્ગોનું કાલાનુક્રમે અવલોકન કર્યું. હવે પૂર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. પૂર્વમાં, બંગાળામાં અને ખાસ કરીને ઉડીયામાં વિષ્ણુભક્તિનો પ્રથમ ઉદય ૧૧ માં શતકમાં થયો જણાય છે. તે ખેલ્લાં બૌદ્ધ, જૈન અને શૈવ માર્ગોનો પ્રચાર હતો. ભુવનેશ્વરનું અનન્ત વાસુદેવનું મંદિર ૧૦ માં શતકના અન્તમાં અને જગન્નાથપુરીનું મંદિર ૧૨ માં શતકમાં ચણાયું છે. રાધા કૃષ્ણના પ્રેમનું રમણીય કાવ્ય લખનાર જયદેવ કવિ પણ ૧૨ માં શતકમાં થઈ ગયા છે. આ રીતે ૧૧ માં ૧૨ માં શતકમાં વિષ્ણુભક્તિનો પૂર્વમાં અરૂણોદય થયેલો. પણ ચૈતન્યદેવ રૂપે વૈષ્ણવ માર્ગના સૂર્યનો ઉદય તો ૧૬ માં શતકની શરૂઆતમાં થયો. જે વખતે વલ્લભાચાર્ય પશ્ચિમમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉપદેશ આપતા હતા; ત્યારે પૂર્વમાં, બંગાળામાં અને ઉડીયામાં ચૈતન્યદેવ પોતાના જ દાખલાથી પ્રભુની મધુર પ્રીતિનું ઉજ્જવલ સ્વરૂપ સમજાવતા હતા.

આ ચૈતન્યદેવે વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપદેશના અંગે કોઈ ખાસ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી; પણ માત્ર પ્રેમમય અને કીર્તનમય કૃષ્ણની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે. અને પોતે ભક્તિ કરીને ઊંડી તીવ્ર ભક્તિ કેવી હોય એ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. એમના શિષ્યોએ, ભક્તિના તથા ચૈતન્ય દેવનાં ચરિત્રના, એમની યાત્રાઓના, એમણે કરેલા ચમત્કારોનાં, ગાઢ ભક્તિના વેગ વખતની એમની દશાનાં વર્ણનોનાં, બંગાળીમાં તથા સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાં ધાર્મિક સાહિત્યમાં આ ગ્રંથો જ મુખ્ય છે.

ચૈતન્યદેવનાં ચરિત્રના, કાવ્ય, નાટક અને કથારૂપે, અનેક ગ્રંથો છે; પણ તેમાંથી સમકાલિન ત્રણ છે. ચૈતન્યદેવના દેહત્યાગ પછી બે જ વર્ષ

સં. ૧૫૩૫ માં વૃંદાવનદાસ (ઇ. સ. ૧૫૦૭ થી ૧૫૮૬) ને હાથે લખા
યેલું એક ચૈતન્ય ભાગવત છે. અને તે પછી બે વર્ષે ૧૫૩૭ માં ૧૪ વર્ષના
ત્રિલોચનદાસે લખેલો ચૈતન્યમંગલ નામનો બીજો ગ્રંથ છે. પણ આ
બેયથી સર્વ રીતે ગુણમાં ચડીયાતો અને હકીકતમાં શ્રદ્ધેય તો ઇ. સ.
૧૫૮૨ માં લખાયેલો ચૈતન્યચરિતામૃત છે. કવિરાજ કૃષ્ણદાસ નામના
ચૈતન્યના પરમભક્ત જેઓ ઇ. સ. ૧૪૬૬ માં, ચૈતન્યના જન્મ પછી ૧૧
વર્ષે, જન્મ્યા હતા અને ચૈતન્યના મુખ્ય સાક્ષાત્સેવક રધુનાથદાસના
શિષ્ય હતા, તેઓએ પોતાની ૮૬ વર્ષની પાકી ઉંમરે શિષ્યોના
આગ્રહથી, વૃંદાવનમાં, પરમ ભક્તિથી આ ગ્રંથ લખ્યો છે. ગ્રંથકાર
ચૈતન્યના સમકાલિન હતા; અને એના ગુરૂ, જેની પાસેથી એમણે આ
ચરિત્રની વિગતો મેળવી હશે, તે રધુનાથદાસ હમેશાં ચૈતન્યની સાથેજ
રહેતા, એ કારણથી, તથા ઉપરોક્ત ત્રણેને સરખાવ્યા પછી શ્રીયુત જદુનાથ
સરકાર આ ચરિત્રને માન્ય ગણે છે. એમણે ચૈતન્યચરિતામૃતના મધ્ય
ખંડનું ઇંગ્રેજીમાં ભાષાંતર ૧૯૧૩ માં ખહાર પાડ્યું છે. જેમાંથી ચૈત-
ન્યના ભક્તિમાર્ગનો સાર અહિં આપ્યો છે; તથા એના ઉપોદ્ધાતરૂપે
શ્રીયુત સરકારે લખેલા ચૈતન્યદેવના ટુંકા જીવનચરિત્રમાંથી અહિં
ચૈતન્યના ચરિત્રનો ટુંકો સાર લખ્યો છે. એ ઉપરાંત ચરિત્ર લખવામાં
શબ્દ કલ્પદ્રુમની પણ મદદ લીધી છે.

બંગાળામાં, ન્યાયશાસ્ત્ર માટે ભારતવર્ષના વિદ્યાપીઠ જેવા ગણાતા
નદીયા અથવા નવદ્વીપ નામના ગામમાં ઇ. સ. ૧૪૮૫ (શક ૧૪૦૭)
માં, એક પૂર્ણિમાની સાંજે, ચંદ્રચંદ્ર વખતે ચૈતન્યદેવરૂપ ગૌરાંગ
ચંદ્રનો જન્મ થયો. ચૈતન્યના ચરિત્ર લેખકોના કહેવા પ્રમાણે એ
વખતે નદીયા પાખંડપ્રાય અને નાસ્તિક હતું. પંડિતો ન્યાય
વેદાન્તની ચર્ચા કરતા અને ભક્તિનો તિરસ્કાર કરતા. મહિરા અને
માંસનો લોકોમાં ઘણો પ્રચાર થઈ ગયો હતો; અને શાકત ક્રિયાઓ
ઘણી ચાલતી હતી; એટલે ધર્મ પ્રકાશક ચંદ્રના ઉદયની જરૂર હતી.

જગન્નાથમિશ્ર (ઉર્ફે પુરન્દર) નામના એક વૈદિક બ્રાહ્મણ પોતાનાં
મૂળ વતન શ્રીહટ્ટ (સીલ્હટ) માંથી આવીને, ગંગા કાંઠે રહેવાની
ઇચ્છાથી, અહિં (નદીયામાં) રહ્યા હતા. એઓ નીલામ્બર ચક્રવર્તીની

શચી નામની કન્યાને પરણ્યા હતા. આ જગન્નાથામશ્ર અને શચીના ૧૦મા બાળક તે ચૈતન્યદેવ. આ ખેડલાંની આઠ પુત્રાઓ બાલ્ય કાળમાંજ મરી ગઈ હતી. અને નવમા વિશ્વરૂપ નામના પુત્ર જેનું માતામહુ નીલામ્બર ચક્રવર્તીએ નિત્યાનન્દ નામ પાડ્યું હતું તે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે સંસાર છોડીને, સંન્યાસ લઈને, મદ્રાસના કોઈક મઠમાં જઈ રહ્યા હતા.

પૂર્વોક્ત માતામહે આ દશમા બાળકનું વિશ્વમ્બર નામ પાડ્યું. પણ એની માતાનાં ઘણાં બાળકો મરી ગયાં હતાં એટલે ગામની સ્ત્રીઓ આ બાળકને, એ વધારે જીવે માટે, નીમાઈ કહીને બોલાવતી; અને એના ગૌર વર્ણ તથા એનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય જોઈને લોકો એને ગૌરાંગ કહેતાં. એના જન્મ વખતે ગ્રહણ હોવાથી લોકો હરિનામ જપતા હતા એ ઉપરથી, એની જન્મકુંડલી ઉપરથી, તથા બીજાં ચિહ્નો ઉપરથી, એ ભક્તિના ઉપદેશક થશે એમ માન્યતા બંધાઈ હતી. એમની બાલ્યકાળની રમતોને લકતોએ કુણ્ણની બાલક્રીડા સાથે સરખાવી છે. ચણાપવીત થયા પછી, વિશ્વમ્બર નદીયામાં એ વખતે સર્વ શાસ્ત્રમાં પારંગત ગણાતા, મહામહોપાધ્યાય ગંગાદાસ પાસે ભણવા રહ્યા અને થોડા વખતમાંજ ન્યાય વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોમાં સારા પણિત ગણાવા લાગ્યા. પિતા મરી ગયા પછી, પોતે હજી ભણતા હતા ત્યાંજ વલ્લભાચાર્યની લક્ષ્મી નામની કન્યાને ગંગાને કાંઠે જોઈને, પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી, એઓ પરણ્યા. આવી રીતે વિશ્વમ્બર ગૃહસ્થ થયા એટલે ભણવાનું છોડી દઈને શિષ્યોને ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. થોડા વખતમાં, એઓ નદીયાના અગ્ર ગણ્ય પણિત ગણાવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાન્તના એક પ્રખ્યાત પણિતને પણ એમણે હરાવ્યા. પછી દિગ્વિજયની ઇચ્છાથી પૂર્વ બંગાળામાં એક પણિત તરિકે ફરી આવીને ઘેર આવતાં એમણે પોતાની બહાલી સ્ત્રીને સર્પદંશથી મરી ગયેલી જોઈ. થોડા વખત પછી વિષ્ણુપ્રિયા નામની બીજી કન્યાને ચૈતન્યદેવ પરણ્યા. આ વખતે વિધાના ગર્વથી ચૈતન્યદેવ કાંઈક અભિમાની થઈ ગયા હતા. પછી પિતૃશ્રાદ્ધ માટે ઠરેલી ગયાળની યાત્રામાં ઇશ્વરપુરી નામના વૈષ્ણવ ગોસ્વામી (સંન્યાસી)ને

મળ્યા. આ ઇશ્વરપુરી સંન્યાસીઓમાં લકિતનો પ્રચાર કરનાર માધવેન્દ્ર પુરીના શિષ્ય હતા. ચૈતન્યદેવે આ ઇશ્વરપુરીને પોતાના ગુરુ કર્યા. હવે ચૈતન્યનો સ્વભાવ તફ્ફન ફરી ગયો. એઓ નમ્ર, નિરભિમાની, ભકત બની ગયા. પછી તો ગમે તે વિષયનું ભાષણ આપતાં, પોતાના શિષ્યોને રોજનો પાઠ આપતાં આપતાં પણ કૃષ્ણ ભકિતનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણ પ્રેમથી, થોડો વખત તો ચૈતન્ય ગાંડા જેવા બની ગયા. એઓ ઘડીમાં રેતા, કૃષ્ણને બૂમો પાડીને બોલાવતા, ઝાડ ઉપર ચડી જતા, અથવા પોતાનેજ કૃષ્ણરૂપ કહપતા. હવે એમને વૃદ્ધ અને વિદ્વાન ભકત અદ્વૈતાનન્દ સાથે પરિચય થયો. આ અદ્વૈતાનન્દ ભકત હતા, ભકિતનો બોધ કરતા અને હુમેશાં ગંગા કાંઠે, ભકિતના પ્રચાર માટે અવતાર લેવાની પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા. આ સિવાય એક નિત્યાનન્દ નામના ભકત સંન્યાસી પણ ચૈતન્યને આવીને મળ્યા. હવે નદીયાના ઘણા લોકો ચૈતન્યને કૃષ્ણનો અવતાર માનવા લાગ્યા. તથા ઉપરોક્ત નિત્યાનન્દને બલરામનો અવતાર કહેવા લાગ્યા. વિશ્વમ્ભર એના ભકતોમાં કૃષ્ણ ચૈતન્ય, ચૈતન્યદેવ કે મહાપ્રભુ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. હવેથી અદ્વૈતાનન્દ અને નિત્યાનન્દ સાથે ચૈતન્યની મંડળીઓ રસ્તામાં, ગંગા કાંઠે કે કોઈ ભકતના ઘરમાં ભજન કીર્તન માટે એકઠી થવા લાગી. આ વખતે ચૈતન્યે અનેક ચમત્કારો કર્યા ગણાયછે. જેમાં જગાઈ અને માધાઈ નામના દુષ્ટોને સુધાર્યાની વાત મુખ્ય છે. આ વખતે ચૈતન્યની આસપાસ શિષ્યો એકઠા થવા લાગ્યા હતા પણ એમાં ઉચ્ચ વર્ણના થોડા હતા. વળી પાખંડીઓ અને શાકતો પણ ચૈતન્યને બહુ દુઃખ દેતા. આ સર્વથી ઠંટાળીને ચૈતન્યે વિચાર કર્યો કે જો ‘હું સંન્યાસી થાઉં તો આ લોકો મને એ તરિકે માન આપે અને એ રીતે હું ભકિતનો પ્રચાર કરી શકું’ આ વિચારથી છેવટ ઇ. સ. ૧૫૦૯ માં ૨૪ વર્ષની ઉંમરે ચૈતન્યે કેશવ ભારતી પાસે કૃષ્ણ ચૈતન્ય નામથી સંન્યાસની દીક્ષા લીધી. એની માનું હૃદય ઠપાઈ ગયું, પણ ચૈતન્યે માને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું અને સંન્યાસી છતાં પણ એની ઘણી ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરી.

સંન્યાસી થયા પછી, છ વર્ષ સુધીમાં ચૈતન્યે, ઉડીયામાં, હક્ષિણ દેશમાં, વૃંદાવનમાં, તથા પશ્ચિમમાં, દ્વારકાં સુધી, ભકિતનો ઉપદેશ કરતાં

કરતાં યાત્રા કરી. દ્વારકામાં એમને કૃષ્ણકર્ણામૃત નામનો અન્થ હાથ લાગ્યો એમ કહેવાય છે. યાત્રા કરી આવ્યા પછી, ૩૦ વર્ષની ઉંમરે એઓ જગન્નાથપુરીમાં આવીને રહ્યા અને શેષ આયુષ્ય ત્યાં જ પુરું કર્યું. જંગાળામાંથી અને વૃન્દાવનથી અનેક શિષ્યો પુરીમાં એમની પાસે આવતા અને ઉપદેશામૃતનું પાન કરતા. જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં એઓ વારંવાર ભક્તિરસની ઉન્મત્ત અવસ્થાના જોરમાં સમુદ્રમાં કુદી પડતા, કે મન્દિરની દિવાલમાં માથું પછાડતા. અનેક વાર એમને મૂર્છાઓ આવી જતી. છેવટે આ રીતે શરીર ઘસાઇ જતાં શક ૧૪૫૫- ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં ૪૮ વર્ષની ઉંમરે એમનો દેહ પડી ગયો.

ચૈતન્યના જીવનકાળમાંજ એના શિષ્યોએ સંપ્રદાયના પ્રચારનું કામ શરૂ કર્યું હતું. જંગાળામાં નિત્યાનન્દે નવા ધર્મનો ખડોળો પ્રચાર કર્યો; અને વૃન્દાવનમાં રૂપ અને સનાતન નામના શિષ્યોએ ચૈતન્યમાર્ગ ચલાવ્યો. આ માગનાં અનેક મન્દિરો અને તપોવનો, વૃન્દાવનમાં આમણે ઉભાં કર્યાં છે. આ રૂપ, સનાતન અને એના ભત્રીજા જીવગોસ્વામી ઘણા સારા સંસ્કૃત પણ્ડિતો હતા. અને એ ત્રણના ભક્તિના અન્થો, ટીકાઓ વગેરેએ એ સમયમાં, જંગાળામાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રચારને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ઉપલા બે, પ્રકાશાનન્દ નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી જેને ચૈતન્યે પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા હતા તે, તેના ભત્રીજા ગોપાલભટ્ટ તથા રઘુનાથભટ્ટ અને રઘુનાથદાસ, ચૈતન્યના એ છ શિષ્યો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના અગ્રેસરો છે. આમાંથી રૂપ અને સનાતન સિવાયના બીજાઓએ જંગાળીમાં ચૈતન્યમાર્ગનું વિશાળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. જેમાં ભક્તિના સંસ્કૃત અન્થોનાં ભાષાંતરો, ભક્તિરસનાં કાવ્યો, તીર્થયાત્રાઓનાં વર્ણનો, ભક્તોનાં ચરિત્રો વગેરે છે. વૈષ્ણવ ગોસ્વામીઓએ વૃન્દાવનમાં તથા નદીયામાં હજી પૌરાણિક સંસ્કૃત અભ્યાસને જીવતો રાખ્યો છે. ચૈતન્ય-ચરિતામૃતમાં ચૈતન્યના શિષ્યોની નામાવલી પ્રથમ ખણ્ડના ખેલેલા સગ માં છે અને નિત્યાનન્દના તથા અદ્વૈતાનન્દના શિષ્યોની નામાવલી ૧૧ મા તથા ૧૨ મા સર્ગોમાં છે.

ચૈતન્યમતનો સાર.

ચૈતન્યદેવ કહેછે કે શંકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રનો બરાબર અર્થ નથી કર્યો; કારણકે બ્રહ્મસૂત્રમાં પરિણામવાદ છે, વિવર્તવાદ નથી. એમણે બ્રહ્મને નિર્વિશેષ માન્યું છે પણ શ્રુતિ બ્રહ્મને સવિશેષ કહેછે. ચૈતન્યે પ્રેમ-મય કૃષ્ણલક્ષિતનેજ સાધનરૂપ તથા ફળરૂપ માની છે. ચૈતન્યે ભાગવતનો મુખ્ય આધાર લીધો છે; અને બ્રહ્મસંહિતા, નારદપંચરાત્ર, વગેરે લક્ષિતના ગ્રંથોમાંથી પણ લક્ષિતનું સાહિત્ય સ્વીકાર્યું છે.

અહિં ચૈતન્યમતનો સાર ચૈતન્યચરિતામૃતના શ્રીયુત જદુનાથ સરકારના ઇંગ્રેજી ભાષાંતરનાં ૧૭ થી ૨૧ સુધીનાં પ્રકરણોમાંથી આપ્યો છે.

જીવોના બે ભેદ છે, નિર્જીવ અને સજીવ. મનુષ્યો સજીવ જીવોનો એક ન્હાનો ભાગ છે. મનુષ્યોમાં પણ સ્ત્રેષ્ઠો, પુલીન્દો, વગેરે બાદ કરતાં વેદાનુયાયીઓનો ન્હાનો ભાગ રહે છે, તેમાં પણ વધારે તો ધર્મ જ્ઞાન વગરના માત્ર મોઢથી વેદાનુયાયી છીએ એમ કહેનારા છે. ધાર્મિક માણસોમાં પણ ધણા તો કર્મમાર્ગી છે. ૧૦ લાખ કર્મમાર્ગીઓએ એક જ્ઞાનમાર્ગી મળે છે, ૧૦ લાખ જ્ઞાનમાર્ગીઓએ એક મુક્ત મળે છે અને ૧૦ લાખ મુક્તોમાં એક કૃષ્ણલક્ષ્મી મળે છે. સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરતા જીવને, પુણ્યોદય થતાં ગુરૂકૃપાથી અને કૃષ્ણ-કૃપાથી લક્ષિતનું બીજ મળે છે. કૃષ્ણ નામના કીર્તન રૂપી અને શ્રવણ-રૂપી જળસિંચનથી એ બીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે; જે વૃક્ષ વિશ્વ, વિરાટ, બ્રહ્મ, અને પરંવ્યોમની પાર જઈને દિવ્યવૃંદાવનમાં કૃષ્ણના ચરણ પાસે પહોંચે છે; ત્યારે તેને કૃષ્ણપ્રેમરૂપ ફળ આવે છે.

લક્ષિત—જેને ભોગની કે મોક્ષની ઇચ્છા હોય તેનામાં સાધનોથી પણ સ્નેહનો ઉદ્ભવ થતો નથી. પણ લક્ષિતનાજ અભ્યાસથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે, કામ ગાઢ થતાં એ પ્રેમ કહેવાય છે અને પ્રેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સ્નેહ, માન, પ્રણય, રાગ, અનુરાગ, ભાવ અને મહા ભાવનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ બધાં કૃષ્ણ લક્ષિતનાંજ રૂપો છે. જુદા જુદા લક્ષ્મીમાં કૃષ્ણરતિ જુદું જુદું રૂપ ધારણ કરે છે, શાન્ત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય, અને મધુર એ પાંચ લક્ષિતના મુખ્ય રસ ગણાય છે.

એકજ ભકતમાં શાન્ત રસ ગાઢ થતાં, દાસ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે, દાસ્ય-માંથી સખ્ય પરિણમે છે; એમ અનુક્રમે ભક્તિ ઉચ્ચતર રસમાં પરિ-ણમે છે. વળી કૃષ્ણ પ્રીતિને જે જાતની માની છે એક ઇશપણના માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક અને બીજી શુદ્ધ. કૃષ્ણની મથુરાં, દ્વારકાં, અને વૈકુંઠની લીલામાં ખેલા પ્રકારની ભક્તિના દાખલાઓ છે, ત્યારે ગોકુલની લીલામાં બીજા પ્રકારની ભક્તિના દાખલાઓ છે. જ્યારે કૃષ્ણના ઇશત્વનું જ્ઞાન હોય છે ત્યારે પ્રેમ સંકુચિત થઈ જાય છે, પણ ઇશત્વ ભુલી જવાતાં પ્રેમનું પ્રાબલ્ય વધી જાય છે.

અન્ય વસ્તુમાત્રની કામના છોડી દઈને, કૃષ્ણનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજીને કૃષ્ણની ભક્તિ કરવી એ શાન્ત ભક્તિનું લક્ષણ છે. દાસ્ય ભક્તિમાં શાન્ત ભક્તિનાં લક્ષણો ઉપરાંત સેવાનું લક્ષણ વધે છે. સખ્ય ભક્તિમાં આ બેય ઉપરાંત પ્રભુમાં અમર્યાદ વિશ્વાસ વધારે હોય છે. કૃષ્ણને સખા ભક્ત વખતે કૃષ્ણની સેવા કરે છે તો વખતે એની પાસે પોતાની સેવા કરાવે છે. વાત્સલ્ય રસમાં ઉપલા ત્રણ ઉપરાંત કોમળતા હોય છે; જે કવચિત્ ગુરુસાનું રૂપ પણ ધારે છે. આવો ભકત કૃષ્ણને રક્ષણીય જાણક માને છે. માળાપની પેઠે આ ભકત કૃષ્ણની સંભાળભરી સેવા કરે છે. મધુર રસમાં ઉપલા ચાર ગુણો ગાઢ રૂપમાં હોય છે અને તે ઉપરાંત ભકત, સ્નેહી પેઠે કૃષ્ણની સેવા કરે છે અને પોતાનો આત્મા કૃષ્ણને અર્પી દીયે છે. મધુર ભક્તિમાં અવર્ણનીય મધુરતા છે. કારણ કે એમાં પાંચેય ગુણો છે. કૃષ્ણની કૃપાથી અજ માણસ પણ ભક્તિના આ શિખરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ મધુર ભક્તિજ કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. અને મધુર ભક્તિજ મનુષ્યનું પરમ પ્રાપ્ત્ય છે.

આ મધુર ભક્તિ સિવાયનાં, વર્ણાશ્રમધર્મ, કર્મફલાર્પણ, સર્વ ધર્મનો ત્યાગ, શરણાગતિ, જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિ, જ્ઞાનરહિત ભક્તિ, કૃષ્ણપ્રેમ, કૃષ્ણસેવા, સખ્યભક્તિ, વાત્સલ્યભક્તિ વગેરે સાધનોને આ માર્ગમાં બાહ્ય સાધનો ગણેલ છે. અંતરતમ સાધન તો, રાધા જેવો કૃષ્ણપ્રતિ મધુરપ્રેમ એ એકજ છે.

કૃષ્ણ અનન્તશક્તિ છે. સત્ ચિત્ અને આનન્દનું એનું શરીર છે. મજના મજપતિ એ એકજ દેવ છે, એ સર્વના આદિકારણ છે,

એ પરમ સુંદર યુવાન છે. એ સર્વનો આશ્રય છે, સર્વના પ્રભુ છે, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એનું અનન્ત ધામ દિવ્ય ગુણોથી ભરેલું ગોલોક છે. જ્ઞાન, યોગ અને ભક્તિ એ ત્રણ સાધનોથી કૃષ્ણ બ્રહ્મા, આત્મા અને ભગવાનના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. વળી કૃષ્ણ અનેકરૂપ ધારણ કરે છે જેમાં ત્રણ મુખ્ય છે. સ્વયંરૂપ, તદેકાત્મરૂપ અને આવેશરૂપ, વૃંદાવનમાં ગોપાલ કૃષ્ણ રૂપે દેખાયા એ એનું સ્વયંરૂપ, અને જુદી જુદી વૃત્તિને લઇને જુદું રૂપ દેખાય એ તદેકાત્મરૂપ. એના બે ભેદ છે. વિલાસ, અને સ્વાંશ, વિલાસનાં બે રૂપ છે. પ્રાભવ અને વૈભવ. પ્રાભવ વિલાસનાં ચાર મુખ્ય રૂપ છે, વાસુદેવ, સંઠર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ. આ ચાર રૂપો દ્વારકાં અને મથુરામાં રહે છે. આ ચારમાંથી આયુધોના જુદા જુદા અનુક્રમવાળી ૨૪ મૂર્તિઓ થાય છે. જેનાં કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિન્દ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ, હામોદર, પુરુષોત્તમ, અચ્યુત, નૃસિંહ, ગદાધર, હરિ, કૃષ્ણ, અધોક્ષજ, ઉપેન્દ્ર, અને ઉપલા ચાર એ પ્રમાણે ૨૪ નામ સિદ્ધાંત સંહિતામાંથી આપ્યાં છે. આમાંથી જુદાં બારને પ્રાભવ વિલાસનાં રૂપો ગણ્યાં છે. આ રીતે પ્રાચીન વ્યૂહોને ચંતન્યે કૃષ્ણનાં વિલાસરૂપ કહ્યાં છે. કૃષ્ણનાં રૂપો સંબંધી આ વિષયનો પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં વધારે વિસ્તાર છે.

કૃષ્ણની અનન્ત શક્તિઓમાં ત્રણ મુખ્ય છે. ઇચ્છા, ક્રિયા અને જ્ઞાન. કૃષ્ણમાંથી ઇચ્છા શક્તિ વિશેષ ખુદાર આવે છે, વાસુદેવમાંથી જ્ઞાન શક્તિ અને બલરામમાંથી ક્રિયા મુખ્ય દેખાય છે. આ ત્રણે શક્તિના સંયોગથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ બલરામ આ પ્રાકૃત જગતને ઉત્પન્ન કરે છે અને કૃષ્ણ ગોલોકને તથા વૈકુંઠને ઉત્પન્ન કરે છે.

જડ પ્રકૃતિ જગતનું કારણ હોઇ શકે નહિ, પણ સંઠર્ષણ પોતાની શક્તિ પ્રકૃતિને આપે છે જેથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. સૃષ્ટિ માટે ભગવાન વિશ્વમાં ઉતરે છે. વિશ્વમાં ઉતરેલું આ દિવ્યરૂપ અવતાર કહેવાય છે. પુરુષ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર વગેરે પુરુષાવતારો, મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે લીલાવતારો અને સનક, નારદ, પૃથુ વગેરે ભગવાનના આવેશાવતારો છે.

કૃષ્ણ ગોલોકમાં નિત્ય રહે છે અને એના અવતારો પૃથ્વી ઉપર થાય છે. મથુરાં અને દ્વારકાંના કૃષ્ણમાં દિવ્ય ગુણો પૂર્ણતર રૂપમાં દેખાય છે.

પણ વૃન્દાવનના કૃષ્ણમાં પૂર્ણતમ રૂપમાં દિવ્ય ગુણો દેખાય છે. વૃન્દાવનના કૃષ્ણ પરમપૂર્ણ છે; એનાં ખીજાં રૂપો એ રૂપની અપેક્ષાએ અપૂર્ણ છે.

કૃષ્ણમાં અનન્ત દિવ્ય ગુણો છે. બ્રહ્મા, અને અનન્ત તો શું પણ કૃષ્ણ પોતે પણ પોતાના ગુણોનો છેડો જોઈ શકતા નથી. માયા એ પણ કૃષ્ણનીજ શક્તિ છે. એ મનુષ્યોને બાંધી રાખેછે, કૃષ્ણને શરણે જનાર એ માયાથી છુટી જાય છે.

ભક્તિનાં કુલ ૬૪ સાધનો છે; પણ તેમાં મુખ્ય વૈષ્ણવોનો સત્સંગ, કૃષ્ણના નામનું કીર્તન, ભાગવતનું શ્રવણ, મથુરામાં નિવાસ, અને ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા એટલાં છે. આ ઉપરાંત ગુરૂસેવા, તુલસીની સેવા, એકાદશીનું વ્રત, તીર્થયાત્રા, ભગવાનના પ્રસાદનું ગ્રહણ, આરતી, વગેરે અનેક સાધનો કહ્યાં છે.

ટુંકામાં ચૈતન્યના મતમાં વલ્લભમત પેઠેજ શ્રીમદ્ભાગવતનો સૌથી વધારે આધાર લીધો છે. અને પાગ્ધરાત્ર સંહિતાઓમાંથી પણ કેટલોક વિષય લીધો છે. બ્રહ્મસૂત્રની ભાગવત એ ટીકા છે એમ ચૈતન્ય કહે છે. અને ભાગવતમાં કહેલી કૃષ્ણની લીલાનું ચિન્તન, એનુંજ કીર્તન અને ગોપીઓ તથા રાધાની જયદેવ વગેરે કવિઓએ ગાયેલી ભક્તિને અનુસરી કૃષ્ણની ભક્તિ એ આ મતનું પ્રધાન તત્ત્વ છે. વલ્લભ મત જેટલો પૂજનો વિસ્તાર ચૈતન્ય મતમાં નથી પણ ભક્તિની લાગણી ઉપર વધારે ભાર છે.

કૃષ્ણ ચૈતન્ય, નિત્યાનંદ અને અંદ્વતાનંદ એ ત્રણે આ સંપ્રદાયના પ્રભુઓ કહેવાયછે; એના વંશજો હાલમાં એ સંપ્રદાયના ગુરૂઓ છે. નિત્યાનંદની પરંપરાની ગાદી નવદ્વીપ-નદીયામાં છે અને અંદ્વતાનંદના વંશજો શાન્તિપુરમાં રહેછે. ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાં મંદિરો, મથુરામાં, વૃન્દાવનમાં, નદીયામાં, અમ્બીકામાં (નિત્યાનંદનું), અગ્રદ્વીપમાં (ગોપીનાથનું) અને શ્રીહટ્કમાં તથા રાજશાહી જીલ્લાના ખેતપુરમાં છે.

ચૈતન્યના અનુયાયીઓ, કપાળ ઉપરથી બે સીધી ઉભી લીંટીઓ નાક ઉપર જોડી દધને પછી એક લીંટી નાક ઉપર, નાકના ટેરવા સુધી

કરે છે તથા તુળસીની ઠંઠી પહેરે છે, અદ્વૈતાચાર્યના અનુયાયીઓ જ્ઞાતિભેદ પાળે છે પણ એ સંપ્રદાયના એક ન્હાના પેટા ભેદમાં જ્ઞાતિ ભેદ નથી. આ સંપ્રદાયની એક શાખામાં સાધુઓ અને સાધ્વીઓ હોય છે; જે એકજ મઠમાં રહે છે.

સદ્ગોપના રામશર્માપાલ નામના માણસે આશરે ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ચૈતન્ય સંપ્રદાયની કર્તાભાજે નામની નવી શાખા સ્થાપી છે, જેમાં કર્તાની પૂજા થાય છે એમાં બધી જાતનાં માણસો દાખલ થઈ શકે છે. અને બીલકુલ જ્ઞાતિભેદ પાળતા નથી. એનો સ્થાપક રામશર્માપાલ જે કર્તા બાબા પણ ઠહેવાય છે એ ઘોસાપુરમાં મરી ગયો છે. ત્યાં એના અનુયાયીઓનો દર વર્ષે મેળો ભરે છે.

ચૈતન્ય સંપ્રદાયમાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ બન્ને ગુરૂ થઈ શકે છે. પણ એણે કુમારાં રહેવું પડે છે.

સખીભક્તિ.

નિમ્બાર્ક, વલ્લભ અને ચૈતન્ય સંપ્રદાયોમાં કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજા થવા લાગી હતી; પણ પાછળથી રાધા પોતેજ પૂજ્ય મનાવા લાગ્યાં અને છેવટ કેટલાક લોકોને તો રાધાની પૂજ્યતા કૃષ્ણ કરતાં પણ વધારે લાગી. આ રીતે રાધાની ભક્તિ કરનારા પોતામાં રાધાની વૃંદાવનની સખીઓનો ભાવ કલ્પે છે. પોતાને સ્ત્રી રૂપ માને છે. અને ઋતુ આવવાનો ડોળ કરે છે. આ સખી ભક્તો વધારે ખુદાર નીકળતા નથી. એમને જોવાથી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. વૈષ્ણવ ભક્તિ માર્ગની શી રીતે આટલી અધોગતિ થઈ એજ આશ્ચર્ય છે.

સન્તો.

વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાઓમાં ઉપરોક્ત પાંચ સંપ્રદાય સ્થાપક આચાર્યો ઉપરાંત કેટલાક સન્તો પણ થઈ ગયા છે. સન્તોની પરંપરાની શરૂઆત ૧૪ માં શતકમાં થઈ છે. આચાર્યોના ઉપદેશોએ મોટે ભાગે હિંદુ સમાજના ઉપલા ભાગને-ઉચ્ચ વર્ણોને અસર કરી છે. પણ સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોનો ઉદ્ધાર કરવાનો ભક્તિમાર્ગનો મૂળ આશય તો આ સન્તોએજ સંપૂર્ણ સિદ્ધ કર્યો છે. સન્તોની વાણી હિંદુ સમાજના

નીચામાં નીચા થર સુધી પહોંચી ગઈ છે. વળી સર્વ આચાર્યો બ્રાહ્મણો હતા; જ્યારે સન્તોમાં કોઈ ક્ષત્રિય, કોઈ ચમાર, કોઈ વાણીયા, કોઈ ખત્રી, કોઈ સ્ત્રી, એમ વર્ણ કે જાતિનો કોઈ નિયમ નથી. આચાર્યોમાંના ઘણાખરાએ સંસ્કૃતમાં ગ્રન્થો લખ્યા છે; તથા અમુક તત્ત્વજ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાનો યત્ન કર્યો છે જ્યારે સન્તોએ લોકભાષામાં ભજનો ગાઈને સામાન્ય લોકને ઉપદેશ કર્યો છે. સન્તોએ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શ કર્યો નથી, અને પોતે ઈશ્વરપદ તો શું પણ આચાર્યપદ પણ સ્વીકાર્યું નથી. હમેશાં નમ્ર ભકતોજ રહ્યા છે. આ દેશના કેટલાક ભાગમાં તો, મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં, કોઈ પણ આચાર્યના ઉપદેશની ગતિ થઈ નથી; પણ આ સન્તોનાં ભજનોની ધૂન એ પ્રદેશમાં છવાઈ ગઈ છે. સન્તો ઉપર પુરાણોની તેમજ ખેડલાં થઈ ગયેલા આચાર્યોની અસર છે, પણ એમની વાણીનું ખરું પ્રેરક બળ તો અન્તરમાંથી ઉઠતી ભક્તિની તીવ્ર વૃત્તિજ છે.

રામાનન્દ.

સન્તોની પરંપરામાં ખેલું નામ રામાનન્દનું દેખાય છે. રામાનન્દ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજના અનુયાયી રાઘવાનન્દના શિષ્ય ગણાય છે. પણ એમણે પોતાના ગુરૂથી જુદા પડીને પોતાના ઉપદેશમાં કેટલાક નવા ફેરફારો કર્યા છે. જેમકે રામાનુજ બ્રાહ્મણોને વેદિક રીતે ભક્તિ કરવાનો હુકમ આપે છે અને બીજા વર્ણોને તાન્ત્રિક અથવા પારાણિક રીતે ભક્તિ કરવાનું કહે છે. આ રીતે વર્ણોમાં જે ભેદભાવ હતો તે રામાનન્દે તદ્દન ઠાઠી નાખ્યો. એણે તો સર્વ વર્ણ માટે સાદી ભક્તિનો સરળો ઉપદેશ કર્યો, બીજું સંસ્કૃતને બદલે ભાષામાં ઉપદેશ કર્યો અને ત્રીજું કૃષ્ણની પૂજાને બદલે રામપૂજા ચલાવી.

મેઠલીક માઈકેટને રામાનન્દની જન્મભૂમિ ગણે છે અને ૧૪ મા શતકના અન્તમાં તથા ૧૫ મા શતકના મધ્યમાં રામાનન્દને થઈ ગયેલા માને છે. રામનારાયણદાસે કરેલા હિંદી ભાષાંતર સાથેની અગસ્ત્યસંહિતામાં કલિ સંવત્ ૪૪૦૦ એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૦ ને રામાનન્દનો જન્મ સમય કહ્યો છે. પણ ડા. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર કહે છે કે રામાનુજ અને રામાનન્દ વચ્ચે ત્રણ પેઢીઓ થઈ હોય એમ મનાય છે એ જો ખરું હોય તો આ અગસ્ત્યસંહિતાવાળી તારિખ ખરી હોવાનો

સંભવ છે. પણ એની સામે દલીલ એવી છે કે કબીર ઇ. સ. ૧૩૯૯માં જન્મ્યા મનાયછે. એટલે કબીરના જન્મ વખતે રામાનન્દ એની ઉપલી જન્મ તારિખ પ્રમાણે ૯૯ વર્ષના હોય અને ઇ. સ. ૧૪૧૧માં રામાનન્દના મરણ વખતે કબીર ૧૨ વર્ષના હોવા જોઈએ. બાર વર્ષના કબીર ૧૧૨ વર્ષના રામાનન્દના શિષ્ય થયા હોય અને ખરેખર કાંઈ ઉપદેશ લીધો હોય એ જરા શંકા પડે એવું છે. વળી રામાનુજ અને રામાનન્દ વચ્ચે કેટલાક ત્રણ પેઢી ગણેછે તો કેટલાક ચાર પાંચ પેઢી ગણે છે. અને કબીરની ઉપદેશ લેવા જેવડી ઉમ્મર વખતે રામાનન્દ વૃદ્ધ તો ખરા પણ અતિ વૃદ્ધ ન હોવા જોઈએ એમ ગણીને કેટલાક રામાનન્દને ૧૪ માં શતકના મધ્ય પછી થયેલા માને છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે રામાનન્દ કબીર ખેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૪૦૦ ખેલાં થયાછે.

અગસ્યસંહિતા પ્રમાણે રામાનન્દના પિતાનું નામ પુણ્યસદન અને માતાનું નામ સુશીલા હતું. એઓ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા અને પ્રયાગમાં જન્મ્યા હતા. અને ભણવા માટે પ્રયાગથી કાશી ગયા હતા. ભણી રહ્યા પછી રાઘવાનન્દના શિષ્ય થયા. પણ થોડા વખત પછી એ સંપ્રદાયના કોઈ ન દેખે તેમ જમવું વગેરે નિષેધક નિયમો છોડી દહને નવો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એમણે ગમે તે વર્ણોમાંથી જે આગ્યા તેને શિષ્ય તરિકે સ્વીકાર્યા. એના મુખ્ય શિષ્યો નીચે પ્રમાણે ગણાયછે. અનન્તાનન્દ, સુરસરાનન્દ, સુખાનન્દ, નિહરાનન્દ, યોગાનન્દ, પીપા, કબીર, ભાવાનન્દ, સેના, ધન્ના, ગાલવાનન્દ, રચીદાસ. અને પદ્માવતી. આમાં પીપા રજપુત હતો, કબીર વણકર, સેના વાળંદ, ધન્ના જાટ, અને રચીદાસ ચમાર હતો. પદ્માવતી સ્ત્રી હતી.

આ શિષ્યો સાથે રામાનન્દ દેશેદેશ ફરતા-યાત્રાઓ કરતા અને પોતાના મતનો ઉપદેશ કરતા. રામાનન્દનો લખેલો કોઈ ગ્રંથ નથી શિખ ધર્મ ગ્રંથ ‘ગ્રંથ સાહેબ’માં રામાનન્દનો પણ એકાદ શબ્દ જણવાઈ રહ્યો છે પણ વિશેષ નથી. એના શિષ્યોથી એનું નામ અમર થઈ ગયું છે.

નામદેવ.

રામાનન્દના મુખ્ય શિષ્ય કબીરની વાત કર્યા ખેલાં જરા મહારાષ્ટ્ર તરફ નજર નાખી લઈએ. મહારાષ્ટ્રનો લોકપ્રિય વૈષ્ણવ ધર્મ વિઠ્ઠાબાનો

પૂજક છે. ભીમા નદીના કાંઠા ઉપર વસેલા પંઢરપુર નામના એક ન્હાના ગામમાં વિઠ્ઠાબાનું મન્દિર છે. વિષ્ણુનો કાનડી અપભ્રંશ વિઠ્ઠુ થાય છે. અને બા પ્રત્યય રનેહ, કેમળતા માન વગેરેનો સૂચક છે. આ રીતે વિષ્ણુ માંથી વિઠ્ઠુબા કે વિઠ્ઠાબા થયા છે. વિઠ્ઠાબાનું મન્દિર ક્યારે ચણાયું છે એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ ૧૩ માં શતકના મધ્યમાં એ મન્દિર વિદ્યમાન હતું એનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળે છે. દેવગિરિના યાદવરાજા કૃષ્ણના રાજ્યકાળના એક તામ્રલેખમાં લખ્યું છે કે “રાજાના મલ્લી શેઠી નામના સરદાર અને પ્રતિનિધિએ સેના લઈ જતાં બેલગામ જિલ્લામાં પૌંડરીક ક્ષેત્ર પાસે એક ગામનું દાન કર્યું છે, જે ક્ષેત્ર ભીમા નદી ઉપર આવેલું છે. દેવ વિષ્ણુ પાસે આ દાન શક ૧૧૭૧ (ઈ. સ. ૧૨૪૯) માં કર્યું છે.”^૧ ભીમા નદી ઉપરનું પૌંડરીક ક્ષેત્ર તે પંઢરપુરજ હોવું જોઈએ. અને દેવ વિષ્ણુ તે વિઠ્ઠાબાજ હોવા જોઈએ. પંઢરપુરના એક પથ્થરપરના લેખમાં લખ્યું છે કે “કેશવના પુત્ર ભાનુએ પાંડુરંગપુરમાં આતોર્યામ નામનો યજ્ઞ કર્યો હતો. જેમાં સંખ્યાબંધ લોકો એકઠા થયા હતા. અને દેવો સાથે વિઠ્ઠુ પોતે સન્તુષ્ટ થયા હતા.” આ લેખ શક ૧૧૯૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૦) નો છે. આ લેખમાં વળી પંઢરપુરનું નામ પાંડુરંગપુર લખ્યું છે. હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે પાંડુરંગ શિવનું નામ છે. (જુઓ દેશી નામ માળા ૬-૨૩) અને પંઢરપુરમાં એક શિવ મન્દિર પણ છે. જ્યાં દર્શન કર્યા પછી યાત્રાળુઓ વિઠ્ઠાબાનાં દર્શન કરવા જાય છે. પણ હાલમાં તો મરાઠાઓ વિઠ્ઠાબાનેજ પાંડુરંગા કહે છે, આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે મૂળ આ સ્થળ શિવક્ષેત્ર તરિકે પ્રસિદ્ધ હશે, પણ પાછળથી વિઠ્ઠાબાનું માહાત્મ્ય વધતાં પાંડુરંગ પુરના મુખ્ય દેવ વિઠ્ઠાબાનેજ પાંડુરંગ નામ પણ લાગી ગયું છે.

પંઢરપુર પહેલા લેખ પ્રમાણે પૌંડરીક ક્ષેત્ર કહેવાવાનું કારણ નીચેની દંતકથામાંથી મળે છે. જૂના કાળમાં પંઢરપુરની આસપાસ દીણ્ડીર વન નામનું મોટું જંગલ હતું. એ જંગલમાં પુણ્ડરીક નામનો માણસ રહેતો હતો. જે ઘણા વખત પોતાનાં માળાપની સેવામાં ગાળતો હતો. એક વખત એ સ્થળનાં સર્વ માણસો દ્વારકાની યાત્રા કરવા ગયાં. ત્યારે

પણ પુણ્ડરીક, યાત્રા કરવાની ઇચ્છા છતાં પોતાનાં માળાપની સેવા કરવા રોકાયો. એની આવી માળાપ ઉપરની લક્ષિત જોઈને કૃષ્ણ પ્રસન્ન થયા; અને એને ઘેર એને દર્શન આપવા પંધાર્યા. એ વખતે પુણ્ડરીક માળાપની સેવામાં રોકાયેલો હોવાથી તરત કમાડ ઉઘાડી ન શક્યો, તેથી કૃષ્ણને ઉભા રહેવા માટે એક ઇંટ (મરાઠી વીટ) ખડાર ફેંકી; કૃષ્ણ રૂઢિમણી સાથે એ ઇંટ ઉપર ઉભા રહ્યા. માળાપની સેવા કરી લીધા પછી પુંડરીકે ખડાર આવી કૃષ્ણની પૂજા કરી અને અતુલિત માતૃપિતૃ લક્ષિતથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુ પાસેથી પુંડરીકે હમેશાં ત્યાંજ રહેવાનું વરદાન માગી લીધું. આ રીતે, ઉપરની કથામાં પુંડરીકને મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુ પૂજના પ્રથમ પ્રચારક કહ્યાછે. અને નામદેવ તથા તુકારામ પણ વિકુલ પૂજના પ્રચારક તરિકે પુંડરી(લી)કને ગણેછે; માટે ઉપરની વાર્તામાંથી પુંડરીકે મહારાષ્ટ્રમાં ખેલગેલાં વિષ્ણુ પૂજા ચલાવી એટલું ઐતિહાસિક સત્ય માનનામાં વાંધો નથી. આ પુંડરીકના નામ ઉપરથીજ ચંદરપુર પૌંડરીક ક્ષેત્ર કહેવાતું હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણ સાથે રૂઢિમણી પૂજાય છે; અને લોકભાષામાં વિષ્ણુને બદલે વિકુલ તથા રૂઢિમણીને બદલે રૂકમાળાઈ કે રૂખમાળાઈ બોલાય છે. જો કે લોકોમાં કૃષ્ણની ગોકુલ કીડાની વાતો પ્રચલિત છે. જન્માષ્ટમી જેવા ઉત્સવો દહીં સાથે થાય છે. પણ મરાઠી વૈષ્ણવ સાહિત્યમાં રાધાવલ્લભ તરિકે નહિં પરન્તુ રૂઢિમણી પતિ તરિકે કૃષ્ણનું સ્મરણ વિશેષ ઠર્યું છે. અને વિકુળા સાથે પણ રૂઢિમણીજે પૂજાય છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપર કોઈ પણ સંપ્રદાયની અસર હોય તો નિમ્નાર્ક જેવા સંપ્રદાયની નહિં પણ રામાનુજની અસર હોવી જોઈએ. અને પાછળથી પણ વલ્લભાચાર્યની અસર દેખાતી નથી. મુખ્યત્વેનો કોઈપણ સંપ્રદાય ઉપરથી નહિં પણ સામાન્ય પૌરાણિક સાહિત્ય ઉપરથી મહારાષ્ટ્રના સન્તોએ પોતાના હૃદયની વૃત્તિને અનુસરીને વૈષ્ણવ ધર્મ ઉપજાવ્યો છે.

મહારાષ્ટ્રમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપદેશ કરનાર કોઈ આચાર્ય થયા નથી. પણ મરાઠીમાં લોક ભાષામાં ઉપદેશ ગાનારા સન્તો થયા છે. આ સન્તો બ્રાહ્મણો નહિં પણ મોટે ભાગે શૂદ્રો હતા અને મહારાષ્ટ્રમાં

વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર પણ હલકા વર્ણમાં વધારે છે. બ્રાહ્મણો છૂટા છવાયા વૈષ્ણવો હશે. પણ તે જૂજ.

લગવદ્રોતાને મરાઠીમાં ઉતારનાર જ્ઞાનદેવને ખાસ વૈષ્ણવ ધર્મોપદેશક ન ગણીએ તો મહારાષ્ટ્રમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ કરનાર નામદેવ થયા છે.

નામદેવનું કુટુંબ મૂળ સતારા જિલ્લાના ઠરહાદ ગામ પાસે આવેલા નારસી વામની નામના ગામમાં રહેતું હતું. એ ગામ હમણાં ભાચે નારસીંગપુર નામથી ઓળખાય છે. નામદેવના પિતાનું નામ દામા શેઠ અને માનું નામ ગોણાબાઈ હતું. એઓ નાતે દરજી હતાં. દામાશેઠ નારસી વામનીથી પંઢરપુર આવીને રહ્યા હતા. ત્યાં શક ૧૧૯૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૦) માં નામદેવનો જન્મ થયો એમ મનાય છે. પણ આ તારિખ ખરી હોવા બાબત ડા. સર ભાણ્ડારકર શંકા કરેછે. એ કહેછે કે જો આ સમય યથાર્થ હોય તો નામદેવ જ્ઞાનદેવના સમકાલિન ઠરે; કારણ જ્ઞાનદેવી ઇ. સ. ૧૨૬૦માં પૂર્ણ થઈ છે. પણ નામદેવના મરાઠી કરતાં જ્ઞાનદેવની મરાઠી ભાષા પ્રાચીનતર લાગે છે. નામદેવનું હિન્દી પણ ૧૩ મા શતકના અન્દના હિન્દી કરતાં અર્વાચીન જણાય છે. આ રીતે ભાષા ઉપરથી નામદેવના જન્મ માટેની પરંપરાથી ચાલી આવતી તારિખ ખોટી જણાય છે. વળી નામદેવે એક પદ્યમાં તુર્કોએ દેવ મન્દિરોનો નાશ કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મુસલમાનોએ ૧૪ મા શતકના આરંભમાં દક્ષિણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. ભાષા ઉપરથી તથા ઉપરોક્ત મુસલમાનો વિષેના ઉલ્લેખ ઉપરથી નામદેવ જ્ઞાનદેવથી ૧૦૦ વર્ષ મોડા એટલે ૧૪ મા શતકના અન્તમાં થયા હોય એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે.

નામદેવને બાલ્યાવસ્થામાં સાધારણ મરાઠા બાળકને મળે એવી કેળવણી મળી હતી. પણ એનામાં ખુલેથી પોતાના કૌટુંબિક ધંધાની આવડત બહુ ઓછી દેખાતી હતી. એ વિઠ્ઠાબાના પરમભક્ત થયા અને વિશેષા બેકરને એમણે પોતાના ગુરૂ કર્યા. નામદેવના આ ગુરૂ મૂર્તિપૂજક નહોતા. એમ નામદેવેજ કહ્યું છે.

નામદેવે પંઢરીનું માહાત્મ્ય ઘણું ગાયું છે એ કહે છે કે “ સર્વ સુખ ભીમાના તીર ઉપર છે, પંઢરી અમારી કામધેનુ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર એનાં સ્તન છે અને એ કામધેનુ દોહનાર પુંડલીક છે. ”

નામદેવે સૌથી વધારે પ્રભુનાં નામનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. એ કહે છે કે “ ગોવિંદ, રામ, હરે, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરે, અન્યુત, નરહરે, જનાર્દન વગેરે નામનો પાઠ કરતાં સંસારનાં બંધનો છૂટી જશે. એના જેવો બીજો એકેય સહુલો ઉપાય નથી. ” (૬૦).

નામદેવે કેશવ, નારાયણ, માધવ, ગોવિંદ, વિષ્ણુ, મધુસૂદન, ત્રિવિક્રમ, વામન, શ્રીધર, હૃષીકેશ, પદ્મનાભ, દામોદર, સંકર્ષણ, વાસુદેવ, પ્રધુમ્ન, અનિરુદ્ધ પુરુષોત્તમ, અધોક્ષજ, નરસિંહ, અન્યુત, જનાર્દન, ઉપેન્દ્ર, શ્રી હરિ અને કૃષ્ણ એ કૃષ્ણનાં ૨૪ નામોની સ્તુતિ કરી છે.

‘નામદેવાચી ગાથા’ નામના નામદેવના અભંગોના સંગ્રહમાં કૃષ્ણની ગોકુલની બાલક્રીડાઓ ઉપર પણ અનેક અભંગો છે. તેમજ રામના ચરિત્ર સંબંધી અને રામની સ્તુતિના અભંગો પણ મળે છે. પણ નામદેવની ભક્તિનો મુખ્ય પ્રવાહ તો વિક્રોબા ઉપરજ ઢળ્યો છે. નામદેવ પ્રભુદર્શનની ઉત્કટ તૃણાના વેગથી કહે છે કે “ હે લક્ષ્મીના પતિ હવે કેટલી વાટ જોઈ ! હે પાંડુરંગા, હવે આવીને મને દર્શન આપો. હવે હું સંસારજળમાં ડુબું છું. તમારે તમારું બિરહ સંભાળવાનું છે. હવે તમારેજ શરણે આવ્યો છું. માટે ક્રોધ છોડી દો. ” (૧૦૨૮).

પંઢરીપુરના વિકૃલના ભક્ત હોવા છતાં નામદેવ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વભૂતસ્થ પરમાત્માને ભજનારા છે.

“ સર્વ ભૂતોમાં ખરેખર હરિ છે, સર્વત્રપ્રદ છે એમ વેદ કહે છે. નામદેવ કહે છે, હરિના નામ સ્મરણથી બધું નારાયણ રૂપ દેખાય છે. ” (૯૮૩).

ભક્તનાં લક્ષણો નામદેવે નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે. “ સર્વ જીવ ઉપર જેણે કરૂણા ધરી હોય, જેની વાણીમાં સત્ય ઉચ્ચાર હોય, હમેશાં જે રામ નામનું સ્મરણ કરતો હોય તેજ ભગવન્તનો દાસ. એનાથી ભૂમંડળ ધન્ય છે. ” (૨૨૪).

વળી નામદેવ કહે છે કે “ હરિના હાસોનો સંગ, હરિકથામાં અનુ-
રાગ, વિષયોમાં વિરક્તિ, નામમાં નિત્ય પ્રીતિ અને હૃદયમાં હમેશાં
કૃષ્ણની મૂર્તિ વસે, સર્વભાવથી સર્વ ઉપર કરુણા થાવ, અને સર્વત્ર
વિકૃત્તનું રૂપ દેખાવ, એટલો મારો મનોરથ, નામદેવ કહે છે, કૃપાળુ કેશવ
પૂરો કરશે.” (૨૨૫).

ઉપરના બે ઉતારામાંથી નામદેવની પવિત્ર વૃત્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે.
નામદેવ આટલેથી ન અટકતાં ભકતોને ઉપદેશો છે કે “ અતિથિ આપ્યો
તો એને અન્નદાન આપો, અને પરમાર્થ માટે જીવ પ્રાણ પણ અર્પીદો.
નામદેવ કહે છે, જે દીનોનો પણ સરખો આદર કરે છે એના ઉપકારનો
પાર નથી, અને સર્વ ભૂતોમાં જે ઐક્ય દેખે એજ ભાવિક.” (૨૪૯).

નામદેવની ભક્તિ પ્રેમમય છે એ કહે છે કે ત્યાગ વગરની વિરક્તિ, પ્રેમ
વગરની ભક્તિ, અને શાન્તિ વગરનું જ્ઞાન શોભતું નથી.” (૨૩૮) આ રીતે
પ્રેમ વગરની ભક્તિને શોભાવાળી ન ગણનાર અત્યંત પ્રીતિના ઉમળકામાં
પ્રભુને કહે છે કે “ તું જીવ છે, તું પ્રાણ છે, હે વિકૃત, તું આત્મા છે, તું
જનક છે, તું જનની છે, તું શરીર છે, તું મન છે, હે વિકૃત તું જીવન છે,
મારો તું ગુરૂ છે, તું મન્ત્ર છે, નામદેવ કહે છે, તું મારું સર્વસ્વ છે”
(૨૫૩). વળી એ કહે છે કે “ મને તારી ભક્તિ નથી ગમતી, તારી મુક્તિ
પણ નથી ગમતી. મારી વિશ્રાન્તિ તો જુદીજ છે. મેં તો પ્રેમ સુખ
જેયું છે” (૨૬૫). વળી “ હે પંઠરીનાથ હવે થવાનું હોય તે થાવ,
હું સર્વથા તમારાં ચરણો છોડવાનો નથી. હૃદયમાં તારું ધ્યાન, વાણીમાં
તારું નામ, એજ મારો નિત્ય નિયમ છે. હે પાંડુરંગા, હવે મને ઉદાસ
ન કરશો. નામદેવ કહે છે, હે ભકતજનવત્સલ દેવ, એક ક્ષણ પણ
મારા જીવને તારાથી વેગળો કરીશ માં ” (૨૭૪). “ હે દેવ ખહાર
અને અંદર હું તનેજ દેખું છું અને એ સુખમાં મારું ચિત્ત ગાંડું થઈ
ગયું છે અને અહન્તા સહિત આનન્દમાં ડુબી ગયો છું. કોઈ પણ રીતે
એ આનન્દમાંથી મારું ચિત્ત નીકળતું નથી, નામદેવ કહે છે, એકજ
વાચના બાકી રહી છે અને તે સ્વામી સેવકપણાની છે. ” (૨૯૩).

નામદેવે પરહાસમાં જનનીબુદ્ધિ, અને પરધનમાં પાપાણુબુદ્ધિ
વગેરે નીતિનો ઉપદેશ પણ આપ્યો છે. અને ઉત્કૃષ્ટ નીતિ ન પાળ-
નાર પ્રભુનાં ચરણ પાસે જઈ શકતો નથી એમ નામદેવ સ્પષ્ટ કહે છે.

નામદેવ પ્રભુની કૃપાનેજ મુખ્ય સાધન માને છે. અને કહે છે કે “ હે દેવ, તું જેને પ્રસન્ન થયો તેને કર્મબંધન બાધ નહિં કરે. હે અનાથના નાથ કૃપાવન્ત, જેના ઉપર તારી દૃષ્ટિ પડે એને સંસારની વ્યથા બાધ કરતી નથી. જેને તું અનુકૂળ થયો તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય પણ સંસારમાં ધન્ય છે. ” (૩૨૮).

નામદેવે મરાઠીમાં અલંગો કર્યા છે; તેમજ હિંદીમાં પણ લજનો ગાયાંછે; જેમાંનાં થોડાંએક શીખધર્મના ગ્રન્થ સાહિબમાં દાખલ થઈ ગયાંછે. (જગદ્દિતેન્દ્ર છાપખાનાના માલેક ગાંધણેકરે છપાવેલી નામદેવાચી ગાથામાંથી ઉપરના ઉતારા કર્યા છે.)

કબીર સાહબ.

અહિં કબીરનું જીવનચરિત્ર કબીરસાહબકી શબ્દાવલી (મેલ્વેડીયર પ્રેસ) માંથી આપ્યું છે.

કહેવાયછે કે એક વિધવા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી સ્વામી રામાનન્દના આશીર્વાદથી કબીરનો જન્મ થયો હતો. એની માએ શરમાઈને નવાં જન્મેલાં બાળકને કાશીના લહરતારા તળાવને કાંઠે નાખી દીધા. તળાવમાં સૂતર ધોવા આવેલા નૂરઅલી નામના મુસલમાન વણકરે બાળકને જોઈને લઈ લીધું અને પોતાની સ્ત્રી નીમાને ઉછેરવા આપ્યું કેટલાક આ નૂરઅલી અને નીમાનેજ કબીરનાં ખરાં માતા પિતા માનેછે. કબીર સાહબનો હિંદુ મુસલમાન ઉપરનો સમભાવ જોતાં તો એમ લાગે છે કે પહેલી વાત ખરી હશે. એઓ જન્મેલા બ્રાહ્મણી પેટે અને ઉછેરેલા મુસલમાનને ઘેર. કબીર જાતે પણ એજ વણકરનો ધંધો કરતા, અને ગૃહસ્થજ હતા. એની સ્ત્રીનું નામ ભોઈ હતું અને એના છોકરા તથા છોકરીનાં નામ કમાલ અને કમાલી હતાં.

કબીર રામાનન્દના શિષ્ય ગણાયછે. એ કેવી રીતે શિષ્ય થયા એને માટે એક વાત એમ કહેવાયછે કે પોતે મુસલમાન હોવાથી રામાનન્દ પ્રત્યક્ષ રીતે પોતાને શિષ્ય નહિં કરે એમ ધારીને કબીરે એક યુક્તિ કરી. ગંગાના ઘાટ ઉપર જવાના રામાનન્દના રસ્તામાં કબીર સવારે બેસી જઈને સુતા. અંધારામાંજ ઉઠીને રામાનન્દ ઘાટ તરફ ચાલવા લાગ્યા ત્યાં કબીરના શરીર ઉપર પગ આવી ગયો એટલે રામાનન્દે લડકીને “ રામ

રામ આ શું ?” એમ કહ્યું. કબીર તો ‘રામ રામ’ શબ્દ કાને પડ્યો એ ઉપદેશ મળ્યો ગણીને ઉઠીને ચાલી નીકળ્યા અને ત્યારથી પોતે રામાનન્દના શિષ્ય છે એમ માનવા તથા કહેવા લાગ્યા. રામાનન્દને કાને આ વાત જતાં એને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને કબીરને બોલાવીને પૂછતાં કબીરે બનેલી હકીકત કહી એટલે રામાનન્દ પ્રસન્ન થયા અને એને છાતી સાથે આંખોને શિષ્ય તરિકે કબૂલ કર્યો. આ દંતકથા ખરી હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી, પણ એટલું ખરું છે કે કબીર રામાનન્દના શિષ્ય થયા હશે તો પણ નામનાજ, ગુરૂ જોઈએ માટે ગુરૂ કર્યા હશે. કારણ કે કબીરના ઉપદેશમાં વિશિષ્ટાદ્વિતની કે બીજા કોઈ સંપ્રદાયની અસર દેખાતી નથી અને કબીરપંથીઓ કબીરને રામાનન્દથી શ્રેષ્ઠ માને છે. જો કે કબીરે પોતે ગુરૂ મહિમા ઘણું ગાયો છે. કબીર મોઢે ભાગે કાશીમાંજ રહ્યા છે અને ત્યાંજ ઉપદેશ કર્યો છે. એમના ચમત્કારની, એમણે પ્રાપ્ત થોને હરાવ્યાની અનેક વાતો કહેવાય છે.

કબીરનો સમય—કબીરના સમય માટે લેખકોમાં મતભેદ છે. મી. વેસ્ટકોટ ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૫૧૮ નો સમય માને છે. મી. મેકલીફ ૧૩૯૮ થી ૧૫૧૮ નો સમય કહે છે. એજ ગ્રંથકાર શીખધર્મના ગ્રંથમાંથી એક સ્થળે ટિપ્પણીમાં ૧૩૭૦ થી ૧૪૪૮ નો સમય ઉતારે છે. આ છેલ્લો વિકલ્પ તો અસંભવિત છે. કારણ કે કબીર સીકન્દર લોદીના સમયમાં વિદ્યમાન હતા. સીકન્દર લોદીનો સમય ૧૪૮૮ થી ૧૫૧૭ નો છે. વળી કબીર સાહબની મરણ તારીખ કબીર કસૌટીમાં, વિ. સં. ૧૫૭૫ ના માઘ શુદ્ધ એકાદશી, આપી છે. એ ખાસ ખોટી હોવાનું કારણ નથી; માટે એમનું મરણ ઇ. સ. ૧૫૧૮ માં થયેલું એ તો ખરુંજ. હવે કબીર કસૌટીમાં કબીર સાહબ ૧૨૦ વર્ષ જીવ્યા હતા એમ લખ્યું છે, એ જો ખરું હોય તો એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં થયો હોવો જોઈએ.

કબીર અને શૈખટાથી—કબીર થોડો વખત માણિકપુરમાં રહ્યા હતા. ત્યાં શૈખટાકી અને ૨૧ પીરની કીર્તિ સાંભળી, એનો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને પછી એ ઉપદેશનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “અરે શૈખો, તમારું નામ ગમે તે હો પણ તમે મારી વાત સાંભળો, તમે તમારી આંખો ખોલો અને સર્વ પદાર્થોના આદિ અન્તને જુઓ.” કબીરપંથના એક ગ્રંથમાં

આ શૈખ ટાકીને કબીરનો શત્રુ અને સીકન્દર લોદીનો પીર કહ્યો છે. આ શૈખના કહેવાથી સીકન્દર લોદીએ કબીરને મારવાનો પ્રયત્ન કરેલો પણ એ ચમત્કારિક રીતે બચી ગયા અને પછી તે બાદશાહે કબીરની મહત્તા કબૂલ રાખી એમ ભકતમાળમાં લખ્યું છે. સર્વ રીતે જોતાં કબીર સીકન્દર લોદીના સમકાલિન હતા એતો નિઃસંશય. કબીર, એના શિષ્ય ધર્મદાસના કહેવા પ્રમાણે મગહરમાં મરી ગયા. એ વખતે એમના શરીરની વ્યવસ્થા માટે હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ઝગડો થયો હતો. કહે છે કે, છેવટે, એમના શરીર ઉપર બાદાડેલું કપડું ઉપાડતાં નીચેથી પુલનો ઢગલો નીકળ્યો જે હિંદુ મુસલમાનોએ વહેંચી લીધો. હિંદુઓએ એ ઉપર સમાધિ ચણાવી અને મુસલમાનોએ કબર ચણાવી. જે આજ પણ મગહરમાં મૌજુદ છે. કહે છે કે મગહરમાં દેહ પડવાથી ગધેડાનો અવતાર આવે એવી માન્યતા હોવા છતાં પોતાનો ભજન ઉપર વિશ્વાસ બતાવવા માટે કબીરે ખાસ મગહર જઈને શરીર તજ્યું.

કબીર મત.

કબીર ખેલા સન્ત સતગુર ગણાય છે. કબીરે પોતાની વાણીમાં ‘નામ’ નો મહિમા ગાયો છે. એણે કોઈ પણ પ્રચલિત હિંદુ કે મુસલમાન પંથનો પક્ષ કર્યો નથી. પણ બેયને સરખો ઉપદેશ કર્યો છે. કબીર કહે છે:—

હિન્દૂ કહતહે રામ હમારા મૂસલમાન રહમાના
આપસમેં દોડ લડે મરત હૈ દુબિધામેં લપટાના
ઘરઘર મંત્ર જો દેત ફિરત હૈ મહિમા કે અભિમાના
ગુરુવા સહિત શિષ્ય સબ બૂડે અંતકાલ પહોતાના

કબીરે મૂર્તિ પૂજા, દેવદેવીની ઉપાસના, જાતિભેદ, અને મધ માંસ વગેરેનું જોરથી ખંડન કર્યું છે. એઓ જાતે ગૃહસ્થ છતાં વૈરાગ્યવાન હતા અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરતા. એની કવિતા મધુર અને પ્રેમથી ભીની છે, કબીર મતનો સાર તથા શબ્દના ઉતારા સન્તબાનીસંગ્રહ ભા. ૧ માંથી તથા બેલ્વેડીયર પ્રેસ અલહાબાદમાં છપાયેલ કબીર સાહિબકી શબ્દાવલીમાંથી આપ્યા છે.

બિન સતગુરુ નર ફિરત મુલાના, ચલસત ગુરુકી હાટ જ્ઞાન બુધ
લાઈયે, સતગુરુ ચરન મજન મન મૂરખ કાંજડજન્મ ગંવાવસરે, વગેરે અનેક
શબ્દોમાં કબીરે ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. તેમજ :—

જો નિગુરા સુમિરન કરે દિનમેં સૌ સૌ વાર,
નગર નાયકા સત કરે જૈરે કૌનકી લાર.

એ પદમાં ગુરુ વગરનું સ્મરણ નાયકાના સતીત્વ જેવું ખોટું ઠહ્યું છે.

કબીરે સર્વજગતની પિતા માતા બન્ધુ વગેરે સંબન્ધીઓની તથા
શરીરની નશ્વરતાનો તથા વૈરાગ્યનો ઘણા જોરથી ઉપદેશ કર્યો છે.

કયા દેશ દિવાના હુઆ રે, ટેક.

માયા સૂલી સાર બની હૈ, નારી નરક કા કૂવા રે
હાડ માંસ નાડી કા પિંજર ગામેં મનુવા સૂવા રે
ભાઈબંદ ઔર કુટુંબકબિલા તામેં પચપચ મૂવા રે
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો હાર ચલા જગ જૂઆ રે

વળી કબીરે હૃદયની શુદ્ધિ વગર વિદ્યા, પાઠપૂજા વગેરેને વ્યર્થ
ગણ્યાં છે. હાથ સુમિરની પેટ કતરની પઢે ભાગવત ગીતારે

હિરદય શુદ્ધ નહિં બૌરે કહત સુનત દિન બીતારે.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ કબીરે નીચેના પદોમાં સુંદર રીતે વર્ણવ્યું છે.

સાધો શબ્દ સમન સે ન્યારા જાનેગા કોઈ જાનનહારા
જોગી જતી તપી સંન્યાસી અંગ લગાવૈ છારા
મૂલમંત્ર સતગુરુકી દયા બિન કૈસે ઉતરે અપારા
નિગમ નેતિ જાકે ગુન ગાવૈ શંકર જોગ અધારા
બ્રહ્મા વિષ્ણુ જોહિ ધ્યાન ધરત હૈ સો પ્રભુ અગમ અપારા
લાગા રહે ચરન સતગુરુકે ચંદ ચકોરકી ધારા
કહૈ કબીર સુનો ભાઈ સાધો નશ્વશિષ શબ્દ હમારા

આ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશથી
પર તત્ત્વને કબીર શબ્દ ઠહે છે. એ શબ્દ અગમ અને અપાર છે.

કબીરે પરમાત્મા આત્મા અને કાયાનો સંબન્ધ નીચે પ્રમાણે
દર્શાવ્યો છે:—

બીજમધ્ય જો વૃચ્છા દરસૈ વૃચ્છામધ્યે છાયા
 પરમાતમમે આતમ તૈસે આતમ મદ્દે માયા
 જ્યો રવિ મદ્દે કિરન દેલિયે કિરનમધ્ય પરકાસા
 પરમાતમતે જીવ બ્રહ્મ ઇમિ જીવ મધ્ય તિમિ સ્વાસા
 આપહિ બીજ વૃચ્છ અંકુરા આપ ફુલ ફલ છાયા
 આપહિ સૂર કિરન પરકાસા આપ બ્રહ્મ જીઉ માયા

આ શબ્દ-નામનીજ ભક્તિ કરવાને। કબીર ઉપદેશ આપેછે.
 આનેજ એ સત્તનામ કહેછે. કબીર કહેછે કે સત્તનામના જપ સિવાય
 પૂજા, તીર્થ, વ્રત બધું બ્યર્થ છે.

કબીર જીવ શિવની એકતા માનેછે. એ કહેછે કે:—

દરિયાવ ઓર બુંદ જ્યું દેલ અંતર નહિ જીવ ઓર સીવ જું એક આહો
 કહે કબીર યા સૈન ગુંગાતૈં બેદ કત્તેવકી ગમ્મ નાહો

શબ્દસ રૂપી જિવ પિયા વૂઝો છાંડો ભર્મકી ટેક
 કહે કબીર આન નહિ દૂજા જુગજુગ હમ તુમ એક

કબીર પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોમાં ગુરૂ કૃપા, વૈરાગ્ય, હૃદય-
 શુદ્ધિ, યોગ, વગેરેને ગણે છે અને છેલ્લું સાધન તો નામની પ્રેમમય ભક્તિ-
 ને માને છે. યોગની લાંબી પ્રક્રિયાવાળા શબ્દના આરંભમાં શુદ્ધ પ્રેમના
 આવેશમાં કબીર ગાયછે કે—કરનૈનો દીદાર મહલમેં પ્યારા હૈ એજ
 શબ્દમાં છેવટ કંઈ છે કે—

જો પહુચે જાનેંગે વા હો કહન સુનનસે ન્યારા હૈ
 માયા અવગત જાલ પસારા સો કારીગર ભારી હૈ

કબીરની વાણી ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગેછે કે એ સાધુ મહાન ભક્ત
 ગૃહસ્થ છતાં વૈરાગી અને જબરા સુધારક હતા. એમણે એ વખતમાં
 ચાલતા સર્વ પંથોને વખોડ્યાછે. રામ કબીરના ઇષ્ટ દેવ કહેવાયછે. પણ
 આપણે ઉપર જોયું તેમ શબ્દ—નામનીજ ઉપાસનાનો કબીરે મુખ્ય
 ઉપદેશ કર્યોછે.

કબીરના અનુયાયીઓના ઇશ્વરપૂજનમાં માત્ર પ્રાર્થનાજ કરવાની
 હોયછે. કબીરપંથના અનેક મઠો હિંદુસ્થાનમાં છે. મુખ્ય મઠ કાશીમાં છે.

અને તેની શાખા ગૌરખપુર જીલ્લાના મગહર ગામમાં છે, જ્યાં કળીરનો દેહ પડ્યો હતો. આ મઠ મુસલમાન મહાન્તના હાથમાં છે. બીજો મઠ કળીરના મુખ્ય શિષ્ય ધર્મદાસે છત્તીસગઢ જીલ્લામાં સ્થાપ્યો છે. કળીરના અનુયાયીઓનો મોટો ભાગ હલકા વર્ણોના લોકોનો છે. પણ કળીર પોતે સન્ત ગાને ભક્ત તરિકે સામાન્ય રીતે વૈષ્ણવોમાં પ્રસિદ્ધ છે. (જુઓ ભક્તમાળ.)

તુલસીદાસ.

રામભક્તિ રામાનન્દથી ચાલી એમ કહેવાય છે. રામાનન્દના શિષ્ય કળીર પણ રામભક્ત મનાય છે. પરંતુ રામભક્તિને ખરો પ્રચાર કરનાર તો તુલસીદાસજી છે.

બાંદા જીલ્લાના મહિ પરગણાના રાજપુર ગામમાં તુલસીદાસજીનો વિ. સં. ૧૫૮૬ (ઇ. સ. ૧૫૩૨) માં જન્મ થયો હતો. એમને માટે એવી કથા કહેવાય છે કે યુવાવસ્થામાં એમને પંતાની સ્ત્રી સાથે ગાઢ સ્નેહ હતો. એક વખત એ પ્રિય પત્ની પોતાને પીયર ગઈ હતી. તુલસીદાસજીથી વિરહ સહન થયો નહિ; અને એ પોતાને સાસરે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. તુલસીદાસજી નદી ઉતરવા માટે લાકડું શોધતા હતા ત્યાં એક શય તણાતું આવતુ દીઠું તુલસીદાસજી, અને લાકડું ધારી એને ઝાલીને નદી ઉતર્યા. સામે ઠાંઠે ગયા પછી મધ રાતે સાસરાના ઘરમાં જવાનો રસ્તો ન જોઈને તથા દ્વાર ઉઘડાવવું ઠીક ન લાગવાથી બારીએ લટકતા સર્પને દોરી માની, એ ઝાલીને, બારી-એથી ઘરમાં પંડા. તુલસીદાસજીની પત્નીએ પ્રાણનાથ મધ્યરાત્રીએ કેવી રીતે આવ્યા હતા એ જાણ્યા પછી કહ્યું કે “જે તમારો આટલો પ્રેમ રામમાં હોત તો માટીનું સોનું બની જત.” મૂળ સંસ્કારના બળથી તુલસીદાસજીના મન ઉપર એ વાક્યની બરાબર અસર થઈ અને એ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા—ગુંસાઈ થઈ ગયા.

તુલસીદાસજી કાન્યકુબ્જ પ્રાદ્યુ હતા એમ સંતબાની સંપ્રદામાં લખ્યું છે. બીજાએ કહે છે એ સરવરીયા પ્રાદ્યુ હતા. એના પિતાનું નામ આત્મારામ શુક્લ અને માતાનું નામ હુલસી અને એનું પોતાનું બાળકપણનું નામ રામબોટા હતું. એઓ દીનબન્ધુ પાઠકની રતનાવલી

નામની કન્યાને પરણ્યા હતા, જેનાથી એમને એક તાર નામનો પુત્ર થયો હતો. કેટલાક કહે છે કે બાળકપણમાં તુલસીદાસને માળાપે તળ દીધા હતા, જ્યાંથી એક સાધુએ એને ઉપાડી લીધા. આ સાધુ સાથે તુલસીદાસે હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં યાત્રા કરી હતી. તુલસીદાસજીના જીવનચરિત્ર સંબંધી આ વાતોમાં કેટલું સત્ય છે, એ કહી શકાય એમ નથી. શબ્દને વળગીને નદી પાર ઉતર્યાની તથા સર્પથી ઉપર ચડ્યાની વાત બિલ્વમંગળ માટે પણ કહેવાય છે. સંતબાની સંગ્રહમાં લખ્યું છે કે તુલસીદાસજી રામાનન્દના શિષ્ય નરહરિદાસના શિષ્ય થયા હતા. એઓ ૩૧ વર્ષ સુધી સૂરદાસજીના સમકાલિન હતા. લકતમાળના કર્તા નાભાજી તે એમના પરમ મિત્ર હતા. એક વખત તુલસીદાસ બાળા મલૂકદાસને પણ મળ્યા હતા. તુલસીદાસજી મથુરાં, વૃન્દાવન, કુરૂક્ષેત્ર, પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ, જગન્નાથપુરી વગેરે તીર્થોમાં ઘણું કર્યું છે. પણ એમના સત્સંગનું મુખ્ય સ્થાન તો કાશીમાંજ હતું. તુલસીદાસનો મુખ્ય ગ્રંથ હિંદીમાં રામચરિતામૃત અથવા રામાયણ છે. એ ગ્રંથને ઉદ્દેશીને તુલસીદાસજી વાલ્મીકિના અવતાર ગણાય છે. આ ઉપરાંત એમણે વિનયપત્રિકા વગેરે ન્હાના ન્હાના ૧૧ ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ એના નામને અમર કરનાર તો ઉપર કહેલું રામચરિતામૃતજ છે. હિંદીમાં તો શું પણ હિંદુસ્થાનની બીજી કેઈ ભાષામાં ગીતા સિવાય એટલો લોકપ્રિય બીજો ગ્રંથ નહિ હોય. યૂરોપમાં બાઈબલ જેટલું વંચાતું હશે તેટલુંજ હિંદી ભાષા જાણનારાઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ વંચાય છે. વાલ્મીકિએ રામનું ચરિત્ર એક ઉદાત્ત, ઉન્નત, ગુણુશાળી, વીરપુરૂષ તરિકે વર્ણવ્યું છે. જ્યારે તુલસીદાસે ઇશ્વરાવતાર તરિકે પરમભક્તિથી રામનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. તુલસીદાસજીના સ્વભાવમાં રહેલી સરલતા, નમ્રતા, મધુરતા, કેમળતા અને એમની ઊંડી ભક્તિ રામાયણના પદોપદમાં દેખાય છે. તુલસીદાસજીએ ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં અયોધ્યામાં રામાયણ રચવા માંડ્યું અને કાશીમાં પૂરું કર્યું. તુલસીદાસ ૯૧ વર્ષની ઉંમરે કાશીનાજ અસિઘાટ ઉપર વિ. સ. ૧૬૮૦ (ઇ. સ. ૧૬૨૩)માં ગુજરી ગયા.

તુલસીદાસજીએ કેાઈ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી. સાદી રામભક્તિજ એમના ઉપદેશનો વિષય છે. રામ નામનો મહિમા એમણે

બહુ ભાવથી ગાયોછે, સંતબાની સંગ્રહમાંથી તુલસીદાસની થોડી સાખીઓ
નીચે ઉતારી છે; જેથી એમનો મત શું હતો એ સ્પષ્ટ દેખાશે.

રામનામ મનિ દીપ ધરુ જીદ દેહરિ દ્વાર
તુલસી મીતર બાહિરો જો ચાહસિ ડાજિયાર
રામનામકો અંક હૈ સવ સાધન હૈ સૂન
અંક ગયે કહ્યુ હાથ નહિ અંક રહે દસગૂન

આ પદમાં તુલસીદાસજીએ રામનામ સિવાય સર્વ સાધનોની નિષ્ક-
ળતા સ્પષ્ટ કહી છે.

તુલસીકે મત ચાતકહિં કેવલ પ્રેમપિયાસ
પિયત સ્વાંતિજલ જાનજગ ચાચક બારહ માસ
રટત રટત રસના લગી તૃષા સુખી ગઈ અંગ
તુલસી ચાતક પ્રેમકો નિત નૂતન રુચિરંગ

ઉપરના પદમાં ચાતક પેઠે પ્રભુ ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહે છે.

બિનુ વિશ્વાસૈ ભક્તિ નહિં તેહિ બિનુ દ્રવહિં ન રામ
રામ કૃપા બિન સપનેહુ જીવ ન લહિ વિશ્રામ
બઢિ પ્રતીત ગઠિ બન્ધનૈં બડો યોગ તેં ક્ષેમ
બડો સુ સેવક સાંઈ તે બડો નેમ તેં પ્રેમ

આ પદમાં તુલસીદાસજીએ પ્રભુમાં વિશ્વાસ; વિશ્વાસથી કૃપા અને
કૃપાથી વિશ્રામ, (મોક્ષ) એમ કુમ બતાવ્યો છે.

સબૈ કહાવત રામકે સવહી રામકી આસ
રામ કહે જોહિ આપનો તેહિ મજુ તુલસીદાસ

આ રીતે રામના ભક્તોને પણ તુલસીદાસ માન આપે છે અને
નીચલા પદમાં સત્સંગનો મહિમા ગાય છે.

બિનુ સત્સંગ ન હરિકથા તેહિ બિનુ મોહ ન ભાગ
મોહ ગયે બિનુ રામપદ હોય ન દદ અનુરાગ
સાહિબ તેં સેવક બડો જો નિજ ધર્મ સુજાન
રામ બાંધિ ઉતરે ઉદધિ નાંધિ ગયો હનુમાન

તુલસીદાસે ઠામ, દોષ, લોભ, ઠપટ, પરદ્રોહ, પરહાર રતિ, પરધન
હરણ, પરનિન્દા વગેરે દુર્ગુણોને તજવાનો તથા ધીરજ, ધર્મ, વિવેક,

સત્યવ્રત અને રામ ભરોસો રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. રામમાં વિશ્વાસ રાખવાનું તો તુલસીદાસે બહુ ભેરથી કહ્યું છે:—

एक भरोसा एक बल एक आस विश्वास
स्वांति सलिल गुरु चरन है चातिक तुलसीदास
कोटि बिघन संकट बिकट कोटि शत्रु जो साथ
तुलसी बल नहि कर सकै जो सुदृष्ट रघुनाथ
लगन महरत जोगबल तुलसी गनत न काही
राम भये जेहि दाहिने सबै दाहिने नाहि
मसकहिं करहिं बिरंचप्रभु अजहिं मसकते हीन
अस बिचारी तजि संसय रामहिं भजहिं प्रवीन

ઠખીરે ‘સાહેબ રાધનો પર્વત કરે અને પર્વતનો રાધ કરે, એમ ગાયું છે. ત્યારે તુલસીદાસે ‘ પ્રભુ મચ્છરનો બ્રહ્મા કરે અને બ્રહ્માનો મચ્છર કરે ’ એમ કહ્યું છે. ઠખીર પછી તુલસીદાસ થયા છે. એટલે એ વખતમાં ભક્તિના અંગમાં નમ્રતા કેમ વધતી જતી હતી, એ આ એકજ દાખલાથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

તુલસીદાસજીની ભક્તિમાં રામચરિત્રનું શ્રવણ, એનુંજ સ્નેહપૂર્વક મનન, રામનામનું નિશદ્દિન રટણ, રામ ઉપર આત્યંતિક વિશ્વાસ, વિનયવાળી અધીનતા, અને રામ ઉપર ગાઢ પ્રેમ મુખ્ય છે. રામ નામના રટણ માટે નીચેનું પદ ભેવા જેવું છે:—

रामनाम आधी रति पापके कोटि पहार
तुलसी जस रंजक अगिन जारि करै तेहिं छार
तुलसी रसना राम कहु पापके तिक अनुमान
जिमि पनिहारी जेवरी खीचै कटत पषान
तुलसी जाके मुखन ते धोखेहु निकरहि राम
ताके पगकी पैतरी मेरे तनको चाम
निरगुनतैं इहि भांति बड नाम प्रभाव अपार
कहउं नाम बड राम तैं निज बिचार अनुसार
मिटहिं पाप परिपंच सब अखिल अमंगल भार
लोक सुजस परलोकसुख सुमिरत नाम तुम्हार

તુલસીદાસજી આ જગતના પ્રપંચને સ્વપ્ના જેવો કહે છે.

સુપને હોય મિચ્છારી નૃપ રંક નાકપતિ હોય
જાગે લાભ ન હાનિ કલુ તિમિ પ્રપંચ જિય જોય.

તુલસીદાસજી પ્રભુની કૃપાથીજ પ્રભુમાં સ્નેહ થાયછે એમ માને છે.

નાથ एक वर मागहूं मोहिं कृपा करी देहु
जन्मजन्म प्रभुपदकमल कबहुं घटै जनि नेहु
प्रनतपाल रघुवंशमनि करुणासिंधु खरारि
गये सरन प्रभुं राखि है सब अपराध बिसारी
स्ववन सुजन सुनि आयहुं भयभंजन प्रभुवीर
त्राहि त्राहि आरत हरन सरन सुखद रघुवीर
एक मंद मैं मोहवस कुटिल हृदय अज्ञान
पुनि प्रभु मोहिं बिसारेउ दीनबंधु भगवान
नहिं विद्या नहिं बाहुबल नहिं खरचनको दाम
मो सम पतित पतंगकी तुम पत राखो राम
भक्तकल्पतरु प्रनतहित कृपासिन्धु सुख धाम
सोइ निजभक्ति मोहिं प्रभु देहुं दया करि राम
अर्थ न धर्म न काम रुचि गति न चहौं निरवान
जन्मजन्म रति रामपद यहि वरदान न आन

તુલસીદાસજી ઉપલા પદમાં મોક્ષ નથી માગતા પણ જન્મેજન્મ
રામપદમાં રતિ માગે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

તુકારામ.

મહારાષ્ટ્રના એક સન્ત નામદેવ વિષે ઉપર કહ્યુંજ છે. બીજા
સન્ત તુકારામ વિષે હવે કહેવાનું છે. તુકારામનો જન્મ, પૂણાથી ઉત્તર
પૂર્વમાં ૧૪ માર્ચલ દૂર આવેલા દેહુ ગામમાં થયો હતો. તુકારામનું
કુટુંબ મરાઠા કુણ્ણી જાતનું હતું અને વેપારધંધાથી નિર્વાહ કરતું
હતું. મરાઠાઓ મૂળ ક્ષત્રિય જાતિમાંથી કદાચ નીકળ્યા હશે, પણ હવે
શૂદ્ર ગણાય છે. તુકારામની મરણ તારિખ શક ૧૫૭૧-(ઇ. સ. ૧૬૪૯)
છે. અને એની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે અર્ધો જીંદગી ગયા પછી તુકારામે
હીવાળું કાઢ્યું હતું એમ મહીપતિ કહે છે. એ ઉપરથી ડા. સર ભાંડારકર

એ ૪૨ વર્ષ જીવ્યાનું, અર્થાત્ ૧૬૦૭-૮ માં જન્મ્યાનું અનુમાન કરે છે. તુકારામાચી ગાથા માં પણ એજ સાલ આપી છે. તુકારામના વડવાએ પંઢરીના વિઠોળાના પરમભક્ત હતા અને દરવર્ષે વિઠોળાની યાત્રા કરતા હતા. કહેછે કે તુકારામના આઠમા પૂર્વજ વિશ્વંભરની અત્યન્ત ભક્તિનું એને એવું કૃપા મળ્યું કે વિઠોળાની એક મૂર્તિ એને જમીનમાંથી મળી. આ મૂર્તિની દેહમાં એણે સ્થાપના કરી. તુકારામના બાપનું નામ બોલ્હોળા હતું. એની પણ વિઠોળા ઉપર પરમ શ્રદ્ધા હતી. બોલ્હોળાની પત્નીનું નામ કનકામ હતું. એને ત્રણ પુત્રો હતા. શાવળ, તુકારામ અને કાન્હોળા. આ ત્રણે પુત્રોને પરણાવ્યા પછી પોતે ઘરડા થયેલા હોવાથી ધંધો મોટા પુત્રને સોંપી દેવાની બોલ્હોળાની ઇચ્છા થઈ. પણ શાવળને ધંધામાં ગુંથાવાની ઇચ્છા ન હતી. એટલે ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ઘરનો અને ધંધાનો બોલ્હોળા તુકારામને માથે પડ્યો. આ વખતે બોલ્હોળાએ તુકારામની ખેલ્લી સ્ત્રી માંદી હોવાથી એને બીજી સ્ત્રી પરણાવી. તુકારામની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પિતાનો કાળ થયો. થોડા વખત પછી મોટાભાઈની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને મૂળથી વિરક્ત વડિલ બંધુ છૂટા થતાંજ ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યા. આ રીતે તુકારામ તફૂન એકલા પડી ગયા—નિરાધાર થઈ ગયા. આ દુઃખોના આઘાતને લીધે મન મુંઝાઈ જવાથી કે પોતે મૂળથીજ ભોળા હોવાથી ધંધામાં પણ ખોટ જવા લાગી. એટલામાં દુકાળ પડ્યો; એટલે કુટુંબ પોષણની પણ પંચાત પડવા લાગી. ખેલ્લી સ્ત્રી અન્ન અન્ન કરતાં મરી ગઈ. તુકારામનો મોટો દીકરો પણ મરી ગયો. આ પ્રમાણે એકાએક, એક પછી એક પડેલી આફતોથી તુકારામની વૃત્તિ સંસારમાંથી ઉઠી જઈને પ્રભુ તરફ વળી અને એઓ વારંવાર દેહ પાસેના ભાંજનાથ નામના ડુંગરા ઉપર જઈને પ્રભુનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. એના સંબંધીઓએ ધંધામાં મન લગાડવા બહુ સમજાવ્યા, ત્યારે એણે દેહ આવીને બધાં ખતપત્રોના બે ભાગ કરી એક ભાગ પોતાના ન્હાનાભાઈ કાન્હોળાને આપ્યો અને પોતાના ભાગના કાગળો ઇંદ્રાયણી નદીમાં નાખી દીધા; અને દુકાન પોતાના ન્હાનાભાઈને સોંપી દીધી. પછી તુકારામે પોતાનો જીવનક્રમ એવો રાખ્યો હતો કે સવારે ઉપરોક્ત ટેકરી ઉપર કે વિઠોળાના મંદિરમાં પરમેશ્વરનું નામ સ્મરણ

લજન કરવું. બપોરે નજીકમાં કોઈ ઠેકાણે મળે તો થોડો આહાર કરી લેવો નહિં તો ભિક્ષા માગી લેવી. અને બાકીનો સર્વ કાળ અમૃતાનુભવ, યોગ-વાસિષ્ઠ વગેરે ગ્રન્થોના વિચારમાં ગાળવો; આ ગ્રન્થો ઉપરાંત જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિનાથ, મુક્તાબાઈ, નામદેવ વગેરે મહારાષ્ટ્રી સન્તોના અલંગો જે એમને બાળકપણથી પ્રિય હતા તેનું પણ મનન ચાલતું. આ ઉપરાંત બીજાઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા, જે બને તે-ખેતર સાંભળવાની કે સંદેશો લઈ જવાની-ઠરવામાં ઘણી વાર પ્રવૃત્ત થતા. તથા કોઈ પણ પ્રાણી ઉપર દયા દર્શાવવાનો પ્રસંગ જવા દેતા નહિં. તુકારામ વારંવાર કીર્તનો પણ કરતા, ધીમે ધીમે કીર્તનો માટે, માત્ર ભક્તિની પ્રેરણાથીજ, મરાઠીમાં સુંદર પદો-અલંગો રચવા માંડ્યા. આ બધો વખત ધરનો વહીવટ તુકારામની બીજી સ્ત્રી આવલી ચલાવતી. એને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હશે અને કોઈ વખત આ ભક્તને ઠઠવા શબ્દો પણ સાંભળવા પડતા હશે.

ઠવિતા કરવામાં અને કીર્તન કરવામાં, તુકારામની શક્તિ વધતી જતી હતી અને ધીમે ધીમે એનાં કીર્તનો એવાં આકર્ષક થવા લાગ્યાં કે એમાં ઘણાં લોકો એકઠા થવા લાગ્યાં અને ઠલાકોના ઠલાકો સુધી તલ્લીન થઈ રહેતાં. તુકારામની કીર્તિ થોડા વખતમાં ઘણી વધી ગઈ અને દૂર દૂરથી લોકો એનાં દર્શન કરવા તથા એનાં કીર્તનો સાંભળવા આવવા લાગ્યા. તુકારામની આ કીર્તિથી દંભી સાધુઓ અને બીજા એવાજ બ્રાહ્મણોને અદેખાઈ આવવા લાગી અને એઓએ તુકારામને બહુ પજવ્યા. પણ આ સન્ત પુરુષે પોતાનો ટેક છોડ્યો નહિં. પોતાના શત્રુઓને ગાળો દેવામાં વખત ન ગુમાવતાં એમણે પોતાનાં કીર્તનો ચાલુ રાખ્યાં. આ કીર્તનોની કીર્તિ મહારાષ્ટ્રના ભાવિ રાજા શિવાજીના કાન સુધી પહોંચી. શિવાજીએ આ વિજ્યાત ભક્તશિરોમણિને તેડી લાવવા માટે મસાલ, છત્ર, ચામર વગેરે સાથે દૂતો મોકલ્યા. પણ તુકારામે જવાની ના પાડી અને અલંગમાં પત્ર લખી મોકલ્યો. તુકારામની આ નિઃસ્પૃહતાથી શિવાજીની એને મળવાની આતુરતા વધી અને એક પ્રસંગે લોહ ગામમાં તુકારામનાં કીર્તનોનો શિવાજીએ લાભ લીધો અને કીર્તનાન્તે મ્હોરોનો થાળ ભેટ તરિકે આપવા માંડ્યો. તુકારામે દ્રવ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો અને

મ્હોરો ત્યાં પ્રાદ્ધણોને ંહેંચી દેવામાં આવી. શિવાજીએ રાજ્ય છોડીને શિષ્ય થવાનું કહ્યું ત્યારે એને રાજધર્મ પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

આ પ્રમાણે પોતાનાજ અલંગોમાં ભજન કીર્તન કરતાં તુકારામે આયુષ્યક્રમ પૂરો કર્યો. એના અવસાન વિષે એવું કહેવાયછે કે જ્યારે અંતકાળ પાસે આવ્યો ત્યારે પોતાના અનુયાયીઓ સાથે અલંગો ગાતા ગાતા તુકારામ ઇંદ્રાયણીને કાંઠે ગયા. બધા એકતાનતાથી ઇશ્વરભજન કરતા હતા, એવામાં નદી પાસે આવી ત્યારે એકાએક તુકારામ અદૃશ્ય થઈ ગયા. તુકારામના અવસાન વિષે આથી વધારે કાંઈ હકીકત મળતી નથી.

તુકારામનો એક મ્હોટો દીકરો પહેલાં મરી ગયો હતો એ કહ્યુંજ છે એ સિવાય એને મહાદેવ અને વિઠ્ઠાબા નામના બે દીકરા હતા. અને કાશી, ભાગીરથી અને ગંગા નામની ત્રણ કન્યાઓ હતી. એ ઉપરાંત એના અવસાન વખતે એની પત્નીને પાંચ માસનો ગર્ભ હતો, તે પુત્ર આવ્યો. જે મહાભગવદ્ગીતા નીકળ્યો આ પુત્રનું નામ નારાયણ બાવા હતું તુકારામના મુખ્ય શિષ્યો ૧૪ હતા. (તુકારામનું ઉપરોક્ત ચરિત્ર અને નીચેના સિદ્ધાંતો નિર્ણયસાગર પ્રેસમાંથી ૧૯૧૨ માં બહાર પડેલી તુકારામાચી ગાથામાંથી લીધાં છે).

તુકારામને અલંગ બહુ ફાવી ગયા હતા એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એ બોલતા પણ અલંગમાં અને લખતા પણ અલંગમાં, એટલે તુકારામે રચેલા અલંગોનો સમૂહ ઘણો મોટો હશે, પણ આવી રીતે રચાતા અલંગો બધા લખી શકાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. અને બન્યુંછે પણ તેમજ. જુદા જુદા શ્રોતાઓએ જુદા જુદા અલંગો યાદ રાખ્યા હશે અને એ કારણથી એના અલંગોના જુદા જુદા સંગ્રહો એક સરખા નથી, નિર્ણય સાગરની તુકારામાચી ગાથા માં ૪૫૯૦ અલંગો છે; ત્યારે એક બીજા પુસ્તકમાં ૮૪૦૦ છે.

તુકારામે કૃષ્ણની બાલકીડાનું ઘણું વર્ણન કર્યું છે. એ વર્ણનના પદ્યપદમાં કૃષ્ણ ઉપરની ભાવિત ઉભરાય છે. ભાગવતના દશમસ્કન્ધ ઉપર આધાર રાખીને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની પ્રીતિ સંબંધે તુકારામે અનેક અલંગો રચ્યા છે આમાં રાધાનું પણ નામ આવે છે. (જુઓ. 'વળી કૃષ્ણની અનેક રમતોનું' આધ્યાત્મિક રૂપક સાથે વર્ણન કર્યું છે.

રામચરિત્રના પણ થોડા અલંગો તુકારામે રચ્યા છે. પણ તુકારામની ભક્તિનો મુખ્ય પ્રવાહ તો પંઢરીપુરના વિઠ્ઠલ ઉપરજ વહે છે. તુકારામ વિઠ્ઠલને અનન્ત, પદ્મનાભ, નારાયણ, જનાર્દન સકળ દેવાધિદેવા વગેરે અનેક નામોથી સંબોધીને કહે છે કે “ હે દેવ તું કૃપા કરાણાનો સમુદ્ર છે, તું અમારો માખાપ અને બન્ધુ છે, તું અભય આપનાર છે, હે પંઢરીનાથ, તારા બળથી હું નિર્ભય થયો છું, મારી પીડા તુટી ગઈ છે. ”

“ મેં તારે માથે ભાર નાખી દીધો છે. હવે ખીલકુલ ભય નથી. ” (૪૨૮). “ વિઠ્ઠલ અમારું જીવન છે, આગમનિગમનું સ્થાન છે, વિઠ્ઠલ સિદ્ધિનું સાધન છે વિઠ્ઠલ પુણ્ય પુરૂષાર્થ છે, વિઠ્ઠલ મનુષ્યોમાં વ્યાપક છે, વિઠ્ઠલ સાત પાતાળમાં ભરેલો છે, વિઠ્ઠલ ત્રિભુવનમાં વ્યાપક છે, વિઠ્ઠલ મુનિઓના મનમાં છે, વિઠ્ઠલ પ્રેમનું પૂતળું છે, વિઠ્ઠલ ખાપ, મા, ખંડેન, અને ભાઈ, છે. ” (૪૩૧) આવા પ્રેમપાત્ર પ્રભુને તુકારામ કહે છે કે “ તારા ગુણોનો પાર નથી, અને હે નારાયણ, મારી મતિ થોડી છે, હું દીન તારી ભક્તિનાં લક્ષણો શું જાણું! માટે તું તારા પ્રકાશથી મને ચલાવ, મેં આ મારું શરીર તને સોંપ્યું છે. માટે કૃપાની છાયા કરીને સંભાળજે. ” (૪૫૭).

તુકારામ શરીરનું વર્ણન એક અલંગમાં નીચે પ્રમાણે કરે છે “ શરીર દુઃખનો કોઠાર છે. શરીર રોગનો ભંડાર છે. શરીર દુર્ગન્ધીનું સ્થાન છે. શરીર જેવું ખીજું અપવિત્ર કાંઈ નથી. શરીર કાળથી વ્યાપ્ત છે, માયા મોહની જાળમાં પતન શરીરથીજ થાય છે, છતાં શરીરજ ઉત્તમ છે. શરીરથી પરબ્રહ્મ સધાય છે, શરીર સકળ શુદ્ધ છે, શરીરથીજ ભવબન્ધ તુટે છે શરીર નિધિનો પણ નિધિ છે. ” (૪૩૮)

તુકારામ પ્રભુનાં નામકીર્તન સિવાય બીજાં કોઈ સાધનોને માનતા નથી. સર્વ સાધનો નામ કીર્તનમાં સમાઈ જાય છે. એ ભક્ત કહે છે કે “ એજ મારું તપ છે, એજ મારું દાન છે, તારું નામ એજ મારું અનુષ્ઠાન છે, એજ મારું તીર્થ છે, એજ વ્રત છે, એજ ધર્મ છે, એજ કર્મ છે, એજ યોગ છે, એજ યજ્ઞ છે, તારું નામ એજ જપ અને ધ્યાન છે, એજ મારું જ્ઞાન છે, શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ તારું નામજ છે.

એજ કુળાચાર, એજ વિચાર; અને એજ મારો નિશ્ચય છે. તુકારામ કહે છે કે બીજું કંઈ કહેવાનું જ નથી.” (૫૨૪)

અનેક અભંગોમાં તુકારામ પ્રભુને દર્શન દેવાની વિશ્વસિ કરે છે. એમાંથી એકનું ભાષાન્તર અહિં આપ્યું છે “ મને આ તમારું બ્રહ્મજ્ઞાન લાગતું નથી, મારે સગુણરૂપ જાસ છે. હે પતિતપાવન, હવે ઘણું મોડું થયું છે. હે વિકૃલ, તુકારામ કહે છે કે, ક્રોધ ન કરતાં હવે તો ઉઠીને મને દર્શન આપો ” (૫૮૪).

તુકારામને પ્રભુના પ્રેમ સિવાય બીજા કોઈ સુખની ઇચ્છા નથી. એ કહે છે કે “ હે રખુમાઈ (રુકિમણી)ના પતિ, હમેશાં મારા ડોળા આગળ તારી મૂર્તિ રહેા. તારું રૂપ મીઠું છે, તારું નામ પણ મીઠું છે, મને હમેશાં પ્રેમ આપો. અને તમે મારા હૃદયમાં રહેા. તુકારામને બીજું કંઈ માગવું નથી; તારા ચરણમાં સર્વ સુખ છે ” (૮૩૬).

વૈષ્ણવોનો કુળધર્મ તુકારામે નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે. “ અમારો વૈષ્ણવોનો કુળધર્મ એવો છે કે નામનો એક ભાવે વિશ્વાસ જોઈએ. તોજ હરિનો દાસ કહી શકાય, પહેલાં હરિના દાસે ચિત્તને નિર્વાસન કરવું જોઈએ પછી પ્રેમથી, આનન્દથી કીર્તનમાં ગાવું અને નાચવું અને લોગ કે મોક્ષ પ્રભુ પાસે માગવો નહિં. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ એવી સેવા જન્મો-જન્મ આપજે ” (૮૬૯).

તુકારામે પ્રભુ સાથેના પ્રેમ કલહના અનેક અભંગો રચ્યા છે. (જુઓ ૬૮૦ થી ૧૨૫૨).

“ બ્રહ્મ સર્વગત તથા સર્વદા સમાન છે, એનું જ્ઞાન દુર્લભ છે, માટે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો સમાગમ એ તો પરમ ભાગ્ય છે. જેના દર્શનથી ભવ-બન્ધ તુટી જાય છે, જે સદા સમાન બુદ્ધિવાળા છે, જેનાં મન, બુદ્ધિ, કાયા, વાચા એ સર્વ શુદ્ધ છે. જેણે સર્વ ભાવથી લઘુત્વ ધારણ કર્યું છે એ સન્તો સમજવા.” આ રીતે તુકારામે સાધુ-સન્તોનો પુષ્કળ મહિમા ગાયો છે.

તુકારામે સૌથી વધારે અભંગો લોકોને ઉપદેશ આપવા માટે રચ્યા છે. આમાં અનીતિ તણ દેવાનો, દેહમાં અહન્ટા તથા ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં

મમતા છોડી દેવાનો અને સર્વાત્મભાવથી પ્રભુ ઉપર તથા એના નામ-સ્મરણ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો ઉપદેશ છે.

તુકારામ અમુક જાતનું અંદેશ માને છે. એ કહે છે કે “હે દેવા, તારો અને મારો ભેદ નથી, સહજ વિનોદ કર્યો છે, તું મારો આકાર છે, હું તો નિશ્ચિન્ત છું” (૩૪૯૪) “તરંગ જેવો સાગરમાં છે તેવો તારો મારો સંબંધ છે” (૩૪૯૫).

અહિં જે પાંચ સન્તોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દાખલા તરિકેજ સમજવાનો છે. મહારાષ્ટ્રમાં અને હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં અનેક સન્તો થઈ ગયા છે. સન્તબાની સંગ્રહમાં રચીદાસજી, ધર્મદાસજી, ગુરૂ નાનક, મીરાંબાઈ, દાદુ દયાલ, બાબા મલૂકદાસ, સુન્દરદાસજી, ધરણીદાસજી, જગજીવન સાહેબ, ચારી સાહેબ, દરિયા સાહેબ, (ખિહાર) દરિયા સાહેબ (મારવાડ), ફૂલનદાસજી, ખુલ્લા સાહેબ, કેશવદાસજી, ચરનદાસજી, સરજેબાઈ, દયાબાઈ, ગરીબદાસજી, ગુલાબ સાહેબ, બીબા સાહેબ, પલ્ટૂ સાહેબ, પીપાજી, તુલસી સાહેબ, સદનાજી, સૂરદાસજી, સ્વામી હરિદાસ, નાભાજી, ખુલ્લે શાહ, તથા કાળજીંહા સ્વામી એટલા સન્તોનાં પદોનો સંગ્રહ થયો છે. આ સન્તોનો સમય વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધીનો છે. આમાંના કેટલાક સન્તોના અનુયાયીઓ જુદે જુદે સ્થળે દેખાય છે અને બાકીનાઓ તો ભકત ઈવિઓજ કહી શકાય. નાભાજીએ ભકતમાળમાં પણ આમાંના કેટલાકનાં અને તે ઉપરાંત બીજા ઘણા ભકતોનાં આખ્યાનો લખ્યાં છે. જેમાંના કેટલાક ભકતોએ પોતાની ભકિતને વાણીમાં પ્રગટ નહિ પણ કરી હોય. આ સર્વ સન્તો અને ભકતોનાં ટુંકાં ચરિત્રો કે એના સિદ્ધાન્તો અહિં લખવાનો અવકાશ નથી. એટલે સૌથી વિશેષ અસરવાળા પાંચ સન્તોની નોંધ લીધી છે. પણ એ કાળે એટલે છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના ગાળામાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોના અનુયાયી ભકતો (જુઓ ૨૫૨ વૈષ્ણવની વાર્તા) અને સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ભકત-સન્તો સંકડોની સંખ્યામાં ઉદ્ભવ પામ્યા હતા. એઓએ જૂના ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી રૂચતાં તરવો લઈને સાધારણ લોકોને—શૂદ્રો પર્યન્ત સર્વને—ઉદારભાવથી, ભજનો દ્વારા ઉપદેશ કર્યો છે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર.

ભક્તિયોગના મૂળ ઉપદેશક ભગવાન કૃષ્ણ મથુરાં છોડી સર્વ યાદવો સાથે દ્વારકાં જઈ રહ્યાની કથા મહાભારતમાં, હરિવંશમાં અને ભાગવતાદિ પુરાણોમાં છે. જો આ કથામાં ઐતિહાસિક તથ્યાંશ હોય તો ભગવાન વાસુદેવના અનુયાયીઓ ૨૪૦૦ વર્ષ પહેલાં દ્વારવતી—દ્વારકાં—ની આસપાસના પ્રદેશમાં—આનર્ત દેશમાં—હોવા જોઈએ. પણ એટલા જૂના કાળમાં એ પ્રદેશમાં ભાગવતો—વાસુદેવના અનુયાયીઓ—હોવાનો કોઈ સ્વતન્ત્ર પુરાવો મળતો નથી. મેગેસ્થીનસે (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથું શતક) પણ મથુરાંની આસપાસના પ્રદેશમાં વસતા શૂરસેનોમાં વાસુદેવપૂજા પ્રચલિત હોવાનું લખ્યું છે. તેમ તે પછી ઘણા કાળ સુધી, લગભગ ઇ. સ. ૧૧૦૦ સુધી દ્વારકાં વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયું જણાતું નથી. તે પહેલાંના કોઈ લેખોમાં કે સાહિત્યમાં વૈષ્ણવ ધામ તરિકે દ્વારકાંનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. પુરાણોમાં અને શિશુપાલવધ જેવા કૃષ્ણ-કથાત્મક અન્ય સાહિત્ય ગ્રંથોમાં કૃષ્ણ મથુરાંથી દ્વારકાં જઈને રહ્યા એ પ્રસંગમાં દ્વારકાંનું વર્ણન મળે છે; પણ એ ગ્રંથોમાં, એ ગ્રંથો રચાયા ત્યારે દ્વારકાં વૈષ્ણવ તીર્થસ્થળ હતું એમ સાબિત કરે એવું કંઈ વર્ણન નથી પુરાણોમાં પણ કૃષ્ણના પરલોકગમન વખતેજ દ્વારકાં ડૂબી ગયાનું અને યાદવો અન્યોન્ય લડીને નષ્ટ થયાનું લખ્યું છે. એટલે એ કારણથી આનર્ત દેશમાં વાસુદેવના અનુયાયીઓ કોઈ ન રહ્યા હોય તો એ સ્વાભાવિક છે. મતલબ કે વાસુદેવપૂજા—વૈષ્ણવ ધર્મ—ઇ. સ. પૂર્વે આ દેશમાં આવ્યો હશે તો પણ એ જીવતો રહ્યો નહિ; પણ દ્વારકાંના અને યાદવોના નાશ સાથેજ અસ્ત થઈ ગયો. એટલે ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં એ સમયનું સ્થાન નથી. છતાં ગુજરાતને અતિ નિકટ મેવાડમાં, ઇ. સ. પૂર્વે બીજા ત્રીજા શતકમાં, વૈષ્ણવ મંદિર હોવાનો પુરાવો મળે છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. એટલે વૈષ્ણવ ધર્મ મેવાડથી ઇ. સ. પૂર્વે ગુજરાતમાં આવ્યો હોય તો અસંભવ નથી; પણ ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારનું ચોક્કસ ઐતિહાસિક સૂચન તો ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં મળે છે. એ વખતના પ્રખ્યાત ગુપ્ત રાજાઓ ભાગવત હતા એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ. એઓએ પોતાના રાજ્યમાં ભાગવત

ધમનો પ્રચાર કરવાનો ઘણો યત્ન કર્યો હશે એમ માનવાનાં સબળ કારણો છે. ગુપ્ત રાજ્યોનું રાજ્ય સુરાષ્ટ્રમાં પણ હતું એ પ્રસિદ્ધ છે. એથી સુરાષ્ટ્રમાં વૈષ્ણવ-ભાગવત ધર્મ એ વખતે આવ્યો હોય એ સંભવિત છે. પણ આ સંભવના આધાર ઉપરાંત શિલા લેખનો ચોક્કસ પૂરાવો મળે છે. જૂનાગઢ-એ વખતના ગિરિનગર-પાસેના સુદર્શન તળાવની સ્કન્દગુપ્તની પ્રશસ્તિ ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૭ ઇ. સ. ૪૫૬ માં અશોકના લેખવાળી શિલા ઉપરજ લખાયેલી મળે છે. એજ પથ્થર ઉપર મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનો ઇ. સ. ના બીજા શતકનો લેખ છે. જેમાં સુદર્શન તળાવનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે (ઇ. સ. પૂર્વે ચોથું શતક) બંધવેલું, અશોકે નહેરો કરીને સુધારેલું, સુદર્શન તળાવ બંધ ત્રુટી જવાથી ખાલી—દુર્દશન થઇ ગયેલું તે રુદ્રદામે સુધારા વધારા સાથે સમરાવ્યું હતું. એ પાછું ગુપ્ત સંવત્ ૧૩૬ના ભાદ્રપદની છઠ્ઠે રાતમાં ઘણો વર્ષાદ થવાથી બંધ ત્રુટી જતાં ફરી દુર્દશન થઇ ગયું. ત્યારે સ્કન્દ ગુપ્તના સુરાષ્ટ્રના પ્રશસ્તા (હાકેમ) પર્યુ-દત્તના પુત્ર, ગિરિનગરના પ્રશસ્તા ચક્રપાલિતે ગુપ્ત સં. ૧૩૭ ના ઉનાળામાં મજબુત બંધ બાંધીને સમરાવ્યું, અને એ તળાવના કાંઠા ઉપર ગુપ્ત સં. ૧૩૮ માં ઘણો પૈસો ખર્ચીને ગોવિન્દના પદમાં જેણે જીવિત અર્પણ કર્યું છે એવા એ ચક્રપાલિતે સ્વતન્ત્રતાથી મનુષ્ય રૂપે અવતરેલા ચક્રધર (કૃષ્ણ) નું ગૃહ (મંદિર) કરાવ્યું.^૧ સુરાષ્ટ્રમાં અને કદાચ ગુજરાતમાં વિષ્ણુનું આ પહેલું મંદિર હશે.

ઈ. સ. ૬ ઠું શતક—ઉપરના મંદિરની હકીકત પછી ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારને લગતું કાંઈ સૂચન એ શતકમાં મળતું નથી; સ્કન્દગુપ્તના રાજ્યકાળમાંજ ગુપ્તોની સત્તા ઘટવા માંડી હતી. અને સ્કન્દગુપ્ત પછી તો એ એવી ક્ષીણ થઇ ગઇ કે સુરાષ્ટ્ર એના હાથમાં રહ્યું નહિ. ઇ. સ. ના ૬ ઠું શતકમાં વલ્લભીપુરમાં સેના-પતિ વિજયસેન ભટ્ટાર્કના વશજે શત્રુઓને નમાવીને રાજ્યો થઇ પડ્યા. વલ્લભીપુરના આ રાજ્યો સાધારણ રીતે વલ્લભી નામથીજ

ઓળખાય છે. આ વલ્લભી રાજ્યોમાં એકાદ આદિત્યલક્ષ્મી અને બાકીનાઓ માહેશ્વર હતા, પણ એમાંનો એક-વિજયસેન ભટ્ટાર્કનો ત્રીજો પુત્ર ધ્રુવસેન ખેડેલો પરમ ભાગવત હતો એમ ગુપ્ત સંવત્ ૨૦૭ ઇ. સ. ૫૨૬ ના પોતાના દાનપત્રમાં એ પોતે કહે છે. અને બીજા લેખો ઉપરથી પણ જણાય છે.^૧ આ પરમ ભાગવત ધ્રુવસેનનો સમય ઇ. સ. ના ૬ ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોવાનું એના પોતાના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. ધ્રુવસેન ખેડેલા પછી એ કુળનો કોઈ રાજા ભાગવતધર્મી થયો હોય એમ જણાતું નથી.

ધ્રુવસેન ખેડેલા (ઇ. સ. ૫૨૬) પછીનાં ત્રણસો વર્ષોમાં જ્યારે અન્યત્ર અનેક વૈષ્ણવ સ્થાનો ઉભાં થતાં દેખાય છે, ત્યારે ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મની કોઈ નિશાની મળતી નથી.

ઇ. સ. ના નવમા શતકમાં આવતાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો ફરી વિજય થતો દેખાય છે. શ્રીમાળ અથવા ભિન્નમાળના વતની માધ કવિએ મહાભારતોક્ત કૃષ્ણની કથાને વિસ્તારીને શિશુપાલવધ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું છે. મહાકાવ્યના વિષય તરિકે કૃષ્ણની પૂજ્યતા-મહત્તા વધારનારો શિશુપાલવધનો પ્રસંગ મહાભારતમાંથી ખાસ પસંદ કરવાનું કારણ કૃષ્ણ ભક્તિ-વૈષ્ણવધર્મ-ની અસરજ હોવી જોઈએ; એમ માનીએ, તો શિશુપાલવધ કાવ્ય લખાયું ત્યારે ભિન્નમાળમાં વૈષ્ણવ-ધર્મનો કાંઈક પ્રચાર માનવો પડે. કદાચ એ વખતેજ નવો ઉદય થયો હોય અને માધ જેવા સમર્થ કવિએ નવા ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આ રીતે મદદ કરી હોય એ સંભવિત છે. માધનો સમય, જે કે ચોક્કસ નથી, પણ સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં મનાય છે.

૧૦ મું શતક—ઇ. સ. ના નવમા શતકમાં, આપણા અનુમાન પ્રમાણે, ગુજરાતમાં ઉદય પામેલો વૈષ્ણવધર્મ દશમા શતકમાં બદ્ધમૂલ થયેલો દેખાય છે. એ વખતની ગુજરાતની રાજ્યધાની અણહિલપુર પાટણની ઉત્તરે ૧૫ મૈલ ઉપર ઠસા ગામમાં એક ત્રિમૂર્તિનાં મંદિરોનું ખંડેર

^૧ જુઓ વલ્લભી સં. ૨૫૨ ઇ. સ. ૫૭૧ ના ધરસેન બીજાના લેખો Bhavnagar Inscriptions.

(ભગવાવશેષ) છે. આ સ્થળે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિના ત્રણે દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશનાં જુદાં જુદાં મંદિરો હતાં, જેના ભાંગેલા અવશેષો હજી દેખાય છે. આમાંથી ઉત્તર તરફનું મંદિર વિષ્ણુનું જણાય છે. ગભી ગારના આસન ઉપરથી વિષ્ણુની મૂર્તિ ઉખડી ગઈ છે. એ મંદિરની બહાર વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ બેઠેલી ભાંગેલી મૂર્તિ દેખાય છે, તે કદાચ અહિંથી ઉખેડી નાખેલીજ હશે. આ મંદિરની દિવાલોમાં, એ સમયના રિવાજ પ્રમાણે, ગરુડ, વરાહ, વામન અને લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓ છે. આ મંદિર મોઢેરાના ઇ. ૧૦૨૬-૨૭ ની આસપાસના સૂર્યમંદિરથી ૫૦ વર્ષ જૂનું, અર્થાત્ દશમા શતકનું, હશે એમ એની રચના, કારીગીરી વગેરે ઉપરથી બર્જેસ સાહેબ અનુમાન કરે છે.^૧

ઈ. સ. ૧૧મું શતક—કસાના મંદિરના સમકાલિન અથવા તે પછીના શતકના દેલમાલના લીમ્બોજી માતાના મંદિરની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં એજ જાતનું એક ન્હાનું મંદિર છે. એની પૂર્વ તરફની દિવાલમાં ગરુડ ઉપર બેઠેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. આ મંદિરમાં હાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિષ્ઠા કરેલી દેખાય છે. એ લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિ નીચે વિ. સંવત્ ૧૫૩૨ નો લેખ છે.^૨ આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે લગભગ ૧૧ મા શતકના જૂના વિષ્ણુના મંદિરમાંથી કસાના મંદિર પેઠે કોઈએ મૂળ મૂર્તિ કાઢી નાખેલી હોવાથી સં. ૧૫૩૨ માં કોઈએ નવી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે.

મોઢેરાના મહાન સૂર્યમંદિરની પાસેના કુંડ ઉપર ન્હાનાં ન્હાનાં કેટલાંક વૃણુવ મંદિરો છે; જેમાંથી પૂર્વ તરફના, સૂર્ય મંદિરની સામે આવેલા ન્હાના મંદિરમાં વિષ્ણુની શેષશાયી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ૭ મા અને આઠમા શતકની મૂર્તિઓને મળતી છે. મોઢેરાના સૂર્ય મંદિરમાં વિ. સં. ૧૦૮૫ (ઈ. સ. ૧૦૨૬-૨૭) નો લેખ છે. માટે એ અગ્યારમા શતકથી અર્વાચીન નથી.^૩

1 Archaeological Survey of India Vol. XXXII 1903 p. 105

૨ લેખ માટે જુઓ Epigraphia India Vol. II P. 26. અને મંદિરનાં વર્ણન માટે Archaeological Survey of India Vol XXXII p. 88-89

3 Ibid.

ઈ. સ. ૧૦ મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં અને અગ્યારમાના પૂવાર્ધમાં, ગુજરાતમાં, જેમ વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની-મન્દિરો, મૂર્તિઓ વગેરે નિશાનીઓ મળેછે, તેમ લેખી પૂરાવો પણ મળ્યોછે. નવસારી અને બીલીમોરીયાની વચ્ચે આવેલા અમલસાડ રેશનથી પૂર્વમાં એક ગાઉ ઉપર ધમડાછા નામનું ગામ છે. એ ગામમાંથી મળી આવેલા તામ્ર પત્રમાં ઐ નમો મગવતે વાસુદેવાય એ પ્રમાણે ભાગવતોનો મન્ત્ર આરંભમાં લખીને પછી ભગવાન ક્રોડાકૃતિ વરાહની સ્તુતિ કરીછે. છેવટ નારાયણને પૂજીને ધમડાછા ગામ દાનમાં આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ લેખ શક સંવત્સર ૯૯૬-ઈ. સ. ૧૦૭૪ નો છે. એ વખતે ગુજરાતમાં “પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી ભીમદેવના પુત્ર કર્ણુદેવ કલ્યાણવિજયનું રાજ્ય હતું” એમ એ લેખમાં લખ્યુંછે. (આ દાનપત્ર પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯૧૫) ના પ્રદર્શનમાં આપ્યું હતું.)

૧૦ મા અને ૧૧ મા શતકની વૈષ્ણવ ધર્મના પ્રચારની ઉપરોક્ત નિશાનીઓ સામાન્ય પૌરાણિક ભાગવત ધર્મની છે. એ ઉપરથી એવું દેખાયછે કે એ સમયે લોકોમાં સાધારણ રીતે પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિ પૂજાતી હતી તથા વિષ્ણુના અનેક અવતારો પણ પૂજાતા હતા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશના જુદા જુદા ભક્તોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન હતો. વિષ્ણુના મુખ્ય મન્દિરની આસપાસ બ્રહ્મા, શિવ, સૂર્ય વગેરેનાં મન્દિરો ચણાતાં અને એજ પ્રમાણે બ્રહ્મા કે શિવના મુખ્ય મન્દિરની આસપાસ બાકીના દેવોનાં મન્દિરો બંધાતાં કવચિત્ ત્રણે દેવોનાં એકજ સ્થળે જુદાં જુદાં મન્દિરો થતાં તો કવચિત્ એકજ મૂર્તિમાં ત્રણે દેવોની કલ્પના થતી. (જુઓ એલાપુરીની શિવ ત્રિમૂર્તિ તથા ગુજરાતમાં મોઢેરામાં સૂર્યનારાયણની ત્રિમૂર્તિ). ૧૧ મા શતકમાં દક્ષિણમાં સંપ્રદાયોનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો, પણ ગુજરાતમાં સંપ્રદાયની અસર આ પછીનાં ૪૦૦ વર્ષ સુધી-૧૫ મા શતક સુધી-થઈ જણાતી નથી. એટલે ૧૦ મા ૧૧માથી ૧૫ મા શતક સુધીમાં વૈષ્ણવ ધર્મની જે નિશાનીઓ મળે છે, તે સામાન્ય પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મની છે.

૧૨ મું શતક—બારમા શતકની જેજ નિશાનીઓ મને મળીછે. એક વિ. સં. ૧૧૯૫ના ચૌલુક્ય જયસિંહના ઉજ્જૈનના* લેખમાં કીર્તિ

નારાયણનો ઉલ્લેખ છે; અને બીજો દોહદનો સિદ્ધરાજનો લેખ છે. એ લેખ વિ. સં. ૧૧૬૬ ઇ. સ. ૧૧૪૦ નો છે. આ લેખની શરૂઆત ધમડાછાના લેખની પેઠે ૐ નમો ભાગવતે વાસુદેવાય થી કરેલી છે. એ લેખમાં ગોઝીનારાયણની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ વખતે મરી ગયેલાં પ્રિય મનુષ્યોનાં નામથી દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો રિવાજ સાધારણ હતો. એ રિવાજને અનુસરી દોહદ પાસે ગોઝી નામના માણસ પછવાડે એના કેાઇ સંબંધીએ એ નામથી નારાયણની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે.*

વેરાવળના એક શિલાલેખમાં જગદેવે ભીમદેવ બીજને મદદ કર્યાનું તથા વિણ્ણુપૂજનો પ્રચાર કર્યાનું લખ્યું છે. આ લેખમાં કહેલો ભીમદેવ બીજે ઇ. સ. ૧૧૭૬ થી ૧૨૪૩ સુધી રાજ્યગાદી ઉપર હતો. માટે આ લેખ બારમા શતકના અન્તનો કે તેરમા શતકની શરૂઆતનો હોવો જોઈએ.†

આ ઉપરાન્ત સાહિત્યમાંથી પણ એ સમયમાં, ગુજરાતમાં વૈણ્ણવ મંદિરો હતાં એવા પૂરાવા મળે છે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨) દ્વયાશ્રય કાવ્યની શરૂઆતમાં અણહિલપુર પાટણના વર્ણનમાં લખે છે કે “જૂના રાજાઓએ એ નગરમાં સ્વયંભૂ (અર્હત), વિણ્ણુ, શંભૂ, સૂર્ય, સોમ અને કાર્તિકેયનાં મંદિરો ચણાવ્યાં હતાં. [સર્ગ ૧. શ્લો. ૪૬] એજ રીતે રાજા ભીમદેવના તથા ધોળકાના લવણપ્રસાદના પુરોહિત તથા વિ. સં. ૧૨૮૭ માં આબુમાં પ્રશસ્તિ લખનાર સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદીમાં અણહિલપુર પાટણના વર્ણનમાં લખે છે કે પાટણના “સરોવરને કાંઠે ચારે તરફ હરનાં તથા ઉપેન્દ્ર (વિણ્ણુ) નાં મંદિરો હતાં (સર્ગ ૧. શ્લો ૭૨)” આ પ્રમાણે ઉપરથી જણાય છે કે હેમચન્દ્ર અને સોમેશ્વરના વખત પહેલાં ઘણા વખતથી પાટણમાં વિણ્ણુ વગેરે દેવોનાં મંદિરો હતાં.

હ માથી ૧૨ મા શતક સુધીની, વૈણ્ણવ ધર્મના પ્રચારની વિશેષ નિશાનીઓ ન મળવાનું કારણ મને નીચે પ્રમાણે લાગે છે. સાધારણ રીતે લેખો-દાનપત્રો રાજાઓનાં વધારે મળે છે; કારણ કે કુદરતી રીતેજ રાજાઓ

* Indian Antiquary Vol X. p. 159.

† Bhavnagar Inscriptions p. 208.

વધારે દાન કરતા. હવે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જોઈએ તો આપોત્કટ-
-આવડા વંશના વખતના લેખો ભાગ્યેજ મળેછે. એટલે એ સમયની
ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એ વંશ વિષે જે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું છે
તે મોટે ભાગે જૈનોએ લખેલા પ્રબન્ધોમાંથી મળેલું છે જૈન લેખક બીજા
ધર્મ વિષે ઓછું લખે એ સ્વાભાવિક છે અને ખરેખર એ રાજાઓ જૈન
ધર્મી હશે પણ ખરા. પછી ચાલુક્યવંશના ઘણા રાજાઓ શિવભક્ત હતા.
અને બાકીનાઓ તથા ઘણા મહામાત્યો જૈન હતા અને જે ધર્મ રાજા પા-
ળતો હોય તે ધર્મને પ્રજાને મોટો ભાગ અનુસરે એ સ્વાભાવિક છે. આવી
સ્થિતિમાં, ગુજરાતના રાજાઓનો મોટો ભાગ શૈવ અથવા જૈન હોવા છતાં
પણ, એ વખતના રાજાઓ અન્ય ધર્મ તરફ સમભાવવાળા હોવાથી,
વૈષ્ણવ ધર્મની આટલી પણ નિશાનીઓ મળેછે.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક-ઈ. સ. ૧૩ મા શતકમાં વૈષ્ણવ ધર્મ કાંઈક
જોરમાં આવ્યો જણાય છે. એ વખતના ગુજરાતના રાજાઓ ઉપર પણ
વૈષ્ણવ ધર્મની અસર થઈ છે. ભીમદેવ બીજાના વખતના વિ. સં. ૧૨૭૩
ઈ. સ. ૧૨૧૭ ના પ્રભાસપાટણના એક શિલાલેખમાં, ભીમદેવના પ્રધાન
શ્રીધર પોતાની માતાના કવલ્યની ઇચ્છાથી મુરરિપુ (વિષ્ણુ) નું રોહિણી
સ્વામી નામથી એક મંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.^૧ કવિ રાજ-
શેખર (ઈ. સ. ૧૨૪૪) ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધમાં કહે છે કે રાજા વીરધવલે
વીરનારાયણનું મંદિર ચણાવ્યું હતું જેની પ્રશસ્તિ ઉપરોક્ત સોમેશ્વરે
૧૦૮ શ્લોકમાં લખી હતી. એજ શતકમાં વિ. સં. ૧૩૧૭ (૧૨૬૧
ઈ. સ.)ના વીશલદેવના વખતના એક લેખમાં બલ્લાલ નારાયણ અને
રૂપનારાયણ દેવનાં પંચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે દાન આપ્યાનો
ઉલ્લેખ છે.^૨

વેરાવળમાં હર્ષદ માતાના મંદિર ખૂદાર એક ગોવર્ધનધારી વિષ્ણુની
મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિના મધ્યમાં વલ્લભી સં. ૬૨૭ ઈ. સ. ૧૨૪૬ નો
એક ટુંકો લેખ છે.^૩ વિ. સં. ૧૩૨૦ ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના પોરબંદર પાસે

1 Bhavnagar Inscriptions.

2 Indian Antiquary Vol VI. p. 210.

3 Epigraphia India Vol III p. 303.

આવેલા કાંટેલા ગામના મહાકાળેશ્વરના મંદિરના લેખમાં 'સારાળના અધિકારી સામન્ત મન્ત્રીએ પોતાના ન્હાના ભાઈ સલક્ષના કલ્યાણ માટે સલક્ષ નારાયણ નામથી હરિની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ સલક્ષ ખેડેલાં સારાળ અને પછી લાટ દેશમાં ગુજરાતના રાજા વીશલ-દેવે નીમેલો અધિકારી હતો; અને ત્યાંજ નર્મદાને તીરે એ મરી ગયો. આ ઉપરથી "સલક્ષ નારાયણ નામે વિષ્ણુ મંદિર લાટ દેશમાં બંધાવ્યું હશે એમ અનુમાનાય છે." આજ લેખમાં એ સારાળાધિકારી સામન્ત-મન્ત્રીએ "પોતાની માતાના કલ્યાણ માટે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમાં એ સ્થળે (કાંટેલા ગામ પાસે) રેવતી કુંડ જર્જરિત થઈ ગયેલો હોવાથી સમરાવ્યો, અને ત્યાં નવું મંદિર કરાવીને તેમાં બીજી મૂર્તિઓ સાથે મહેશની તથા જલશાયી (વિષ્ણુ) ની અને રેવતી બલદેવની મૂર્તિઓ સ્થાપ્યાનો" ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧ આ લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વખતે જેનો પણ હિંદુઓના દેવોનાં મંદિરો પુણ્યકાર્ય ગણીને બંધાવતા.

વળી વિ. સં. ૧૩૪૪ માં પરમાર પ્રતાપસિંહના પ્રાદ્યુ મન્ત્રી દેલડણે આખામાં પદ્મ નારાયણનું પ્રાચીન મંદિર સમરાવ્યાની પ્રશસ્તિ અજમેરના સંગ્રહસ્થાનમાં છે.^૨

આ શતકનો વેળુવધર્મના પ્રચારને સૂચવનારો એક લેખ વાઘેલા સારંગદેવના વખતનો છે. અનાવડાના વિ. સં. ૧૩૪૮ ઇ. સ. ૧૨૯૨ ના સારંગદેવના લેખમાં પાલડણપુરમાં મુદ્રાવ્યાપારમાં નિયુક્ત અધિકારી મહન્તપેથડે દેવ શ્રીકૃષ્ણપાદનાં પૂજા, નૈવેદ્ય અને પ્રક્ષાણીક નિમિત્ત દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^૩ આ લેખમાં શરૂઆતનો સ્તુતિનો શ્લોક ગીત ગોવિન્દમાંથી લીધો છે. વેદાનુદ્ધરતં જગન્તિ વહતે ભૂમારમુદ્ધિમ્નતે એ શ્લોક છે. આ લેખ ઉપરથી બારમા શતકમાં ઉડીયામાં રચાયેલું ગીત ગોવિન્દ તેરમા શતકમાં ગુજરાતમાં આવીને લોકપ્રિય થઈ ગયું જણાય છે. બીજું દેવ કૃષ્ણના નૈવેદ્ય વગેરે માટે દાન કર્યું છે એટલે એ સ્થળે કૃષ્ણનું મંદિર હોવું જોઈએ. વિષ્ણુ અને નારાયણના નામનાં જૂના કાળમાં

૧ જુઓ બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૫ પાનું ૬-૧૦ શ્લો. ૮ ૧૫, ૧૬ તથા એ સમગ્રલેખ.

૨ Indian Antiquary May. 1916.

૩ Indian Antiquary 1912 p. 20.

અનેક મન્દિરો ગુજરાતમાં તથા અન્યત્ર થયાં હોવાના પૂરાવા છે પણ કૃષ્ણના નામ ઉપર આટલું જૂનું મન્દિર હોવાના દાખલા ભાગ્યેજ મળે છે.

વડનગરના પૂર્વ તરફના દરવાજાની ઝડાર એક પુરાણું મન્દિર છે, જે ૧૩ મા શતકના પહેલા ભાગનું હોય એમ જણાય છે. એ મન્દિરના એક દ્વાર ઉપરની વરાહ અને વામનની મૂર્તિઓ ઉપરથી એ વૈષ્ણવ મન્દિર હશે એમ અનુમાન થાય છે.^૧

રસપ્રકાશ સુધાકર નામના વૈદાના ગ્રન્થના કર્તા યશોધર ૧૩ મા શતકમાં થઈ ગયા છે. એઓ જાતે શ્રીગોડ અને ‘સુરરાષ્ટ્ર’માં જૂનાગઢના નિવાસી હતા એમ એ પોતેજ કહે છે. આ યશોધરે પોતાના પિતા પદ્મનાભને ‘વિષ્ણુપદારવિન્દ રતિકૃત્’ (વિષ્ણુના ચરણ કમળમાં પ્રીતિમાળા) એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે. એ ઉપરથી એ વિષ્ણુ ભક્ત હતા એમ નિશ્ચય થાય છે. (જુઓ રસપ્રકાશ સુધાકર. નિ. પ્રે.)

૧૩ મા શતકની ઉપરોક્ત વૈષ્ણવ નિશાનીઓ ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ વખતે ગુજરાતના લગભગ ઘણા ભાગમાં (ભરૂચ, વેરાવળ, પોરબંદર, જૂનાગઢ, પાદરણપુર, વડનગર વગેરે તદ્દન ભિન્નભિન્ન સ્થળોએ નિશાનીઓ મળે છે.) વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર થઈ ગયો હતો.

૧૪ મા શતકમાં રાજ્યક્રાન્તિને લીધે ગુજરાતમાં અન્ધકાર અને અવ્યવસ્થાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું એટલે ધર્મ દાનની, આશા વ્યર્થ છે. એ યુગ મન્દિરોના સ્થાપનનો નહિ પણ વિધ્વંસનો હતો; છતાં એ શતકની છેલ્લી વીશીમાં વૈષ્ણવધર્મ જીવતો રહ્યાની એ નિશાનીઓ મળે છે.

વિ. સં. ૧૪૩૭ ઇ. સ. ૧૩૮૧ નો શિલાલેખ ધમલજના વિષ્ણુ ગયા અથવા ચક્રતીર્થ નામના તળાવ પાસેથી મળ્યો છે. આ લેખમાં હરિની સ્તુતિથી આરંભ કર્યો છે.^૨

ધંધુસર પાસેની હરિવાવની વિ. સં. ૧૪૪૫ ઇ. સ. ૧૩૮૯ ની પ્રશસ્તિમાં “જલશાયી-વિષ્ણુનો પ્રબોધ જય માટે થાવ” એ રીતે વિષ્ણુની સ્તુતિથી લેખનો આરંભ કર્યો છે.^૩

1 Archaeological Survey of India Vol. XXAII 1903 p. 86.

2 Consen's Antiquarian Remains in the Bombay Presidency p. 248.

3 Ibid. p. 245.

હિંદુ મૂર્તિઓ અને હિંદુ મંદિરોના અવિચારી નાશના સમયમાં આથી વધારે શી આશા રાખી શકાય ?

૧૫ મું શતક—૧૫ મા શતકમાં ગુજરાતમાં કાંઈક શાન્તિ પથ-રાઈ હશે. એ સૈકામાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ પૂર જોરમાં આવ્યો જણાય છે. વિષ્ણુલક્ષ્મિચન્દ્રોદય નામના એક વૈષ્ણવ ગ્રંથની પ્રત પાટણના ભંડારમાંથી મળી છે.^૧ આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૪૯૬ શક ૧૩૬૧ માં લખાયેલો છે. ગ્રંથકર્તાનું નામ નૃસિંહારણ્ય મુનિ છે. પણ આ ગ્રંથની એક પ્રતનું છેલ્લું પાનું તળાજમાં મળેલું ભાવનગરના પ્રાચીન લેખોમાં^૨ છપાયું છે. જેમાં વિ. સંવત્ ૧૪૬૯ (ઇ. સ. ૧૪૧૩ ; ફાગણ શુદ્ધ ૧૨ ની તિથિ લખી છે. આ રચ્યા સાલ છે કે લખ્યા સાલ છે એ કહેવાતું નથી; તેના ગ્રંથકાર ગુજરાતી હશે કે કેમ એ નિશ્ચિત નથી. આ ગ્રંથમાં કળાઓ નામથી ૧૬ પ્રકરણો છે. આમાં વર્ણવેલી લક્ષ્મિ વલ્લભ કે ચૈતન્ય મતની ન હોવી જોઈએ, કારણ કે એ ઉભયના જન્મ ખેલાંનો આ ગ્રંથ છે. ઘણું ઠરી એ કોઈ પણ સંપ્રદાયનો નહિં હોય પણ સામાન્ય પારાણિક વિષ્ણુલક્ષ્મિપ્રતિપાદક હશે.

વિ. સં. ૧૪૭૩-ઇ. સ. ૧૪૧૭ ના જૂનાગઢ—ગિરનારના રૈવતીકુંડ ઉપરના એક લેખમાં નવનીતચોર દામોદરની સ્તુતિથી આરંભ કર્યો છે. એ શ્લોકનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. “જે લક્ષ્મિવશ ભગવાનને યોગીઓ અને મુનિઓ ધ્યાનથી, યજ્ઞથી અને તપથી હૃદયમાં ધારણ કરી શકતા નથી તે, ગાયોને બાંધવાનાં દોરડાંથી ગોપીઓ બાંધેલા, નવનીત ચોરે વૃક્ષોનું સ્થાણું પાણું મુકાવ્યું. એ દામોદર જગતનું રક્ષણ કરે.”^૩

મહુવાનાં લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં વિ. સં. ૧૫૦૦ ઇ. સ. ૧૪૪૪ નો એક લેખ છે. જેમાં મોઢલ નામના એક શ્રેણીએ વાવ કરાવીને તેમાં લક્ષ્મી સહિત જલશાયી પુરાણ પુરૂષ (નારાયણ)ને પધરાવ્યાનો

1 જુઓ Report on the Search for Sanscrit Manuscripts in the Bombay Presidency 1884 to 87. No. 739.

2 Bhavnagar Inscriptions p. 161.

3 Conson's Antiquarian Remains p. 361.

ઉલ્લેખ છે. એજ લેખમાં વાવ બંધાવનારના કુળમાં ઘણા વિષ્ણુ ભક્તો થયા હતા એમ કહ્યું છે.^૧

દેલમાલના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં મૂર્તિ નીચે વિ. સં. ૧૫૩૨ નો (ઈ. સ. ૧૪૭૬) નો લેખ છે, એ ઉપર કહ્યું છે. એ લેખ ઉપરથી એમ લાગે છે કે વિ. સં. ૧૫૩૨ માં જૂની મૂર્તિના આસન ઉપર કોઈએ નવી મૂર્તિ બેસારી હશે. જૂની મૂર્તિ કદાચ ૧૪ મા શતકમાં મુસલમાનોએ ભાંગી ઉખેડી નાખી હશે.

લાઠી પાસે ખોદતાં વિષ્ણુની એક ચતુર્ભુજ મૂર્તિ મળી છે. જેના ઉપર વિ. સં. ૧૫૫૫ (ઇ. સ. ૧૪૯૯) નો લેખ છે. (ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો.) અડાલજની વાવના વિ. સં. ૧૫૫૫ ઇ. સ. ૧૪૯૯ ના લેખમાં વાઘેલા મોકલસિંહે ભાગવતોના સમૂહની રક્ષા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે.^૨

આ રીતે ૧૫ મા શતકના અન્ત સુધીની વૈષ્ણવ ધર્મની જે નિશાનીઓ મને મળી તે અહિં લખી છે. તે પછીનો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ જુદે જુદે ત્રણ ચાર સ્વરૂપે હજી સુધી અવિચિન્ન ચાલે છે. ખેડલું તો ૧૦ માર્થી ૧૫ મા શતક સુધી પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મનો જે પ્રવાહ ગુજરાતમાં વહેતો હતો તે બન્ધ પડ્યા વગર હજી સુધી વહે છે. કેઈ પણ સંપ્રદાયને ખાસ ન અનુસરનારા ઘણા લોકોના હૃદયમાં પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમાંના એક વિષ્ણુ પ્રતિ ભક્તિ હોય છે. એ ભક્તિને વહેવા માટે હાલમાં ગુજરાતમાં બે મુખ્ય સ્થાનો છે. દ્વારકાં અને ડાકોર. એ બેય તીર્થ સ્થળોનાં મંદિરો કેઈ પણ સંપ્રદાયનાં નથી; સંપ્રદાયના તાબામાં નથી; એની પૂજા વલ્લભ કે બીજા સંપ્રદાયને અનુસરીને થતી નથી. ત્યાં વલ્લભસંપ્રદાયી વૈષ્ણવો નથી જતા એવું નથી, પણ ગુજરાતની સાધારણ વસ્તી ત્યાં બહુ ભક્તિથી જાય છે. એ બે તીર્થ સ્થળો ઉપરની લોકોની ભક્તિ પૌરાણિક ભક્તિ છે.

દ્વારકાં—સમુદ્રના કાંઠા ઉપર હોવાથી દ્વારવતી કહેવાતું શહેર ઘણું જૂનું છે. મહાભારતમાં એનું નામ અનેક સ્થળે છે. એને

1 ભાવનગરના પ્રાચીન લેખો. પા. ૬૬.

2 Conson's Antiquarian Remains p. 310.

પુણ્યસ્થાન કહ્યું છે. (પુણ્યા દ્વારવતી યત્ર મ. વન. અ. ૮૬. ૨૦) ટ્રેલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) બારાકી (Barake) નામના દ્વીપને ઉલ્લેખ કરે છે. તે દ્વારકાં બેટને ઉદ્દેશીને છે એમ મનાય છે. છઠ્ઠા શતકના તથા તે પછીના કેટલાક લેખોમાં પણ દ્વારકાંનું નામ છે. પણ વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે દ્વારકાંની પ્રસિદ્ધિ મોટી થઈ જણાય છે. રા. રાં. તનસુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાઠીના શબ્દોમાં “ દ્વારકાં આશરે સં. ૧૨૦૦ પછી વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.” (બુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૯૧૫)

અને વિ. સં. ૧૨૮૮ ઇ. સ. ૧૨૨૨ માં સોમેશ્વર દેવકૃત ઉદ્ધાસ રાઘવ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી દ્વારકાલંકાનીલમણે: શ્રી કૃષ્ણદેવસ્ય પુરતં: (બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૫ પા. ૪૮) એ રીતે દ્વારકાંના કૃષ્ણને ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ૧૫ મા શતકથી તે વૈષ્ણવ તીર્થ તરિકે દ્વારકાંએ ઘણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું જણાય છે. ચૈતન્ય દ્વારકાંની યાત્રા કરવા આવ્યા હતા; એ વખતના વૈષ્ણવો વૃન્દાવન પેઠે દ્વારકાંની યાત્રાને ઘણી આવશ્યક ગણતા. વર્તમાનમાં દ્વારકાં ગુજરાતનુંજ નહિ પણ આખા ભારતવર્ષનું એક મોટું તીર્થ ગણાય છે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં એ એક છે. જેવી પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી તેવી પશ્ચિમમાં દ્વારકાંપુરી.

દ્વારકાંના વિશાળ મંદિરમાં મુખ્ય મૂર્તિ રણછોડજીની છે. એની બે બાજુએ ત્રિવિક્રમજી અને પ્રદ્યુમ્નજીનાં મંદિરો છે. એક બાજુમાં રૂકિમણી સત્યભામા વગેરે પટરાણીઓનાં મંદિરો અને એજ સ્થળે શંકરાચાર્યની ગાદી છે. મંદિરના ઉત્તરના દરવાજા તરફ એક ન્હાનું કુશેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. એકંદર મંદિર ઘણું ઉંચું અને વિશાળ છે. રણછોડજીનું મંદિર ૧૪૦ ફીટ ઉંચું છે; જેની સામે ૧૦૦ ફીટ ઉંચું વિશાળ જગ-મોહન છે. દ્વારકાંના મંદિરમાં પૂજાનો અધિકાર ગુગળી બ્રાહ્મણોના હાથમાં છે. જ્યારે શારદામઠના શંકરાચાર્ય ત્યાં હોય ત્યારે એકાદ વખત એ પોતે દેવની આરતી ઉતારે છે. હમેશાં હજારો યાત્રાળુઓ દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી અહિં આવે છે. ગુજરાત ઉપર વૈષ્ણવધર્મની અસરનું દ્વારકાંએ એક મોટું સ્મરણ્યચિહ્ન છે.

ડાકોરજી—ગુજરાતનું બીજું અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવ ધામ ડાકોરજી છે. ડાકોરજીમાં પશુ રણછોડજીનું મંદિર છે. અને ડાકોરની રણછોડની મૂર્તિ દ્વારકાંથી આવી છે એમ માન્યતા છે. એ માટે એવી હન્તકથા પ્રચલિત છે કે વજ્રેસિંગ અથવા બોડાણા નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો. તે દ્વારકાંધીશ રણછોડને એવો ભક્ત હતો કે એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે હાથમાં તુળશી ઉગાડ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. એ બોડાણો હર છ મહિને દ્વારકાં જતો હતો. એમ કરતાં એ વૃદ્ધ થયો. ત્યારે એની ભક્તિ જોઈને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ કહ્યું કે તારે હવેથી અહિં સુધી ન આવવું, હું તારી સાથે તારે ગામ આવીશ. બોડાણાએ, આ ઉપરથી રાતમાં દેવની મૂર્તિને ઉપાડીને ભાગવા માંડ્યું. સવાર થતાં ગુગળીએને ખબર પડી અને એઓ કાબાએને લઈને બોડાણાની પાછળ પડ્યા. ડાકોર આવતાં બોડાણાને ગુગળીએએ પકડી પાડ્યો. બોડાણાએ મૂર્તિ તળાવમાં નાખી દીધી. અને પાછળ પડનારા કાબાએના બાણનો ભોગ થઈને એ ભકતે વૈકુંઠવાસ કર્યો. દ્વારકાંથી રણછોડજીને પાછા લઈ જવા આવેલા બ્રાહ્મણો તળાવ કાંઠે લાંઘવા બેઠા. છેવટ ભગવાને સ્વપ્નામાં બોડાણાની સ્ત્રીને કહ્યું કે તું ‘મારા વજન જેટલું સોનું આપીને બ્રાહ્મણોને વિદાય કરી દે.’ ગરીબ રજપૂત સ્ત્રી પાસે એટલું સોનું ક્યાંથી હોય, પણ ભકતવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી ખરાબર વજનમાં થયા અને બ્રાહ્મણો બહીલે મોઢે દ્વારકાં ગયા. પછી એમને દામોદરકુવામાંથી રણછોડજીની એક મૂર્તિ મળી અને એ જૂની મૂર્તિને સ્થળે પધરાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે હન્તકથા છે. ડાકોરની મૂર્તિ મૂળ દ્વારકાંથી આવી હશે એટલું સત્ય આ હન્તકથામાં હોવાનો સંભવ છે. પણ આ બનાવ ક્યારે બન્યો? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. રા. રા. તનસુખરામ મન:સુખરામ ત્રિપાઠીએ સં. ૧૮૦૦ ની સાલ આપી છે (કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પાનું ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે, એ સમજાતું નથી. ખેડા ગેઝીટીયર (પા. ૧૬૭) માં ૧૧૫૫ ની સાલ લખી છે તે ઇસ્વી સન હશે. શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમાં જણાવ્યું નથી. પણ કવિ ગોપાલદાસે,—

“ સંવતસેં વિક્રમહે ખારોતરાખાર, પુણ્ય નક્ષત્ર જોગ સીધો વાર,
કારતક શુદ્ધી પુનમને શુક્રવાર, અમૃત ચૌધડીયે પ્રભુજી પધાર્યાં નિરધાર ”

(કાવ્યદોહન ભા. ૭ પા. ૮૦૧) એ રીતે વિ. સં. ૧૨૧૨ ની સાલ આપીછે; તે ઉપરથી ગેઝીટીયરમાં ૧૧૫૫ લખી હશે એમ અનુમાન થાયછે. આટલા જૂના કાળમાં દ્વારકાંથી આ મૂર્તિ ડાકોર આવી હોય એમ માનવા માટે આ દંતકથા ઉપરાંત બીજાં ચોક્કસ પ્રમાણની જરૂર છે. ડાકોરનું હાલનું મંદિર તો પેશ્વાના શરાફ, સતારાના, ગોપાળ જગન્નાથ તાંબેકરે ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં બંધાવ્યું છે. (ખેડા ગેઝીટીયર પા. ૧૬૮). ડાકોરનું મંદિર અસાંપ્રદાયિક છે. જૂના કાળના પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મના અવશેષરૂપ છે એ ઉપર કહ્યું છે. પણ ડાકોરની પ્રખ્યાતિ દ્વારકાં જેટલી નથી. દ્વારકાં ભારતવર્ષનું તીર્થસ્થળ છે ત્યારે ડાકોર ગુજરાતનું તીર્થ છે. ડાકોરજીમાં આશ્વિન પૂર્ણિમાએ તથા કાર્તિક પૂર્ણિમાએ મોટા મેળાઓ ભરાયછે.

ઇ. સ. ૧૫ મા શતકમાં વૈષ્ણવ ધર્મ સંબંધી ઘણી પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં થઈ હતી. એ શતકના અવશેષો વિષે ઉપર સૂચન કર્યું છે. પણ એ શતકને ઉજ્જવળ કરનાર તો વૈષ્ણવ કવિ નરસિંહ મહેતા છે. એજ શતકમાં દક્ષિણમાં પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારક વલ્લભાચાર્યનો અને બંગાળામાં ચૈતન્યનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતના નરસિંહ મહેતા એ બેયથી જૂના છે. અલગત નરસિંહ મહેતાએ કોઈ મત ચલાવ્યો નથી. ગુજરાતમાં રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ જેવા કોઈ વૈષ્ણવ મતપ્રવર્તક આચાર્ય જન્મ્યાજ નથી. પણ નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિએ ગુજરાતમાં વિષ્ણુભક્તિનો પ્રચાર કરવામાં જે કાર્ય કર્યું છે, તેની કિંમત તદ્દન જુદી જાતની છે. વલ્લભ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં વ્યાપક થયા પછી પણ જૂના વૈષ્ણવ કવિઓના મતની અસર સામાન્ય જનસમૂહનાં હૃદયમાંથી ઓછી થઈ નથી. ૧૫ મા શતકમાં અનેક વૈષ્ણવ કવિઓ થયા છે. આ કવિઓ કોઈ સંપ્રદાયના અનુયાયી ન હતા. એમની વિષ્ણુભક્તિનું મૂળ ભાગવત જેવાં પુરાણોમાં અને ગીતગોવિન્દ જેવાં કાવ્યોમાં મળેછે. શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રચાર ગુજરાતમાં ઘણો વહેલો થયો હતો અને ગીતગોવિન્દ પણ ૧૩

માં શતકમાં ગુજરાતમાં આવી ગયું હતું, એમ આરંગદેવના લેખથી જણાય છે. વળી તે ખેડૂલાં બારમા શતકના પ્રખ્યાત જૈન વિદ્વાન હેમચન્દ્રનાં વ્યાકરણમાં આપેલાં પ્રાકૃત ઉદાહરણોમાં રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિના ઉદ્દેષો વાળા શ્લોકો છે. એ ઉપરથી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ જયદેવે ગાઇ તે ખેડૂલાં ગુજરાતના કવિઓએ અપભ્રંશમાં ગાઇ હતી, એમ રા. રા. કેશવલાલભાઈ કહે છે. (જુઓ બીજી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ.) આ રીતે તો રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિનાં કાવ્યો કરવાનો પ્રવાહ ૧૫ મા શતકથી જૂનો જણાય છે. ભાગવત, ગીતગોવિન્દ, વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા જેવા એ વખતે ગુજરાતમાં વંચતા ભક્તિના સંસ્કૃત ગ્રંથોની તથા ગુજરાતનાજ જૂના કવિઓની અસરમાં ઉછરેલા ૧૫ મા શતકના વૈષ્ણવ કવિઓમાં, નરસિંહ મહેતા સર્વથા તારાઓમાં ચંદ્ર પેઠે, અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. એની ભક્તિ, એની કવિતા અને એની અસર અન્યથી વિલક્ષણ છે.

નરસિંહ મહેતાનો જન્મ વિ. સં. ૧૪૬૯-૧૪૭૧માં જૂનાગઢ પાસે તળાબમાં થયો હતો, અને એમના જીવનનો મોટો ભાગ જૂનાગઢમાં ગયો હતો. આ એવ સ્થળોએ એમના જન્મ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર હતો. નરસિંહ મહેતાના પિતાનું નામ કૃષ્ણદામોદર અને પિતામહનું નામ વિષ્ણુદાસ હતું એની માતાનું દયાકોર અને એક ભાઈનું નામ બંસીધર કે વણસીધર હતું. વિષ્ણુદાસ ઘણુંકરી નાગર ગૃહસ્થ હતા. અને જૂનાગઢ પાસે કુતિયાણામાં મુત્સદીનું કામ કરતા હતા. પણ વિષ્ણુદાસના મરણ પછી કૃષ્ણદાસને ધંધા વગર રખડવું પડ્યું હતું. કૃષ્ણદાસની પાછલી ઉમ્મરમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ થયો હતો. કૃષ્ણદાસની હયાતીમાંજ તેના બીજા પુત્રો અને એક પુત્રી મરણ પામેલાં. કૃષ્ણદાસને કેટલા પુત્રો હતા એ બાબત તથા નરસિંહ સિવાય બીજાના નામ બાબત કાંઈક મતભેદ છે. તેમજ નરસિંહ મહેતા જે ભાઈ સાથે રહેતા તે સગો ભાઈ હતો કે પિત્રાઈ એ પણ નક્કી નથી. નરસિંહની ત્રણ વર્ષની ઉમ્મરે એનો બાપ મરણ પામેલો જણાય છે. એથી એની મા પોતાના બાળક પુત્ર સાથે નરસિંહના ઠાકા પર્વતદાસની સાથે જઈ રહી હતી. નરસિંહ બાલ્યાવસ્થામાં બહુ ભણ્યા હોય એમ જણાતું નથી. નરસિંહનો, અગ્યારમે વર્ષે, તે વેળાના મંડળિક રાજાના દિવાનની દોકરીની દીકરી સાથે

વિવાહ થયો હતો, પણ નરસિંહ સાધુ સન્તોમાં પડ્યા રહેતા હોવાથી એ સાદું તૃપ્ત્યું. એજ વર્ષમાં વિ. સં. ૧૪૮૭ માં મળેવડીના એક નાગર ગૃહસ્થ રઘુનાથ પુરુષોત્તમની દીકરી માણેક સાથે એનાં લગ્ન થયાં. વિ. સં. ૧૪૮૮માં નરસિંહના કાકા પર્વતદાસ મરણ પામ્યા. હવે નરસિંહને કંઈ આધાર રહ્યો નહિ. છતાં નરસિંહ જોઈએ તેવા ઉઘમી થયા નહિ અને સાધુ સન્તોના ટોળામાં ફર્યા કરતા અને એના ભાઈ (સગા કે પિત્રાઈ) સાથે રહેતા, આથી એની ભોજનધનાં મેણાં ઘણીવાર સાંભળવાં પડતાં. કોઈ ધન્ય પળે ભાભીનું મહેણું નરસિંહ મહેતાથી સહન ન થયું અને એ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા અને કોઈ સાધુએ બતાવેલા કુમ પ્રમાણે, જૂનાગઢથી દૂર ગોપનાથ મહાદેવમાં ૧૭ વર્ષની ઉમરે તપશ્ચર્યા કરવા મંડ્યા. કહે છે કે નરસિંહની શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અને તપશ્ચર્યાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને મહાદેવની કૃપાથી નરસિંહ મહેતાએ દારિકેશ કૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં તથા એની રાસક્રીડા જોઈ. પછી, એક મહિને નરસિંહ મહેતો પાછા ઘેર આવ્યા અને ફરી ભાઈ ભોજન સાથે રહેવા લાગ્યા. અને એની સ્ત્રી માણેક પણ હવે વયમાં આવેલી હોવાથી મહેતાજીનાં ભાઈ ભોજનને ઘેર રહેવા આવી. એય માણસ ધંધા વગર બેઠાં બેઠાં ખાય એ ગરીબ ભાઈ ભોજનને પરવડે એમ ન હતું અને અંતે પોતાની સાધ્વી સ્ત્રીના અને અન્ય સંજન્ધીઓના આગ્રહથી નરસિંહ મહેતાએ જુદું ઘર માંડ્યું હતું. મહેતાજી તો જુદું ઘર માંડ્યા છતાં એની ચિંતા કરતા નહોતા પણ સંસારનો સર્વ ભાર પ્રભુ ઉપર નાખી દઈને પોતે જાતે પ્રભુ ભક્તિમાં મગ્ન રહેતા તથા સાધુ સન્તોની ભજન મંડળીમાં ફરતા અને કીર્તનો કરતા. આ વખતે એમનો નિભાવ બહુ મુશ્કેલીથી થતો હશે. પણ રા. રા. કીકાણી કહે છે કે “છેલ્લા મંડ-જિકની માતા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતી હતી, રાજા શિવમાર્ગી હતો પણ તે કાચા કાનનો હતો એટલે બીજાના ભંભેરવાથી વૈષ્ણવોનો દ્વેષીલો બન્યો હતો. આવા કટાકટીના સમયમાં નરસિંહની ભક્તિભાવના સાંભળીને રાજ-માતાએ તેને મળવા બોલાવ્યો હશે અને તે પોતે તેના અન્નવસ્ત્રની વપાસ લેતી હશે.” નરસિંહ મહેતાને ૨૫ મે વર્ષે એક પુત્રી થઈ જેનું નામ કુંવરબાઈ પાડ્યું અને વિ. સં. ૧૪૯૭ માં શામળશાહનો જન્મ

થયો. કુંવરખાધનાં લગ્ન વિ. સં. ૧૫૦૩ માં થયાં જણાય છે, એને ઘણું-
ઠરી ઉના ગામના શ્રીરંગ મહેતાના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. વિ. સં.
૧૫૦૬-૭ માં મહેતાની સાધ્વી સ્ત્રી માણેક મહેતી મરણ પામી અને
તે પછી થોડે વખતે એનો પુત્ર શામળદાસ મરણ પામ્યો. આમ સર્વ
સાંસારિક સંબંધો કાળખળથી છૂટી જતાં નરસિંહ પોતાના ઇષ્ટ કાર્ય માટે
સર્વથા સ્વતન્ત્ર થયા અને કૃષ્ણપ્રીતિનાં પદો રચતા રચતા વિ. સં.
૧૫૩૭ ઇ. સ. ૧૪૮૧ માં મરણ પામ્યા, (ઉપરનો નરસિંહ મહેતાના
ચરિત્રનો સાર ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી પ્રગટ થયેલા નરસિંહ મહેતા કૃત-
કાવ્ય સંગ્રહ (૧૯૧૩) માં આપેલા ચરિત્ર ઉપરથી લખ્યો છે).

નરસિંહ મહેતા વૈષ્ણવ ધર્મના આચાર્ય ન હતા પણ વિષ્ણુભક્ત
હતા એ ઉપર કહ્યુંજ છે. એમણે ભક્તિના આવેશમાં ગુજરાતી ભાષામાં
પદો રચ્યાંછે અને ગાયાંછે. એની ભક્તિનો પ્રવાહ કયા મૂળમાંથી
આવેલો એ ઉપર કહ્યુંજ છે; એ રીતે નરસિંહ રામાનુજદિ કેાઈ મતના
અનુયાયી નથી. એની પહેલાંના મરાઠી સન્ત નામદેવ પેઠે અને એના
સમકાલિન કગીર સાહેબ પેઠે નરસિંહ મહેતા નાત જાતનો ભેદ
ગણતા નથી. અહિં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે નામદેવ અને
કગીર જેય જાતે હલકા વર્ણમાં જન્મ્યા હતા, એટલે આ માન્યતાથી
એમને ખાસ કાંઈ નુકસાન ન હતું, પણ નરસિંહ મહેતો ઉંચા વર્ણના-
નાગર-હોવાથી આ મતને વળગી રહેવામાં એમને ઘણું શોષણ પડ્યું
હશે. બીજા નાગરો તરફથી એને ઘણી કનડગત થતી હશે, છતાં
મહેતા, ઢેઢ હો કે ગમે તે હો પણ જે ભક્ત હોય તે પોતાનો બંધુ છે
એમ માનતા જણાય છે. ઢેઢને આંગણે આખી રાત, ઢેઢ ભક્તિવાળા
ઢેઢો સાથે કીર્તન કરીને સવારે પાછા વળતાં, પોતાને ઠપકો આપતા
નાગરોને એ કહે છે કે.

એવારે અમો એવારે એવા તમે કહો છો વળી તેવારે,
ભક્તિ કરતાં જો બ્રહ્મ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવારે.
હળવાં કર્મનો હું નરસૈયો, મુજને તો વૈષ્ણવ બહાલારે.
હરિજનથી જે અંતર ગણશે તેના ફેગટ ફેરા ઠાલારે.

(નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્ય સંગ્રહ પા. ૪૭૧).

તથા, - દૂર મતિયાં ડાહ્યાં થઈ આવે, શાણું થઈ સમજાવ રે
પ્રેમ લક્ષિતમાં ભંગ પડાવે, અજ્ઞાન આગળ લાવે રે
આપણા કુળમાં કેમએ ન કીધું, તે આપણુ કેમ કરીએ રે.
કુળને તજશે ને હરિ ભજશે, સેહશે સંસારનું મેહણું રે

(પા. ૪૬૦)

આ પદ નરસિંહ મહેતાએ, કીર્તન માટે ગમે તે વર્ણના વેરા-
ગીએ સાથે ન લખવા સમજાવતા પોતાના સંબંધીઓને કહ્યા હોય
એમ મનાય છે.

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોનો કેટલોક ભાગ એના પોતાના જીવન
સાથે સંબંધ છે પોતાની વિષમ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ કરેલી સહાય-
નાં વર્ણનરૂપ હારમાળા અને સામળદાસનો વિવાહ છે. મહેતાને જેમ
પ્રભુએ અનેક વિકટ પ્રસંગે સહાય કરી હતી તેમ જૂના કાળમાં સુદામાને
કરેલી; સુદામાની અને પોતાની સ્થિતિમાં ઘણું સામ્ય હોવાથી મહેતાને
એ પારાણિક કથા ઘણી રૂચી ગઈ હશે, અને એમણે સુદામા ચરિત્ર
નામનું સુંદર કાવ્ય રચ્યું. આ જાતનાં કાવ્યોમાં એ વખતના લકતોની
બાહ્ય અને આંતર સ્થિતિનું તથા પ્રભુ ઉપરની એમની શ્રદ્ધાનું સ્પષ્ટ
પ્રતિબિંબ દેખાય છે. આવાં કાવ્યોએ લોકમાં પરચા ઉપર શ્રદ્ધા વધારી હશે.

નરસિંહ મહેતાની કવિતાનો બીજો મોટો વિષય કૃષ્ણની ગોકુલ
ક્રીડાનો છે. ભાગવતમાં કહેલા કૃષ્ણની બાલક્રીડાના પ્રસંગોને જે રીતે
બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં અને તે પછી જ્યદેવે ગીત ગોવિન્દમાં કલ્પ-
નાથી વિસ્તાર્યા છે તે રીતે નરસિંહ મહેતાએ ગોકુળની, ગોપીઓ સાથેની
અને અન્ય ક્રીડાઓનાં ઘણાં કાવ્યો કર્યાં છે. નરસિંહ મહેતા, આ વિષયમાં
પોતે જ્યદેવના ઋણી હોવાનું સ્વીકારે છે. એ કહે છે કે:—

“એક જાણો છો વ્રજની ગોપી, કે રસ જ્યદેવે પીધો રે,
ઉગતો રસ અવની ઢળતો નરસૈયે તાણીને લીધો રે.”

(કાવ્ય સંગ્રહ પા. ૨૬૬)

સુરત સંગ્રામ, દાણુલીલા, રાસ સહસ્રપદી, શૃંગારમાળા, ચાતુરી છત્રીશી, ચાતુરી શોડષી વગેરે કાવ્યો આ જાતનાં છે. લોકસમૂહ ઉપર આ કાવ્યોએ ઘણી અસર કરી છે. હૃદયની કેમળ સ્નેહવૃત્તિઓને કેળવવા માટે તથા અગમ્ય, અગોચર છતાં ભક્ત માટે મનુષ્યરૂપે ગોચર થતા પ્રભુ તરફ એ વૃત્તિઓને વાળવા માટે, નરસિંહ મહેતાએ, ઉપર કહેલી વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગની પરંપરાને અનુસરીને આ માર્ગ લીધો. જંગાળામાં ચેતન્યે અને તેના શિષ્યોએ પણ એજ માર્ગ લીધો છે. વલ્લભાચાર્યે અમુક તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રભુની તનુસેવાનો પ્રકાર સ્વીકારેલ છે ખરો, પણ કૃષ્ણભક્તિના વિકાસ માટે ગોકુળ લીલાનું આ રીતે કીર્તન એમને પણ માન્ય છે.

નરસિંહ મહેતાએ મોટે ભાગે ગોપીઓ સાથે ખેલતા બાળક કૃષ્ણનું ગાન કર્યું છે એ ખરું છે, પણ પ્રભુના પારમાર્થિક સ્વરૂપનું એને ભાન ન હતું એમ નથી.

“અખિલ બ્રહ્માંડમાં એકતું શ્રી હરી, જૂજવેરૂપે અનન્ત ભાસે.
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્ત્વ તું, શૂન્યમાં શબ્દ થઈ વેદ વાસે.
પવન તું પાણી તું ભૂમિ તું ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે.
વિવિધ રચના ઠરી અનેક રસ લેવાને, શિવ થકી જીવ થયો એજ આશે.
વેદ તો એમ વહે શ્રુતિ સ્મૃતિ શાખદે, કનક કુંડલ વિષે લેદ ન્હાય.
ઘાટ ઘડિયા પછી નામ રૂપ જીજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોય.”

તથા—

જળ હળ જ્યોત ઉઘોત રવિકોટમાં હેમની કોર જ્યાં નીસરે તોલે.
સચ્ચિદાનન્દ આનન્દ કીડા કરે સોનાનાં પારણામાંહી ઝૂલે.
ખત્તિ વિણ તેલ વિણ સૂત્ર વિણ જો વળી, અચળ ઝખકે સદા અનળ દીવો.
નેત્ર વિણ નીરખવો, રૂપ વિણ પરખવો, વણ જીંહાએ રસ સરસ પીવો.
અઠળ અવિનાશી એ નવજ જાએ ઠપ્પો, અરધ ઉધરની માંહે મહાલે
નરસૈયાનો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો પ્રેમના તંતમાં સન્ત ઝાલે”

સઠલમાં વ્યાપી રહેલા આ અવિનાશી ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન લક્ષિતજ છે એમ ઉપરના પદમાં તથા બીજાં અનેક પદોમાં નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મ, નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ એ બધું જ્યાં સુધી લક્ષિત હૃદયમાં ન પ્રગટે ત્યાં સુધીજ કરવાનું છે.

વર્ણના ધર્મને, કર્મ કરવાં ટળ્યાં, મર્મ જાણ્યો ત્યારે ભર્મ ભાગ્યો. શ્રી રાધિકા કૃષ્ણ ભજ સન્નિધાનન્દને, તેથી નથી કાંઈ ધર્મ આધો. મનુષ્યને કર્મ કરવાં ઘટે ત્યાં લગી, જ્યાં લગી લક્ષિતનો ભેદ અજાગો. સઠલ સાધનનું શ્રીહરિ નામ છે, પાર પામ્યા કેાઇ સન્ત પૂરા,

... ..

ભણે નરસંયો એ નામને આશરે, નામને મૂર્તિમાં લીન રહીએ.”

(પા. ૪૮૩.)

લક્ષિત માટે મહેતા દેહને પણ ગણતા નથી,

“ લક્ષિત કારણ મારો દેહ દુર્બલ હજી, દેહ કારણ રખે રનેહ જાયે.”

(પા. ૪૮૦.)

લક્ષિત પ્રભુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે; એ આપે છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રગટે છે; મતલબ કે પોતાના જાળથી-સાધનોથી પ્રાપ્ત થતી નથી એમ મહેતા માને છે.

“ મારા નાથજી મુજને લક્ષિત દેજો સદા, દીન જાણીને સંભાળ લેજો, લક્ષિત આપી ભલા ભાવથી ભૂધરા, અંતે આવી અહોનિશ રહેજો.”

(પા. ૪૮૩.)

નરસિંહ મહેતા નવધાલક્ષિત(શ્રવણ, કીર્તન વગેરે ભાગવતોક્ત)થી પર જે પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત તેના ઉપર બહુ જોર આપે છે અને હૃદયમાં એ પ્રગટાવવાની ઇચ્છાથીજ ગોપીઓના પ્રેમનું પરિશીલન, હૃદયમાં તથા કાવ્યોમાં, કરેછે. ગોકુલની કીડાનાં કાવ્યો એ દૃષ્ટિથી જોવાનાં છે.

“ સત્ય અનન્તજ જેહેને કહીએ, તે નવધાથી ન્યારોરે, નવધામાં તો નહિં નરવેડો દશધામાં દેખાશે રે, અચવો રસ છે એહની પાસે તે પ્રેમી જન પાશેરે.”

(પા. ૪૯૧.)

પરમાત્માનું સ્વરૂપ પીછાણ્યા વગર ટીલાંટપકાં તથા તુળસીમાળા ધારણ કરીને ભકત-હરિજન ગણાવા ઇચ્છનારાઓને મહેતા પિંડમાં રહેલા પ્રભુને પારખવાની જરૂર સખળ રીતે દર્શાવેછે.

“હરિને જાણ્યા વિના હરિ કેરો જન થયો, વાત પકવાનથી ભૂખ ન ભાગે.”

...
પિંડમાં પ્રભુ પણ પ્રગટ પેખે નહિ, ફેકટ ભમે તે દૂર ભાળે.”
(પા. ૪૮૪.)

ભકતોની વાસના મુકિત માટે નહિ પણ ભકિત માટેજ હોય છે એ જૂનો સિદ્ધાન્ત નરસિંહ મહેતા નીચેના શબ્દોમાં સ્વીકારેછે.

“ ચતુરધા મુકિત તે જૂજવી જુકિતની, તાહરા તેહને તે નવ રાચે,
બેહુ કરજોડીને નરસૈયો વીનવે જન્મેજન્મ તારી ભકિત રાચે.”

(પા. ૪૭૭.)

૧૫ મા શતકને ઉજ્જવળ કરનાર તો નરસિંહ મહેતાજ છે પણ એ શતકમાં બીજા અનેક કવિઓએ સીધી કે આડકતરી રીતે વિષ્ણુ ભક્તિના પ્રચારમાં સહાય કરી છે. વિ. સં. ૧૪૯૫ માં જન્મેલા કવિ ભાલણ નરસિંહ મહેતાના સમકાલિન છે. એઓના ધાર્મિક મન્તવ્ય માટે કાંઈક મતભેદ છે. છતાં પ્રમાણોનો ઝોઠ એમને (ઉત્તરકાળમાં) વૈષ્ણવ માનવાની ફરજ પાડે છે. પણ નરસિંહ મહેતા જ્યારે કૃષ્ણભકત હતા ત્યારે ભાલણ રામભકત હતા. (જુઓ સમાલોચક, સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫.) ભાલણે રામાયણ લખ્યું છે તથા ભાગવત દશમ સ્કન્ધનો અનુવાદ કર્યો છે. સંસ્કૃત ન જાણનારા સાધારણ લોકોને સંસ્કૃત ગ્રંથોના તત્ત્વનો રસ અખાડવો એને એ વખતના વિદ્વાનો તથા કવિઓ પોતાનું કર્તવ્ય માનતા. તદનુસાર ભાલણે ઉપરોક્ત ગ્રંથો લખ્યા છે. પણ ભક્તિને પુષ્ટ કરનારા ગ્રંથો પસંદ કર્યા; એટલું ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન છે.

૧૫ મા શતકનાજ એક બીજા કવિ કેશવદાસે પણ ભાગવતનો દશમ સ્કન્ધ ગુજરાતી કવિતામાં લખ્યો છે. આ કવિ કેશવદાસ જાતે કાયસ્થ હતા અને વેરાવળ પાસે પ્રભાસપાટણમાં રહેતા હતા. કેશવદાસે વિ. સં.

૧૫૨૯ માં દશમ સ્કન્ધ લખ્યો છે. (આ ગ્રંથ શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા તરફથી છપાય છે.)

આજ અરસામાં વિ. સં. ૧૫૪૧ (ઇ. સ. ૧૪૮૫) માં ભીમ નામના કવિએ બોપદેવ કૃત હરિલીલા શોડષકલાનો, સિદ્ધપુરમાં રહીને ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. હરિલીલા શોડષકલા મૂળ ભાગવતની કથા ઉપરથી કરેલો ગ્રંથ છે. આ ભીમ પોતાના ગ્રંથમાં દરેક કાળને અંતે પોતાને વિષ્ણુદાસ કહે છે.

બીજા વૈષ્ણવ કવિએ થયા હશે પણ એમાંથી કોઈની ખેંડાળી અસર દેખાતી નથી. ખરી રીતે નરસિંહ મહેતાનાં વ્યાપક તેજમાં બધા તારાઓ તિરોહિત થઈ ગયા છે, માટે એ વખતના કવિઓની ઝીણી તપાસ કરવાનું મૂકી દઈને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની અસર તપાસીએ.

સંપ્રદાયોની ગુજરાત ઉપર અસર.

પ્રથમ સંપ્રદાય રામાનુજની અસર ગુજરાત ઉપર ખેલ વેદી ક્યારે થઈ એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી. રામાનુજચાર્ય જાતે દિગ્વિજય કરતા કરતા ગુજરાતમાં આવ્યા હોય એવું જણાતું નથી. પણ લાંબા વખત ખેલાં રામાનુજ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં આવ્યો હશે એમ તર્ક થાય છે. કારણ કે એ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથો ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષના જૂના ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે. પણ વલ્લભ સંપ્રદાયનું ગુજરાતમાં જોર થયા પછી રામાનુજ સંપ્રદાય ક્ષીણ થઈ ગયો હશે. છતાં ગુજરાતમાં હજી કેટલાંક કુટુંબો રામાનુજ છે. બીજા મન્દિર નામનો એક વૈષ્ણવ દેખાતો પન્થ કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં ચાલે છે; એ રામાનુજ મતનો કે કોઈ બીજા મતનો કાંટો હશે.

મધ્વ અને નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયોની કાંઈ અસર થઈ હશે તો એ જીવતી રહી નથી. એ સંપ્રદાયોનાં થોડાં પુસ્તકો જૂના ભંડારોમાંથી મળે છે એ ઉપરથી કોઈક એના અનુયાયી જૂના કાળમાં હશે એમ અનુમાન થાય છે.

બંગાળના કૃષ્ણ ચૈતન્ય યાત્રા કરતા કરતા ગુજરાતમાં આવ્યા હતા અને ગુજરાતમાં કેટલાક લોકોએ એમનો મત સ્વીકાર્યો હતો એમ એના ચરિત્ર લેખકો કહે છે. (ગુજરાતની એમની યાત્રાના ટુંકા વૃત્તાંત માટે

જીઓ સમાલોચક ૧૯૧૫ પા. ૧૯૮.) આ રીતે ચૈતન્યના ગુજરાતના પ્રવાસથી ગુજરાત ઉપર જે અસર થઈ હશે તે એ મતના તથા વલ્લભ-મતના સામ્યમાં ગળી ગઈ છે. એટલે એ મતનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો નથી. પણ હમણાં કેટલાક ચૈતન્યના ભક્તો ગુજરાતમાં દેખાય છે. વતમાન ખંગાળી પ્રકાશ સમગ્ર ભારત વર્ષને અમુક રીતે છાઈ રહ્યો છે. ગુજરાતમાં ચૈતન્ય ભક્તોને ઉત્પન્ન કરનાર પણ એ પ્રકાશ જ જણાય છે.

વલ્લભાચાર્યે અનેકવાર દિગ્વિજય કર્યો હતો અને ગુજરાતમાં પણ ત્રણ ચાર વાર આવ્યા હતા. ગુજરાતનાં અનેક મોટાં શહેરો અને ન્હાનાં ગામડાંઓમાં એ ફર્યા હતા. ૧૫ મા શતકની વેંગવાળી અનેક વૈષ્ણવ હીલચાલોથી ગુજરાત વૈષ્ણવ માર્ગ સ્વીકારવા તત્પર થઈ ગયું હતું. ૧૦ મા શતકથી જ્ઞેરમાં આવતી જતી વિષ્ણુભક્તિ ૧૫ મા શતકમાં પૂરજ્ઞેરમાં આવેલી અને અનેક રસ્તે ઉભરાતી હતી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. પણ ભાગવત જેવા પુરાણોએ ગીતગોવિન્દ જેવાં કાવ્યો એ કે નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિઓ એ માત્ર ભક્તિને જગાડી પણ એને ચાલવા માટે સામાન્ય લોકોને પણ અનુકૂળ આવે એવો કોઈ રસ્તો—ચીલો બનાવ્યો નહિ. વલ્લભાચાર્યે એ રસ્તો બનાવ્યો. ગુજરાતની વેપારી વસ્તીને એ રસ્તો ફાવી ગયો. વલ્લભાચાર્યના વખતમાંજ—૧૬ મા શતકના આરંભમાંજ ગુજરાતમાં વલ્લભાચાર્યને અનેક અનુયાયીઓ મળ્યા હતા અને પછી પણ બહુ ઝડપથી ગુજરાતમાં, વલ્લભ મત પ્રસરી ગયો. બીજા વૈષ્ણવ મતો ઝાંખા પડીને ક્ષીણ થઈ ગયા અને એકાદ શતકમાંજ વલ્લભમતનું ગુજરાતમાં એવું જ્ઞેર થઈ ગયું કે વૈષ્ણવ મતનો પર્યાયજ વલ્લભમત મનાવા લાગ્યો. સ્થળે સ્થળે વલ્લભ મતનાં મંદિરો ઉભાં થયાં. ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંમાં પણ મહાપ્રભુજીની બેઠક અને ન્હાનું મંદિર દેખાવા લાગ્યાં. ટુંકામાં વલ્લભમતનું ધામજ ગુજરાત થઈ ગયું. આ રીતે ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધર્મે નિશ્ચિત રૂપ પકડી લીધું, તે પછીના એના ઇતિહાસમાં વલ્લભમતનાં મંદિરો, અને વલ્લભાચાર્યના ગુજરાતવાસી વારસોએ તથા એ મતના બીજા વિદ્વાન અનુયાયીઓએ કરેલી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મહાદું સ્થાન રોકે છે, પણ એનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. વલ્લભ

મતના ઇતિહાસમાંજ એનાં સવિસ્તર વર્ણનને સ્થાન મળી શકે. માટે આપણે તો ૧૬ મા શતકમાં તથા એ પછી વિખ્યાતકિતના બીજા જે જે વાયુઓ આ દેશમાં વાયા તેનુંજ ટુંકું અવલોકન કરી લેશું.

જેમ સંપ્રદાયોની-(મુખ્યત્વે વલ્લભ સંપ્રદાયની) ગુજરાત ઉપર ઘણી અસર થઈ છે તેમ સંતોની અસર પણ ગુજરાત ઉપર કેટલેક અંશે થઈ દેખાય છે. નરસિંહ મહેતાને સંત કહી શકાય અને એ રીતે ગુજરાતના વૈષ્ણવ સંતોના ઇતિહાસની શરૂઆત મહેતાથીજ કરવી જોઈએ. આપણે એનું જીવન અને એનો ઉપદેશ પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ; એટલે આગળ ચાલશું. મહેતાના સમકાલિન કાશીના કબીર સાહેબનો શબ્દ ગુજરાતમાં પણ સંભળાયો છે. ગુજરાતમાં કેટલેક સ્થળે છૂટા છવાયા કબીર પંથીઓ છે. ભરૂચમાં કબીર પંથીઓનું કબીરજીનું સ્થાનક છે. ભરૂચથી આઠ મૈલ દૂર શુકલતીર્થ પાસે નર્મદાના એક બેટમાં કબીરવડ નામનો મોટો વડ છે. કબીરના ગુરૂ રામાનન્દ જાતે ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ કહેવાતું નથી. પણ એ પરંપરાના સાધુઓએ ગામડાંઓમાં ઉભાં કરેલાં ઘણાં રામાનન્દી મંદિરો જોવામાં આવે છે. આ રીતે રામાનન્દ-કબીરની ગુજરાત ઉપર અસર થયેલી દેખાય છે. રામાનન્દના એક બીજા શિષ્યે પણ ગુજરાત ઉપર ઘણી અસર કરી છે. રચીદાસજી રામાનન્દના શિષ્યોમાંના એક ગણાય છે. એમનો જન્મ કાશીમાં થયો હતો અને એમના સત્સંગનું સ્થાન પણ કાશીજ હતું. એમનો જીવન સમય ૧૫ મા શતકના પાછલા ભાગથી ૧૬ મા શતકના મધ્ય સુધી ગણાય છે. રચીદાસજી જાતે ચમાર ગૃહસ્થ હતા. એમણે ઉમર ભર મોચીનું કામ કર્યું હતું. હિંદુસ્થાનના ઘણા ભાગોમાં અને ખાસ ગુજરાતમાં તો એમના ઘણા અનુયાયીઓ છે. હરિમાં નીતિવાળી પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યો રચીદાસે ગાયાં છે. ગુજરાતનાં ઘણાં ગામડાંઓમાં નિરક્ષર ગામડીયાને મોઢેથી રચીદાસનાં પદો સાંભળતાં, કાશીના આ સંતે ગુજરાત ઉપર કેટલી અસર કરી હતી એનો ખ્યાલ આવે છે. (એમના ચરિત્ર તથા કાવ્યો માટે જુઓ સંતબાની સંગ્રહ).

૧૬ મા શતકમાં સહુથી આગળ પડતું નામ મીરાંબાઈનું છે. મીરાંબાઈ મેડતાના રાઠોડ રવિસિંહનાં પુત્રી હતાં. એનો જન્મ વિ. સં. ૧૫૬૦

ધ. સ. ૧૫૦૪ માં થયો હતો. એમને ચીતોડના રાણા સંત્રામસિંહના પુત્ર ભોજરાજને પરણાવ્યાં હતાં. બાદ્યકાળમાંજ એ વિધવા થયાં અને પછી ભજન કીર્તનમાં કાળ ગાળતાં. એનાં પીયરનાં નિકટ સંબંધીઓ વૈષ્ણવ હોવાથી મીરાંબાઈ પણ વૈષ્ણવ ધર્મી થયાં હતાં અને એ કારણથી તથા મીરાંની સાધુ સંગતથી એનાં શૈવ સાસરીયાં તરફથી વારં-વાર કનડગત થતી હશે. મીરાંબાઈ યાત્રાર્થે વૃંદાવન, મથુરાં તથા દ્વારકાં ગયાં હતાં, અને દ્વારકાંમાંજ રણછોડજીની સાદૃશ્યમુક્તિ પામ્યાં એમ કહેવાય છે. (મીરાંના ચરિત્ર માટે જુઓ કાવ્યદોહન ભા. ૭ માં છપાયેલું રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ લખેલું મીરાંનું ચરિત્ર.) મીરાંએ કૃષ્ણ ભક્તિનાં, કૃષ્ણની ગોકુલ કીડાનાં અનેક પદો રચ્યાં છે. કેટલાંક બીજાનાં કાવ્યો પણ ભ્રમથી મીરાંના નામ ઉપર ચડી ગયાં છે. મીરાંનો વૈષ્ણવ ધર્મ નરસિંહ મહેતાને મળતો છે. ચૈતન્યના શિષ્ય રૂપગોસ્વામીને મીરાંબાઈ વૃંદાવનમાં મળેલાં કહેવાય છે. પણ એટલા ઉપરથી એ ચૈતન્યનાં અનુયાયી હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ગુજરાતના સાધારણ જનસમાજની કૃષ્ણ ભક્તિ ઉપર મીરાંનાં, અને મીરાંનાં કહેવાતાં, પદોએ ઘણી અસર કરી છે.

૧૬ મા શતકમાંજ ગુજરાતમાં પણ એક સન્તનો જન્મ થયો છે. દાદુ દયાળનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. એઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા એમ દાદુ પંથીઓ કહે છે. એઓ છેવટ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. દાદુ દયાળનો જીવન સમય વિ. સં. ૧૬૦૧ થી ૧૬૬૦ સુધી ગણાય છે. અર્થાત્ એઓ અકબર બાદશાહના સમકાલિન હતા. એમનો સ્વભાવ અત્યંત દયાળુ હોવાથી તથા એમણે દયાનો ઘણો ઉપદેશ કરેલો હોવાથી દાદુ દયાળ નામથીજ એ પ્રખ્યાત થયા છે. દાદુના ગુરૂ માટે એમ કહેવાય છે કે બૂઠા સાધુના વેષમાં પરમ પુરૂષે જાતે દાદુ દયાળને ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ પોતે એ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ગૈવ માહિં ગુરુદેવ મીબ્યા પાયા હમ પરસાદ

મસ્તક મેરે કર ધર્યાં દેખ્યા અગમ અગાધ.

દાદુ દયાળના ‘શબ્દો’માં બીજા સન્તોની વાણી પેઠે ‘શબ્દ’નો તથા સામાન્ય નીતિનો ઉપદેશ વધારે છે. છતાં પ્રભુ પ્રેમનો અને રામ-

નામનો મહિમા એણે પણ ગાયો છે અને એટલે અંશે દાદુ દયાળને વૈષ્ણવ સન્ત કહી શકાય. (દાદુ દયાળના ચરિત્ર માટે તથા એન! શબ્દો માટે જુઓ સંતબાની સંગ્રહ). દાદુ પંથના રાજપૂતાના, મારવાડ, પંજાબ, ગુજરાત વગેરે દેશોમાં કુલ બાવન પ્રસિદ્ધ અખાડા છે. દાદુ પંથીઓમાં જે જાતના સાધુઓ હોય છે એક વિરક્ત, જે ગેરૂઆ રંગનાં વસ્ત્રો પહેરે છે અને બીજા ગૃહસ્થ જે સદ્ગેત કપડાં પહેરે છે અને ખેતી, નોકરી 'વંદુ' વગેરે ધંધાઓ કરે છે.

ગુજરાતના કવિઓમાં મીરાંબાઈ પછી કવિતાનાં પ્રેરક બલ તરિકે વૈષ્ણવધર્મનું એટલું જોર રહ્યું નથી. ૧૮ માં શતકના, અખો, પ્રેમાનંદ, અને શામળ વગેરે કવિઓ નરસિંહ અને મીરાં જેવા ભક્ત કવિઓ નથી. વિશ્વનાથજીની, પ્રેમાનંદ વગેરે કવિઓએ પૌરાણિક આખ્યાનોને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારીને તથા નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્તોનાં ચરિત્રો ગાંધને વૈષ્ણવ ભક્તિના પ્રચારમાં કાંઈક મદદ કરી છે ખરી, પણ આ ટુંકા ઇતિહાસમાં એનું સ્થાન નથી. પ્રેમાનંદ પછી અને દયારામ ખેડેલાં અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે પણ વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવા યોગ્ય તો ૧૬ માં શતક પછી દયારામભાઈજ થયા છે.

ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કવિ શ્રી નરસિંહ મહેતાએ કરેલી અને એની પૂર્ણાહુતિ કવિ શ્રી દયારામ ભાઈએ કરી. નરસિંહ મહેતા ભક્ત કવિ હતા. તેમજ દયારામભાઈ પણ ભક્ત કવિ હતા. નરસિંહ મહેતાએ શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રંથોમાંથી વૈષ્ણવ ભક્તિનું દોહન કર્યું હતું, ત્યારે દયારામભાઈ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર આધાર રાખનાર શ્રીવલ્લભમતના અનુયાયી હતા. દયારામભાઈએ વૈષ્ણવ ભક્તિનો કોઈ નવો પ્રકાર ઉપદેશ્યો નથી પણ વલ્લભ મત, જે ગુજરાતમાં પ્રસરી રહેલો હતો, તેનો સ્ત્રીઓમાં અને સામાન્ય લોકોમાં રમણીય કાવ્યોદ્ધારા પ્રચાર કર્યો છે.

દયારામ ભાઈનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૩૩ માં ડભોઈમાં મામાને ઘેર થયો હતો. એઓના પિતાનું નામ પ્રભુરામ ભટ્ટ અને માતાનું નામ રાજકોર અથવા મહાલક્ષ્મી હતું. કવિનાં માતાપિતા એમની બાલ્યા-

વસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં એટલે એઓ પોતાના મામાને ઘેર મોટા થયા હતા. કવિએ બાલ્યાવસ્થામાં બહુ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જણાતું નથી. એમનાં માતપિતા વૈષ્ણવ હોવાથી દયારામભાઈમાં પણ વૈષ્ણવ સંસ્કારો પહેલેથી ખરા અને પછી ડાકોરવાળા ઈચ્છારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ થતાં કવિ ચુસ્ત વલ્લભસંપ્રદાયી વૈષ્ણવ થયા. આ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીએ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યના આણુભાષ્ય ઉપર પ્રદીપ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. આવા વિદ્વાન વૈષ્ણવ પાસેથી કવિએ વિદ્યા તથા પુષ્ટિ માર્ગનું રહસ્ય મેળવ્યું. દયારામભાઈએ આ ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની પ્રેરણાથી ભારતવર્ષનાં અનેક તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરી હતી અને યાત્રામાંજ એમણે ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી પાસેથી બ્રહ્મ સંબન્ધ સ્વીકાર્યો. એઓ ૭૬ વર્ષનું દીર્ઘઆયુષ્ય ભોગવી વિ. સં. ૧૯૦૯ માં વિદેહ થયા. દયારામ ભાઈએ વ્રજભાષામાં તથા ગુજરાતીમાં કાવ્યો કર્યાં છે. જેમાંનો મોટો ભાગ હજી છપાયો નથી. દયારામભાઈનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલાઓનું વર્ણન છે. બીજામાં રૂકિમણી વિવાહાખ્યાન, અન્નમિલાખ્યાન વગેરે ભક્તિપ્રોષક આખ્યાનોનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજા વર્ગમાં વલ્લભ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપરઠહું છે તેમ દયારામ ભાઈ વલ્લભ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી વૈષ્ણવ ધર્મનું કોઈ નવું તત્ત્વ એમનાં કાવ્યોમાંથી મળે એમ નથી. એટલે એમના કાવ્યોમાંથી અહિં ઉતારો કરવાની જરૂર ધારી નથી. દયારામભાઈએ સંસ્કૃત ભાષા ન જાણનારા સામાન્ય લોક વર્ગમાં વલ્લભ મતની ભક્તિ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ફેલાવવાનું કામ કર્યું છે. સૂરદાસ વગેરે એ જે કાર્ય વ્રજ ભાષાદ્વારા કર્યું, તે કાર્ય એમણે ગુજરાતી ભાષાદ્વારા કર્યું. કવિ તરિકે દયારામભાઈનું નામ ગુજરાતમાં ઘણું મોટું છે. અને અવી ઉજ્જવળ કવિત્વશક્તિનો અસંખ્ય કાવ્યોદ્વારા ભક્તિના પ્રચારમાં એમણે ઉપયોગ કર્યો એટલે અંશે ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં પણ એમનું સ્થાન છે.

દયારામભાઈ પછી ઘણાં લજનીયાં જોડનારાઓ થયાં છે તે ઉપરાંત સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓએ પોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ વૈષ્ણવ ભક્તિ પોષક કવિતાઓ ગાઈ છે. પણ એનું આ ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય.

ગુજરાતમાં, વૈષ્ણવ પંથોની, જે અસર અત્યાર સુધીમાં જોઈ તે ખૂબારથી આવેલી છે. અને એનું મુખ્ય ધામ ગુજરાત ખૂબાર છે. પણ માત્ર ગુજરાતમાંજ પ્રચલિત એક પંથને હવે જોવાનો છે. એ પંથ ચલાવનાર પણ ગુજરાત ખૂબારથી આવ્યા હતા. પણ પછી ગુજરાતનેજ પોતાનું ઘર ક્યું અને ગુજરાતમાંજ પોતાનો પંથ ચલાવ્યો. સ્વામીનારાયણ પંથના પ્રવર્તક આચાર્ય સહજનનન્દના જીવન-ક્રમની નીચલી નોંધ એનાં છપાયેલાં વચનામૃતમાંથી લીધી છે.

સરવારય દેશમાં છપંયા નામે શહેરમાં શ્રીધર્મદેવના જીવનમાં સંવત્ ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૬ ની રાત્રી દશ ઘડી ગઈ ત્યારે ભક્તિ નામની માતાથી શ્રીહરિકૃષ્ણ મહારાજ પ્રગટ થયા. આ હરિકૃષ્ણ મહારાજ (પાછળના સહજનનન્દ સ્વામી) ૧૧ વર્ષ, ૩ માસ પોતાનાં માતા પિતા પાસે રહ્યા. પછી સં. ૧૮૪૯ ના આષાઠ શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે અયોધ્યા પુરી થકી વનમાં પધાર્યા. અને સાત વર્ષો સુધી અનેક તીર્થ સ્થળોમાં ફર્યા. સં. ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદિ ૬ કૂ ને દિવસે સોરઠ દેશમાં લોજપુર ગામમાં મુક્તાનન્દ સ્વામીને મળ્યા. સં. ૧૮૫૬ ના જેઠ વદી ૧૨ ને દિવસે ખીપલાણા ગામમાં શ્રીરામાનન્દ સ્વામીને મળ્યા. અને સંવત્ ૧૮૫૭ ની કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે રામાનન્દ સ્વામી પાસેથી દીક્ષા લીધી. સં. ૧૮૫૮ ના માગશર શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે શ્રીરામાનન્દ સ્વામીએ દેહ ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી સહજનનન્દ સ્વામીએ ધર્મ પ્રચારનું કામ શરૂ કર્યું તે ૨૮ વર્ષ ૫ માસ અને ૨૭ દિવસ સુધી ચાલુ રાખ્યું. આટલા વખતમાં એઓ મોટે ભાગે કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ગામોમાં ફર્યા છે. એમનાં વચનામૃતમાં ગઢડા, સારંગપુર, લોયા, વરતાલ, કરિયાણિ, અમદાવાદ, અને પંચાલા એટલાં ગામોનો ઉલ્લેખ છે. આથી વધારે ગામોમાં એઓ ફર્યા હશે, પણ વધારે નિવાસ આ ગામોમાં કર્યો હશે. સં. ૧૮૮૬ ના જેઠ શુદ્ધ ૧૦ ને દિવસે ૪૯ વર્ષ ૨ માસ અને એક દિવસનું આયુષ્ય ભોગવી આ પૃથ્વી ઉપરથી એઓ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

સહજનનંદ સ્વામી જ્યાં જતા ત્યાં કાઠી ગઢેરાની રેલીયે ખાટલો ઢાળાવી બેસતા અને ગામના લોકોને કાઠી, કણ્ણી, સુતાર, કડીયા વગેરેને બોલાવી સાદી ગુજરાતી ભાષામાં સાદો ઉપદેશ કરતા. એ લોકોના હમેશના વ્યવહારમાંથીજ દાખલાઓ આપી સમજાવતા. ગઢડા જેવાં કેટલાંક ગામો તો એમને ખુબુ પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. જ્યાં એઓ લાંબો વખત રહ્યા છે.

સહજનનંદ સ્વામીએ કેાઈ નવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનમાં એમને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત માન્ય છે. (જુઓ શિક્ષાપત્રી શ્લોક. ૧૦૦ તથા ૧૨૧) અને મોક્ષનાં ધામ તરિકે વલ્લભાચાર્યનો ગોલોક માન્ય છે. (શ્લોક. ૧૨૧). એમજ સેવાનો વિધિ તથા વ્રતોનો નિર્ણય પુણી માર્ગને અનુસરીને કરવાનું સહજનનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે. (જુઓ શિક્ષાપત્રી શ્લોક. ૮૧) આ રીતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો માંના બે રામાનુજ અને વલ્લભ સંપ્રદાયમાંથી જુદાં જુદાં તત્ત્વો લઈને સહજનનંદે પોતાનો સંપ્રદાય ઘડ્યો છે. રામાનુજ મતમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન અને વલ્લભ મતમાંથી પ્રભુ સેવાનો પ્રકાર એ બેને સાથે મેળવીને સાધારણ અશિક્ષિત લોકોને અનુકૂળ આવે એવો પંથ સહજનનંદે ચલાવ્યો. એ ઉપરાન્ત એમણે ખરેખરું કામ કર્યું. તે એ છે કે ‘લોક’ને નાવા-ઘોવાના, આચાર તથા નીતિના, સામાન્ય નિયમો શીખવ્યા. તેમજ અનીતિ પોતાના પંથમાં ન પેસે માટે જૂના વૈષ્ણવ પંથોના અનુભવથી સહજનનંદ સ્વામીએ કેટલાક નિયમો ઘડ્યા છે. ‘જેમ કે મંદિરમાં સ્ત્રી પુરૂષોએ પરસ્પર સ્પર્શ ન કરવો.’ (જુઓ શિક્ષાપત્રી).

ગુજરાતની વસ્તીના જે વર્ગમાં હજી સુધી કેાઈ સંપ્રદાયે પ્રવેશ કર્યો ન હતો, તે વર્ગમાં આ નવો પંથ ચાલ્યો. અને એ પંથની છાયામાં એ વર્ગ કાંઈક ઉંચે આંચ્યો.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનાં બે મુખ્ય ધામ છે. વરતાલ અને ગઢડા; બેય સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે. જે દાદા ખાચરના દરબારમાં બેસીને સહજનનંદે ઉપદેશ કરેલો તે ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીનમાંથી ગઢડાનું મોટું મંદિર ઉભું થયું છે. આ ઉપરાંત કાઠિયા-

વાડ ગુજરાતનાં ન્હાનાં મોટાં સર્વ ગામોમાં જ્યાં જ્યાં સ્વામી નારાયણના અનુયાયીઓ હશે ત્યાં ત્યાં એ પન્થનાં મન્દિરો પણ છે. સ્વામી નારાયણ પાસે સ્થાવર જંગમ ઘણી મીઠકત હોય એમ કહેવાયછે. જેની વ્યવસ્થા કાંઈક પ્રતિનિધિ તત્વને અનુસરીને થાયછે.

સહજનન્દ સ્વામીને રામપ્રતાપ અને ઇન્દ્રારામ નામના બે ભાઈઓ હતા. જેને અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીર નામના પુત્રો થયા. સહજનન્દ સ્વામીને કાંઈ સન્તાન ન હોવાથી આ ભત્રીજાઓ એની ગાદીએ આવ્યા અને હાલ સુધી એના સીધા કે દત્તક લીધેલા વારસો ગાદી ઉપર છે; જે આચાર્ય કહેવાયછે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના ત્રણ વર્ગો છે, બ્રહ્મચારી, સાધુઓ, અને ગૃહસ્થો. બ્રાહ્મણોજ બ્રહ્મચારી થઈ શકેછે. સાધુઓમાં ગમે તે વર્ણના લોકો હોયછે અને ત્રીજા ગૃહસ્થો. ઉપરોક્ત આચાર્ય, અને બ્રહ્મચારીઓ, સાધુઓ અને ગૃહસ્થ અનુયાયીઓમાંના શ્રેષ્ઠ પુરૂષો, મળીને સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયની સર્વ વ્યવસ્થા વ્યાપારી નીતિને અનુસરીને કરેછે. ઉપરોક્ત ચારેયની ફરજોની મર્યાદા સહજનન્દ સ્વામીએ પોતે શિક્ષાપત્રીમાં બાંધી આપીછે.

સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયમાં સહજનન્દે પોતે કરેલા બે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. ૧ શિક્ષાપત્રી એમાં ૨૧૨ શ્લોકો છે. જેમાં સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનું ટુંકામાં, તથા એ પન્થના જુદા જુદા વર્ગના અનુયાયીઓની ફરજોનું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજો ગ્રંથ-વચનામૃત જેમાં સહજનન્દ સ્વામીએ જુદે જુદે સ્થળે પોતાની પાસે આવેલા લોકોને સામાન્ય ઉપદેશનાં જે વચનો કહેલાં તેનો સંગ્રહ છે. એવાં કુલ વચનામૃતો ૨૬૨ છે. સહજનન્દના પોતાના ચાર શિષ્યો—મુ કતાનંદ સ્વામી, ગોપાલાનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી તથા શુકમુનિ એઓએ આ વચનામૃતોનો સંગ્રહ કર્યોછે. આ બે ગ્રંથોથી વિશેષ જ્ઞાનની જે હરિભક્તને આવશ્યકતા હોય તેણે ચાર વેદ, વ્યાસસૂત્ર, શ્રીમદ્ભગવત, વિષ્ણુસહસ્રનામ, ભગવદ્ગીતા, વિદ્યરનીતિ, રકન્દ પુરાણના વિષ્ણુખંડમાં કહેલું વાસુદેવ માહાત્મ્ય, મિતાક્ષરા સાથે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, રામાનુ-

જનું શ્રીલાખ્ય, વગેરે ગ્રન્થો જોવા એમ સહજનન્દ સ્વામીએ પોતે શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે. તેમાં પણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્તના નિર્ણય માટે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ, લક્ષિત વૃત્તિની પુષ્ટિ માટે ભાગવતનો દશમસ્કન્ધ, અધ્યાત્મજ્ઞાન માટે રામાનુજ લાખ્ય વગેરે વિવેક બતાવ્યો છે.

સ્વામી નારાયણ પન્થમાં સહજનન્દ સ્વામી પોતેજ પૂર્ણ અને પ્રગટ પુરૂષોત્તમ મનાય છે. સ્વામી નારાયણનાં મન્દિરોમાં દેવની મૂર્તિની પડખેજ સ્વામી નારાયણની મૂર્તિ હોય છે. આ રિવાજમાં રામાનુજ મતની છાયા દેખાય છે. રામાનુજ સંપ્રદાયનાં મન્દિરોમાં દેવની બાજુમાં આલવારોની તથા રામાનુજની મૂર્તિઓ પધરાવવાનું ધોરણ છે.

સાધારણ રીતે આ માર્ગે વિદ્યાના વિકાસમાં કે પ્રચારમાં ઝાઝો ભાગ લીધો નથી. છતાં સ્વામીનારાયણના સમયમાંજ કેટલાકે સંસ્કૃતમાં તથા બીજાઓએ ગુજરાતીમાં ગદ્ય પદ્ય ગ્રન્થો લખ્યા છે અને પાછળથી પણ આ માર્ગના કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતનાં તથા ગુજરાતીમાં ગ્રન્થો લખ્યા છે. પણ આ સર્વ લેખકોનું સ્થાન સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં છે.

ઉપસંહાર.

શરૂઆતમાં ઇશતત્ત્વની મહત્તાનું ભાન, પછી એ પરતત્ત્વ પ્રતિહૃદયની કેમળ વૃત્તિઓનું સ્વતઃ વહન, અને છેવટ અસ્પષ્ટ લક્ષિતવૃત્તિનો વિકાસ એટલું લક્ષિતમાર્ગનું બીજ, વેદકાળમાં આર્યોએ રોપ્યું હતું. પછી અસ્પુટ લક્ષિતવૃત્તિને સ્ફુટ કરી, એનાં સર્વ અંગોને સ્પષ્ટ દર્શાવી, જ્ઞાન, કર્તવ્ય-નિષ્ઠા યોગ, નીતિ વગેરે સાથે લક્ષિતનો સુંદર સમન્વય કરી, ઇશતત્ત્વ, જીવતત્ત્વ અને જગત ત્રણેનાં સ્વરૂપ તથા ત્રણેનો પરસ્પર સંબન્ધ દેખાડી, ભગવાન વાસુદેવે લક્ષિતમાર્ગનો અપૂર્વ ઉપદેશ, ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં કર્યો ત્યારે એ બીજમાંથી વૃક્ષ થયું. એ ઉપદેશનાં સત્ય ઉપરની લક્ષિત ક્રમશઃ ઉપદેશક ઉપરની લક્ષિતરૂપે, સામાન્ય જનસમૂહનાં હૃદયોમાં પરિણામ પામી, એટલે ઇશતત્ત્વનું નામ વાસુદેવ, એની લક્ષિતથીજ મુક્તિ અને ભગવદ્ગીતા એ લક્ષિતનું આદિ શાસ્ત્ર એ સિદ્ધાન્ત ત્રય ઉપર આધાર રાખનારો લક્ષિતમાર્ગનો પ્રવાહ પ્રગટ થયો. પછી પ્રાચીનતર કાળમાં

આર્યોનાં હૃદયોમાં પ્રગટેલી વૈદિક વિષ્ણુ ભક્તિ અને સૃષ્ટિના આદિ તત્ત્વરૂપ નારાયણની ભક્તિ એ બન્ને વાસુદેવ ભક્તિમાં મળી જવાથી આર્યોને અતિ ઓહાલો ત્રિવેણી સંગમ થયો. ઇ. સ. પૂર્વેનાં ચાર શતકોમાં ઉપરોક્ત ત્રિવેણી સંગમથી આગળ ચાલેલો વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ પાઞ્ચરાત્ર અથવા ભાગવત સંપ્રદાય રૂપે જોરથી વહેતો હતો. મહાભારતમાં એ સમયના વૈષ્ણવ ધર્મનું વર્ણન મળેછે. તે પછીનાં લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ બહુ લોકોની દૃષ્ટિએ પડ્યા વગર મન્દ, મન્દ વહેતો રહ્યો છે. ગુપ્ત રાજ્યના બળથી વૈષ્ણવ ધર્મનો ગુપ્ત પ્રવાહ પુનઃ પ્રગટી નીકળ્યો અને અપૂર્વ જોરથી, વહેતો એ પ્રવાહ સીકકાઓમાં, દાનપત્રોના લેખોમાં, તત્કાલિન શિલ્પકળામાં, મૂર્તિઓમાં, પાઞ્ચરાત્ર સંહિતાઓમાં, પુરાણોમાં અને તામિલ આગમોમાં પથરાઈ ગયેલો દેખાય છે. ઇ. સ. ના ૫ માથી ૧૦ મા શતક સુધીમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયેલા એ પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી ઇ. સ. ના ૧૧ મા શતકથી રામાનુજ વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો કુટવા લાગ્યા. અને ૫૦૦ વર્ષોમાં તેા જુદા જુદા પાંચ સંપ્રદાયો દ્વારા સમસ્ત ભારતવ્યાપી એક મહાન મંદિર ઉભું થયું. પછી વિશાળ હૃદયવાળા દયાળુ સન્તોએ ભક્તિને લોકભાષામાં ઉતારીને શૂદ્રોને પણ એ દિવ્ય મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો દરવાજો ઉઘાડી દીધો. વર્તમાનમાં આ દેશનાં ઠરોડો હૃદયોને દુઃખમાં શાન્તિનું તથા ઇશતત્ત્વમાં આશ્રયનું દ્વાર કેવળ આ વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગજ છે. આ રીતે ૨૫૦૦ વર્ષથી અનેક રૂપે વહેતો આ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રવાહ આ દેશના લોકસમૂહનો ઉદ્ધારક બની રહ્યો છે; અને હજી ધણા વખત સુધી બની રહેશે.

इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः

बाम्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां जगदीश्वरः

ॐ : शान्ति : शान्ति : शान्ति :

